

# Res Publica

Volume XLVIII | 2006 / 4

Tijdschrift voor politieke wetenschappen  
Revue de science politique  
Journal of political science

acco

32  
OL P38

## Res Publica

<http://www.respublica.be>

### **Hoofdredacteur – Rédacteur en chef – Editor**

Bart MADDENS

### **Redactiesecretaris – Secrétaire de rédaction – Assistant editor**

Stefaan FIERS

### **Redactie – Comité de rédaction – Editorial Board**

Johan ACKAERT, Peter BURSENS, Ben CRUM, Carl DEVOS, Marc HOOGHE,  
Petra MEIER, Herwig REYNAERT, Patrick STOUTHUYSEN, Stefaan WALGRAVE

### **Redactieadres – Adresse de la rédaction – Editor**

E. Van Evenstraat 2B, B-3000 Leuven  
[res.publica@soc.kuleuven.be](mailto:res.publica@soc.kuleuven.be)

### **Uitgever – Publié par – Publisher**

Uitgeverij Acco, Brusselsestraat 153, B-3000 Leuven  
[www.uitgeverij.acco.be](http://www.uitgeverij.acco.be)  
tel. +32 16 62 80 00  
fax +32 16 62 80 01  
e-mail: [uitgeverij@acco.be](mailto:uitgeverij@acco.be)

Vertegenwoordiging in Nederland:

Kemper Conseil, De Star 17, NL-2266 NA Leidschendam  
tel. +31 70 386 80 31  
fax +31 70 386 14 98  
e-mail: [kemperconseil@dataweb.nl](mailto:kemperconseil@dataweb.nl)

### **Abonnementsprijzen – Prix d'abonnement – Subscription rates**

	Individu Individual	Instelling Institution	Student
België – Belgique & Nederland	€ 35	€ 80	€ 25
Abroad (EC members)	€ 65	€ 80	/
Abroad (non EC members)	€ 95	€ 95	/

Los nummer – numéro simple – single issue

€ 15

Dubbel nummer – numéro double – double issue

€ 30

### **Rekening – Compte – Bank account**

*België – Belgique / Abroad*

Postrekening 000-0964500-29,

Acco-Boekbestellingen, Brusselsestraat 153, B-3000 Leuven

IBAN-code: BE26000096450029

SWIFT- of BIC-code: BPOTBEB1

*Nederland*

Giro 4436148,

Acco-Boekbestellingen, Brusselsestraat 153, B-3000 Leuven

---

# RES PUBLICA

---

*Tijdschrift voor politieke wetenschappen*  
*Revue de science politique*  
*Journal of political science*

*Driemaandelijks tijdschrift*  
*Revue trimestrielle*  
*Published quarterly*

---

## INHOUD – SOMMAIRE – CONTENTS

- Teun PAUWELS  
De verschillende electorale aanhang van het Vlaams Blok in de Antwerpse gemeenten: het inktvlekmodel en de vraag- en aanbodtheorieën over extreem-rechts  
WINNAAR VAN DE RES PUBLICA PRIJS 2006 338
  
- Jeroen VAN DER WAAL en Peter ACHTERBERG  
Stille revolutie, contra-revolutie of cultureel conflict? Veranderingen in de politieke cultuur en hun invloed op het verband tussen klassenpositie en stemgedrag 369
  
- Yves DEJAEGHERE en Marc HOOGHE  
Op zoek naar de 'monitorial citizen'. Een empirisch onderzoek naar de prevalentie van postmodern burgerschap in België 393
  
- Hans DE WITTE  
Extreem-rechts militantisme in Vlaanderen: uiting van racisme of nationalisme? 421
  
- Nathalie VALLET en Filip DE RYNCK  
De lokale leiderschapstandem: een verkennend onderzoek naar de aard en hoedanigheid van het politiek en ambtelijk leiderschap in Vlaamse stadsbesturen 446
  
- Bart MADDENS, Karolien WEEKERS en Jo NOPPE  
Onderzoeksnota. De verkiezingsuitgaven van de Vlaamse kandidaten bij de verkiezingen van 18 mei 2003 en 13 juni 2004 472

---

**Verantwoordelijke uitgever:**

Politologisch Instituut v.z.w.  
K.U.Leuven  
E. Van Evenstraat 2B  
3000 Leuven

ISSN 0486-4700

---

**Omslagontwerp:**

Danny Juchtmans en Stefaan Fiers

© 2006 by Acco

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this review may be produced in any form, by mimeograph, film or any other means without permission in writing from the publisher.

---

WINNAAR VAN DE RES PUBLICA PRIJS 2006

# De verschillende electorale aanhang van het Vlaams Blok in de Antwerpse gemeenten: het inktvlekmodel en de vraag- en aanbodtheorieën over extreem-rechts

Teun PAUWELS<sup>1</sup>

Onderzoeksmedewerker aan het Departement Politieke Wetenschappen,  
Universiteit Antwerpen

## I. Inleiding en probleemstelling

De vraag waarom extreem-rechtse partijen in sommige regio's succesvol zijn en in andere niet, komt vaak aan bod. Bovendien lijkt de relevantie van deze vraag evenredig toe te nemen met de electorale opkomst van het Vlaams Blok (thans Vlaams Belang of kortweg VB). Terwijl het VB maar liefst 33% van de stemmen in Antwerpen behaalt, komt de partij in sommige andere gemeenten niet aan 10%. In deze tekst willen we deze verschillen verklaren. We focussen meer bepaald op de verschillen in VB scores tussen de dertig gemeenten van het arrondissement Antwerpen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2000.

Om onze probleemstelling te beantwoorden, brengen we vooreerst het extreem-rechtse succes in kaart. De electorale geografie van het VB geeft indicaties dat we in het arrondissement Antwerpen te maken hebben met een inktvlekmodel. Het VB kent zijn oorsprong in de stadskern van Antwerpen en lijkt geleidelijk aan ook de omliggende gemeenten te koloniseren. Om deze stelling hard te maken, wordt het inktvlekmodel conceptueel verduidelijkt. De term duikt af en toe op in de media maar werd tot op heden nauwelijks op een wetenschappelijke manier bestudeerd. Het inktvlekmodel wordt vervolgens aan een empirische toetsing onderworpen en ten slotte gaan we op zoek naar verklaringen voor dit model in Antwerpen.

1. De auteur wenst promotor Peter Thijssen en medebeoordelaar Cas Mudde uitdrukkelijk te bedanken voor hun opmerkingen en suggesties over de thesis waarop dit artikel gebaseerd is.

Het inktvlekmodel is echter te éézijdig om het differentiële succes van extreem-rechts in Antwerpen te verklaren. We willen dan ook enkele andere (klassieke) theorieën over de vraag naar extreem-rechts toetsen om na te gaan of het VB in de ene gemeente over een grotere voedingsbodem beschikt dan in de andere gemeente. Meer bepaald gaan we na of het aantal migranten, de werkloosheidsgraad en het gemiddelde inkomen van de inwoners van een gemeente, een verband vertonen met de electorale uitslag van het VB in die gemeente.

In het laatste deel gaan we dieper in op wat het VB te bieden heeft aan de kiezer. We belichten dus de aanbodzijde van het VB. Hoewel de partij met één programma naar de kiezer trekt, worden er verschillende lijsten aangeboden in de verscheidene gemeenten. Het zou interessant zijn om na te gaan in welke mate de kandidaten in staat zijn om het electorale succes van het VB te beïnvloeden. Om hierop een antwoord te vinden, analyseren we de proportie voorkeurstemmen. Dit is immers een handig en relatief eenvoudig instrument om het belang van kandidaten voor een partij na te gaan.

## II. Het electorale succes van het VB in Antwerpen

Bij haar eerste deelname aan de gemeenteraadsverkiezingen in 1982 behaalde het VB 5.2% van de stemmen en twee zetels in de Antwerpse gemeenteraad. Achtien jaar later stemde reeds één op de drie Antwerpenaren voor het VB (33%). Naast de gemeenteraad werden op 8 oktober 2000 voor het eerst ook negen districtsraden rechtstreeks verkozen in Antwerpen. Het VB scoorde hier net iets minder dan in de gemeenteraad met een gemiddelde van 31.5% over de negen districten. De uitslagen van het VB varieerden er evenwel van 25.3% in Berchem tot maar liefst 37.9% in Deurne.<sup>2</sup> In de omliggende gemeenten van het arrondissement Antwerpen scoort het VB heel wat minder dan in de stad en haar districten. De uitslagen voor de verkiezingen in 2000 worden weergegeven in tabel 1. Gemeenten waar het VB hoger scoort dan gemiddeld, worden in het vet afgebeeld.

Tabel 1 leert ons dat de resultaten voor het VB aanzienlijk variëren over de verschillende gemeenten. In Essen behaalde de partij haar slechtste resultaat (9.2%), in Antwerpen haar beste (33.0%). De gemiddelde score voor het VB over de dertig gemeenten bedraagt 17.4%. Uit deze resultaten blijkt dat de stad Antwerpen een uitschieter is. Laten we Antwerpen buiten beschouwing, dan valt het maximale stemmenpercentage voor het VB terug naar 24.5% (Schoten). Figuur 1 geeft de geografische verdeling van de VB scores over de verschillende gemeenten weer. De gemeenten waar het VB onder het gemiddelde scoort hebben een lichtgrijze kleur, de gemeenten waar het hoger scoort zijn donkerder gekleurd.

2. THIJSSSEN, P., DE LANGE, S., Explaining the varying electoral appeal of the VB in the districts of Antwerp, *Ethical Perspectives*, 12, 2005, 231-258.

Deze illustratie onthult een interessant gegeven. Over het algemeen kunnen we stellen dat hoe verder men van de stad is verwijderd, hoe kleiner de kans is dat men voor het VB stemt. Hierop zijn uiteraard uitzonderingen zoals Zwijndrecht en Zoersel. Toch is de geografische spreiding van extreem-rechts stemgedrag specifiek en zetten we het fenomeen voortaan onder de noemer inktvlekmodel.



**Figuur 1.** Geografische verdeling van de VB scores in de Antwerpse gemeenten.

**Tabel 1.** Verkiezingsresultaten van het VB in de dertig gemeenten van het arrondissement Antwerpen (in%).

Gemeente	Resultaat	Gemeente	Resultaat
Aartselaar	10,7	Malle	9,5
<b>Antwerpen</b>	<b>33,0</b>	<b>Mortsel</b>	<b>18,3</b>
Boechout	14,1	<b>Niel</b>	<b>22,1</b>
<b>Boom</b>	<b>20,8</b>	Ranst	15,2
<b>Borsbeek</b>	<b>23,8</b>	Rumst	16,4
<b>Brasschaat</b>	<b>20,1</b>	<b>Schelle</b>	<b>18,6</b>
<b>Brecht</b>	<b>18,3</b>	Schilde	15,2
<b>Edegem</b>	<b>17,9</b>	<b>Schoten</b>	<b>24,5</b>
Essen	9,2	<b>Stabroek</b>	<b>23,2</b>
<b>Hemiksem</b>	<b>18,3</b>	<b>Wijnegem</b>	<b>19,3</b>
Hove	12,8	<b>Wommelgem</b>	<b>20,3</b>
Kalmthout	14,6	Wuustwezel	10,9
Kapellen	17,2	Zandhoven	11,0
Kontich	16,5	<b>Zoersel</b>	<b>19,0</b>
Lint	11,9	Zwijndrecht	17,0
<b>Gemiddelde</b>	<b>17,39%</b>		

Bron: VUB verkiezingsdatabank.

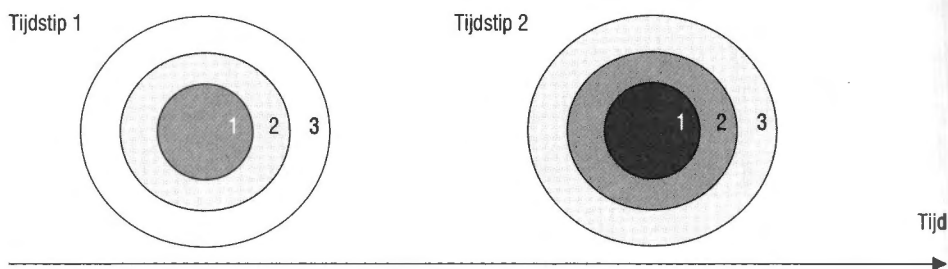
### III. Het inktvlekmodel in Antwerpen

#### A. Het inktvlekmodel als concept

De term 'inktvlekmodel' dook af en toe in de media op als metafoor voor het alsmaar uitdijende succes van het VB in Vlaanderen, maar werd vooralsnog nooit echt duidelijk geconceptualiseerd. In deze tekst zullen we het inktvlekmodel beschouwen als een model dat de verspreiding van extreem-rechts stemgedrag voorspelt op twee specifieke manieren. *Ten eerste heeft het fenomeen een kern en verzwakt extreem-rechts stemgedrag naarmate we ons verder van deze oorsprong bevinden.* Hierdoor manifesteert de electorale score voor het VB zich in concentrische cirkels: sterk in het centrum (de stad Antwerpen) en zwak of zelfs onbestaande in de buitenste, perifere gebieden. *Ten tweede zal extreem-rechts stemgedrag in zijn geheel toenemen naarmate de tijd vordert.* Zowel op de plaats van impact als in de verder afgelegen gebieden zal extreem-rechts stemgedrag steeds frequenter voorkomen. Een grafische voorstelling verduidelijkt de eigenschappen van het inktvlekmodel (figuur2).

Op tijdstip 1 komt extreem-rechts stemgedrag het vaakst voor in het centrum. Deze kern beïnvloedt de gebieden rondom het centrum. In de tweede concentrische cirkel komt het fenomeen ook voor, weliswaar in mindere mate. In het derde gebied komt extreem-rechts stemgedrag niet voor. De score voor het VB is in de drie gebieden hoger op tijdstip 2. In het centrum komt extreem-rechts stemgedrag voor in een intensiteit die voorheen nooit eerder werd waargenomen. In de twee-

de concentrische cirkel zien we nu een VB score van hetzelfde niveau als dat in het centrum op tijdstip 1. Ten slotte komt het fenomeen nu ook voor in het derde gebied, waar voorheen geen extreem-rechts stemgedrag viel waar te nemen. Dit suggereert dat *extreem-rechts pas later zal opkomen in gebieden die verder van de oorsprong zijn gesitueerd*.



**Figuur 2.** Schematische weergave van het inktvlekmodel.

Wat zijn nu de assumpties waarop het inktvlekmodel gebaseerd is? De eerste hypothese (daling van extreem-rechts stemgedrag naarmate we ons verder van de kern bevinden) verklaren we door twee zaken. Ten eerste veronderstellen we dat verstedelijking gepaard gaat met problemen zoals een verhoogde werkloosheidsgraad, criminaliteit en inter-etnische conflicten, waardoor er ook een grotere vraag is naar extreem-rechtse partijen naarmate de verstedelijking toeneemt. Wanneer we vervolgens aannemen dat de urbanisatiegraad afneemt naarmate we ons verder van de stad Antwerpen situeren, vinden we een eerste verklaring voor het inktvlekmodel.

Een tweede verklaring voor de typische verspreiding van extreem-rechts stemgedrag wordt gevormd door de 'besmettingshypothese'. Doordat een grootstad als Antwerpen belangrijke economische en culturele functies vervult, reikt haar invloed tot ver buiten de stadsgrenzen. Zo worden mensen geconfronteerd met de stedelijke problemen, wat mogelijk een angstmechanisme creëert omdat men een besmetting vreest van de stedelijke problemen naar de eigen gemeente. Het gevaar lijkt reëler naarmate de afstand van de eigen gemeente tegenover de stad kleiner is.

De tweede hypothese van het inktvlekmodel (toename van de VB score doorheen de tijd) wordt ondermeer verklaard door een verminderde loyaliteit tussen partij en electoraat terwijl de electorale volatiliteit alsmaar toeneemt. Wanneer we deze tendens koppelen aan de nieuwe uitdagingen van de postmoderne samenleving zoals het migrantenvraagstuk, globalisering en politieke aliënering ontstaan er mogelijkheden voor de opkomst van nieuwe partijen.<sup>3</sup> Vooral in de steden wordt

3. IGNAZI, P., The silent counter-revolution: hypotheses on the emergence of extreme right-wing parties in Europe, *European Journal of Political Research*, 22, 1992, 3-34.



men met deze evoluties geconfronteerd en is het pleidooi voor orde en gezag, een afwijzing van vreemdelingen en het anti-establishment discours van het VB erg succesvol gebleken. Later wordt hier nog uitvoeriger op ingegaan maar eerst dienen we het inktvlekmodel nog te onderwerpen aan een empirische toetsing.

## B. Empirische toetsing van het inktvlekmodel

Om het inktvlekmodel empirisch te toetsen, maken we aanvankelijk gebruik van een grafische voorstelling. Een aantal aanpassingen ten opzichte van figuur 1 zijn hiervoor noodzakelijk. Ten eerste worden nu ook een aantal Oost-Vlaamse gemeenten weergegeven. Deze uitbreiding ligt voor de hand aangezien het inktvlekmodel ook effecten voorspelt voor deze gemeenten. De klassieke stelling dat de Schelde een natuurlijke grens vormt met het Antwerpse lijkt daarenboven onhoudbaar want ook in Oost-Vlaanderen is het VB vaak erg succesvol. In Beveren en Temse behaalt het VB 20% van de stemmen. In Sint-Niklaas en Sint-Gillis-Waas doet het VB het wat minder goed met respectievelijk 19.4% en 12.2%. Kruike is de enige gemeente in onze analyse waar geen VB lijst werd ingediend.

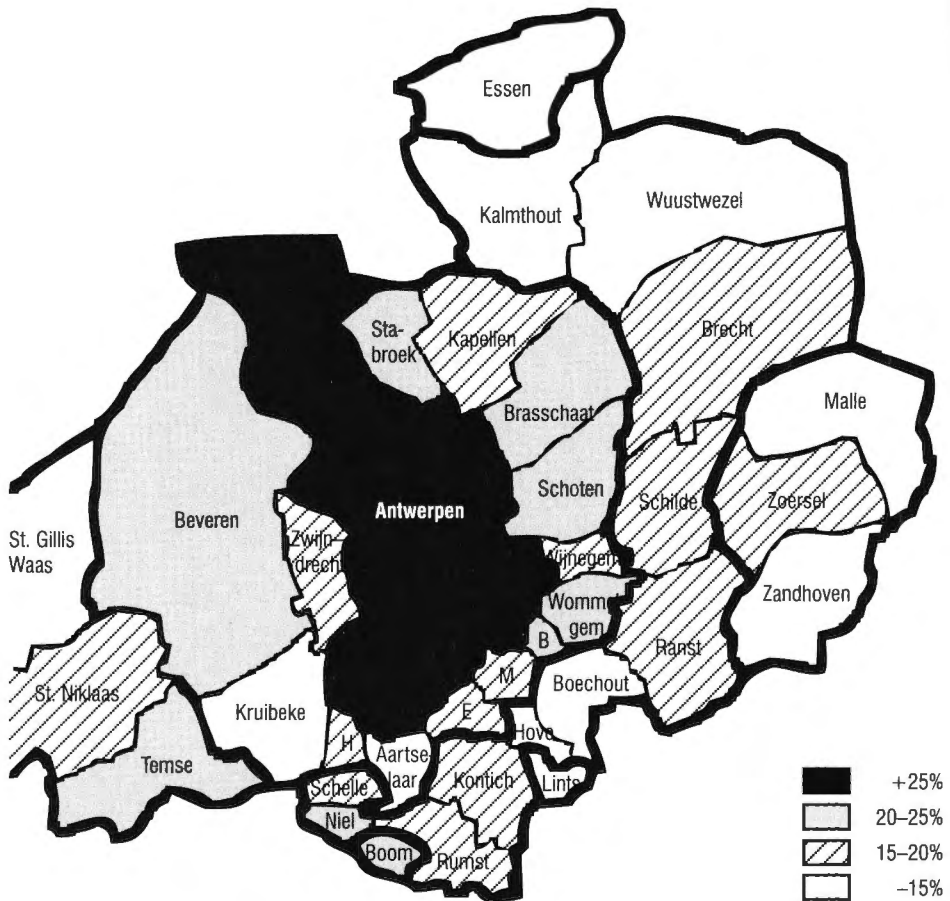
Een tweede aanpassing ten opzichte van voorgaande figuur ligt in het feit dat de verschillende gradaties binnen het inktvlekmodel worden afgebeeld door middel van dikke lijnen. Hoewel we in onze definitie van het inktvlekmodel gebruik maakten van concentrische cirkels om extreem-rechts stemgedrag te voorspellen, blijken deze in de praktijk nauwelijks hanteerbaar. Ten eerste vormt het epicentrum (de stad Antwerpen) zelf geen cirkel en ten tweede zijn er nauwelijks objectieve criteria vindbaar voor het aantal cirkels en de grootte ervan. Vandaar dat we in deze afbeelding een ander selectiecriterium gebruiken om extreem-rechts stemgedrag te voorspellen.

Het meest aantal stemmen voor het VB verwachten we in de kern, Antwerpen. Het eerste succes van het VB vond vooral plaats in de oude 19de eeuwse arbeiderswijken van Antwerpen.<sup>4</sup> Het is in deze wijken dat de stedelijke armoede en problemen het grootst waren. Bovendien concentreerde het VB zich in de beginjaren haast volledig op deze stad.<sup>5</sup> Een tweede dikke lijn verbindt de gemeenten die rechtstreeks aan Antwerpen grenzen. Hier verwachten we minder stemmen voor het VB dan in het centrum. Nog een lagere VB score voorspellen we in het derde gebied, waar zich alle gemeenten bevinden die aan de voorgaande gemeenten grenzen. Een vierde lijn verbindt tenslotte de resterende gemeenten. Daar verwachten we de laagste VB score.

Naast een geografische dimensie beschikt het inktvlekmodel over een tijdsdimensie. Het hoeft geen betoog dat de VB score toeneemt doorheen de tijd. Talrijke

4. SWYNGEDOUW, M., Verkiezingen in Antwerpen: het Vlaams Blok, Islamitische minderheden en kansarmoede, *Tijdschrift voor sociologie*, 11, 1990, 401-430.
5. MUDDE, C., *The ideology of the extreme right*, Manchester, MUP, 2000.

stagnatiehypothesen ten spijt, blijft het VB reeds meer dan twintig jaar ononderbroken groeien. Het inktvlekmodel voorspelt daarenboven dat extreem-rechts vroeger opkomt in het epicentrum dan in de rand. Deze hypothese kunnen we toetsen door het gemiddelde jaartal van eerste deelname aan de gemeenteraadsverkiezingen te berekenen voor de verschillende groepen gemeenten. Hiervoor diende voor alle gemeenten afzonderlijk het jaar van eerste opkomst van het VB onderzocht te worden.<sup>6</sup>



**Figuur 3.** Empirische toetsing van het inktvlekmodel.

6. VUB verkiezingsdatabank: Het VB kwam in 1982 voor het eerst op in Antwerpen, Beveren, Edegem, Schilde en Sint-Niklaas. In 1988 in Brasschaat, Kapellen, Kontich, Morsel, Schoten en Zoersel. In 1994 in Aartselaar, Boechout, Boom, Borsbeek, Hemiksem, Hove, Kalmthout, Lint, Malle, Niel, Rumst, Schelle, Sint-Gillis Waas, Stabroek, Temse, Wijnegem, Wommelgem, Wuustwezel, Zandhoven en Zwijndrecht. In 2000 in Brecht, Essen en Ranst.

In het centrum bedraagt de electorale score voor het VB 33%. De eerste deelname van de partij dateert er reeds van 1982. In de gemeenten die aan Antwerpen grenzen (Stabroek, Kapellen, Brasschaat, Schoten, Wijnegem, Wommelgem, Borsbeek, Mortsel, Edegem, Aartselaar, Hemiksem, Kruibeke, Zwijndrecht en Beveren) valt het gemiddelde percentage voor extreem-rechts terug naar 19.3%. Het gemiddelde jaar van opkomst is 1990. Om deze gemiddelden te berekenen werd Kruibeke weliswaar genegeerd.<sup>7</sup> In de gemeenten die op hun beurt aan de voorgaande gemeenten grenzen (Kalmthout, Wuustwezel, Brecht, Schilde, Ranst, Boechout, Hove, Kontich, Rumst, Niel, Schelle, Temse, Sint Niklaas en Sint Gillis Waas) is de score voor het VB nog lager, namelijk 16.2%. Gemiddeld kwam het VB er ook later op, namelijk in 1993. Dan resten er nog zes gemeenten die het verst van Antwerpen zijn gesitueerd (Essen, Malle, Zoersel, Zandhoven, Lint en Boom) en waar de gemiddelde VB score zoals voorspeld het laagst (13.6%) en de eerste deelname het meest recent (1994) is.

Hieruit blijkt dat er in gemeenten die zich verder van het Antwerpse stadhuis bevinden, over het algemeen minder op het VB wordt gestemd. Bovendien neemt het VB in de verder afgelegen gemeenten meestal later deel aan de gemeenteraadsverkiezingen. Vooral aan de overzijde van de Schelde gelden deze uitspraken echter niet altijd. Zo voorspelt het inktvlekmodel geen gemeenten met een sterke VB score in de derde of vierde groep gemeenten. In realiteit situeren zich daar nochtans Temse, Niel en Boom die allen een VB score van 20% of meer behalen. Het inktvlekmodel wordt dus empirisch bevestigd maar is geen allesverklarende variabele om het verschil in electorale aanhang voor het VB op gemeentelijk niveau te duiden.

Een tweede manier om het bestaan van het inktvlekmodel te toetsen, bestaat erin om de afstanden van het stadhuis (centrum) tot de verschillende gemeentehuizen te berekenen. Hiervoor worden de kortste autoroutes van het Antwerpse stadhuis tegenover de verschillende gemeentehuizen gebruikt.<sup>8</sup> Dit lijkt ons een goede indicator aangezien het – misschien nog beter dan de afstand in vogelvlucht – de psychologische afstand tegenover de stadskern weergeeft. De correlatie tussen de afstand van een gemeente tot het Antwerpse stadhuis en de VB score van die gemeente bedraagt -0.521 en is significant (op het 0.01 niveau). Hoe verder een gemeente van het stadhuis is verwijderd, hoe minder haar inwoners op het VB stemmen. Zonder Oost-Vlaamse gemeenten bedraagt de correlatie zelfs -0.565, wat aantoont dat het inktvlekmodel minder opgaat aan de overzijde van de Schelde.

7. Kruibeke is de enige gemeente waar het Vlaams Blok nog niet opkwam. Deze uitzondering wordt vermoedelijk verklaard doordat de 'politieke ruimte' voor extreem-rechts er relatief klein is. De charismatische burgemeester Denert behaalt er met zijn lokale partij DENERT maar liefst 49.7% van de stemmen en de absolute meerderheid in de gemeenteraad. Zijn overstap naar het Liberaal Appel illustreert dat hij er een rechtse ideologie op nahoudt.
8. Deze werden berekend met behulp van [www.mappy.be](http://www.mappy.be).

## C. Verklaringen voor het inktvlekmodel in Antwerpen

### 1. Verstedelijking

Een eerste verklaring voor het inktvlekmodel vinden we terug in de urbanisatiegraad. We nemen aan dat de verstedelijking afneemt naarmate we ons verder van het stadhuis bevinden en dat daardoor ook de aanhang van het VB geleidelijk afneemt. Om deze hypothese te toetsen, gaan we eerst de urbanisatiegraad na van de onderzochte gemeenten.<sup>9</sup> Vervolgens onderzoeken we de relatie tussen de urbanisatiegraad van een gemeente en de VB score in die gemeente. Zo komen we uit op een correlatiecoëfficiënt van 0.604. In tweede instantie gaan we na of de urbanisatiegraad afneemt naarmate we ons verder van Antwerpen bevinden. De correlatie tussen de twee variabelen bedraagt -0.488 wat onze hypothese bevestigt.<sup>10</sup>

### 2. De stedelijke problemen in Antwerpen

#### a. Ontzuiling, postmaterialisme en extreem-rechts

Gedurende bijna zeventig jaar behoorde de macht in het Antwerpse stadhuis toe aan een coalitie van CVP en SP. Deze rooms rode dominantie resulteerde in een traditie van cliëntelisme en verzuiling. Gesubsidieerde huizen, jobs en voorkeursbehandelingen in tal van organisaties konden enkel verkregen worden via politieke partijen. De partijen verbonden aan de grote zuilen, moesten zich dan ook niet veel zorgen maken. Hun electorale achterban was groot en tamelijk stabiel. Dit systeem werkte goed voor een lange periode maar een aantal evoluties ondermijnden de fundamenten voor een stevig verzuild partijlandschap in Antwerpen en daarbuiten.<sup>11</sup>

Een algemene welvaartstijging, hogere scholingsgraad en secularisatie vertaalde zich in een grotere individuele onafhankelijkheid tegenover politieke families en partijen. De duurzame banden tussen electoraat en gevestigde partijen vervaagden, wat perspectieven opende voor nieuwe partijen. De opkomst van postmate-

9. MERENNE, B., VAN DER HAEGEN, H., VAN HECKE, E., *La Belgique. Diversité Territoriale*, 1991: Antwerpen en Sint-Niklaas krijgen score 7; Mortsels score 6; Boom, Brasschaat, Kapellen, Kontich en Schoten score 5; Aartselaar, Beveren, Boechout, Borsbeek, Edegem, Hemiksem, Hove, Lint, Malle, Niel, Rumst, Schelle, Schilde, Stabroek, Temse, Wijnegem, Wommelgem, Zoersel en Zwijndrecht score 4; Brecht, Essen, Kalmthout, Kruibeke, Ranst, Sint-Gillis Waas en Zandhoven score 3; Wuustwezel score 2.
10. Toch merken we op dat de correlatie verre van absoluut is en dat we het inktvlekmodel niet kunnen reduceren tot de urbanisatiegraad. We zien zelfs een paar erg verstedelijkte gemeenten die ver van Antwerpen zijn gesitueerd zoals Sint-Niklaas en Boom.
11. SWYNGEDOUW, M., Belgium: explaining the relationship between VB and the city of Antwerp, pp. 121-143 in P. HAINSWORTH, *The Politics of the Extreme Right. From the Margins to the Mainstream*, London: Printer, 2000.

rialistische waarden betekende dan ook de doorbraak van de groene partijen.<sup>12</sup> Volgens Ignazi (1992) ontstond er echter samen met de verspreiding van postmaterialistische waarden ook een andere politieke stemming met waarden als orde en gezag, nationale identiteit, materiële welvaart en gevoelens van teleurstelling in de klassieke partijen. Vooral individuen die economisch minder konden profiteren van de gestegen welvaart – de *losers of postmodernization* – werden aange trokken tot dit nieuwe gedachtegoed. Zij vonden politiek onderdak bij het VB. Als reactie op de stille revolutie en de groene partijen ontstond er een stille contrarevolutie die belichaamd werd door extreem-rechtse partijen.<sup>13</sup>

Ook in België hebben deze evoluties zich voorgedaan en spreekt men over het ontstaan van een nieuwe breuklijn die wordt belichaamd door Groen! en VB.<sup>14</sup> In een grootstedelijke context werd men vroeger en meer geconfronteerd met de thema's van de postmaterialistische breuklijn waardoor deze partijen electoraal sterker zijn in geürbaniseerde gebieden.

De ontzuiling gekoppeld aan de opkomst van de nieuwe breuklijn verklaart dus de doorbraak van het VB in Antwerpen en de specifieke geografische spreiding van extreem-rechts stemgedrag. Dat mensen in een grootstedelijke context meer worden geconfronteerd met de postmaterialistische breuklijn werd nog niet uitgediept. In wat volgt zullen we onderbouwen waarom men in Antwerpen en andere verstedelijkte gebieden meer te maken heeft met economische problemen, immigratie en criminaliteit. Geenszins pretenderen we hiermee alle stedelijke problemen op een exhaustieve manier te hebben behandeld.

#### b. Financiële en economische crisis

Over het algemeen scoren verstedelijkte gebieden slechter op sociaal-economische indicatoren zoals gemiddeld inkomen of werkloosheidsgraad. Dit kan leiden tot deprivatie en welvaartschauvinisme, wat op zijn beurt mogelijk extreem-rechts stemgedrag evoceert. Antwerpen werd daarenboven geconfronteerd met een financiële en economische crisis in de jaren tachtig en de eerste helft van de jaren negentig. Door ondermeer een groeiende concurrentie met andere havens en de stadsvlucht van rijke gezinnen naar de groene gemeenten rond Antwerpen werd de financiële situatie er onhoudbaar. Om de schuldenberg van de stad af te bouwen werden er in Antwerpen haast geen nieuwe sociale woningen meer gebouwd in de jaren tachtig. De Antwerpenaren, die gewend waren aan een systeem van cliëntelisme, vermoedden dat dit te wijten was aan onverschilligheid van de politieke elite. Heel wat investeringen werden uitgesteld of simpelweg afgeschaft. Tezelfdertijd begon ook de economische motor van Antwerpen te sput-

12. INGLEHART, R., *Culture shift in advanced industrial society*, Princeton: PUP, 1990.

13. IGNAZI, P., *o.c.*, 3-34.

14. SWYNGEDOUW, M., *Waar voor je waarden. De opkomst van Vlaams Blok en Agalev in de jaren '80*, Leuven, ISPO, 1992; ELCHARDUS, M., *Gekaapte deugden, Samenleving en Politiek*, 1, 1994, 20-27.

teren met een toenemende werkloosheid als gevolg. Het financiële herstelplan in 1990 voorzag een verminderde financiële steun voor sociale clubs en verenigingen. Voor een aantal mensen betekende dit een vertrouwensbreuk met het stadsbestuur en een legitimatie voor een extreem-rechtse stem.<sup>15</sup>

### c. Immigratie

De samenstelling van de Antwerpse bevolking veranderde de laatste decennia in belangrijke mate. De stad werd sinds de jaren zestig en zeventig geconfronteerd met een aanzienlijke stadsvlucht. Vooral de rijkere bevolkingslagen konden zich een nieuwe woning in de periferie veroorloven terwijl de stadskern tezelfdertijd ook economisch kwetsbare groepen aantrok. Het grootste deel van deze nieuwkomers waren arbeidersmigranten die de Belgen vervingen als ongeschoolde arbeidskrachten. Ze kwamen terecht in de vrijgekomen goedkope woningen van de 19de eeuwse buurten.<sup>16</sup>

Hoewel de eigenlijke proportie migranten in Antwerpen tamelijk klein is, leven Turken en Marokkanen geconcentreerd in enkele districten, zoals Borgerhout, het centrum van Antwerpen en Hoboken.<sup>17</sup> Dit leidde in sommige wijken tot spanningen doordat migranten en autochtonen er concurreerden voor dezelfde jobs en sociale voorzieningen.

Beschuldigingen dat de stedelijke autoriteiten migranten bevoordeelden, dat de traditionele partijen corrupt waren en dat alle problemen zouden verdwijnen eens de migranten naar hun land van herkomst werden teruggestuurd, konden vooral op sympathie rekenen bij de sociaal gedepriveerde kiezers in de achtergestelde wijken van de binnenstad en Borgerhout.<sup>18</sup> Het aantal migranten, de propaganda van het VB, en de aanhang voor extreem rechts is dus heel wat sterker in de stadskern dan daarbuiten.

### d. Criminaliteit

Sinds 1988 zijn orde en gezag een belangrijk onderwerp in Antwerpen. In de gemeenteraad suggereerden VB-mandatarissen dat jonge migranten al te vaak betrokken waren in straatcriminaliteit. De lokale pers hechtte veel belang aan deze debatten en een groot deel van de lokale bevolking geraakte overtuigd dat de criminaliteit toenam en dat hoofdzakelijk migranten en illegalen hiervan de oorzaak waren. In sociaal achtergestelde buurten werd men immers geconfronteerd met

15. SWYNGEDOUW, M., *o.c.*, pp. 121-143.

16. KESTELOOT, C., De verwaarlozing voorbij?, pp. 25-62 in P. DE DECKER, B. HUBEAU, S. NIEUWINCKEL (red.), *In de ban van stad en wijk*, Berchem, epo, 1996.

17. Het aantal niet-Belgen bedroeg 13.3% van de Antwerpse bevolking in 2000. Het gemiddelde in de Vlaamse centrumsteden was in dat jaar 8.2%, terwijl het gemiddelde in heel Vlaanderen 4.9% bedroeg. De groep niet-Belgen in Antwerpen bestond in 2001 voor 32% uit Marokkanen en voor 9.9% uit Turken (NIS, 2003).

18. SWYNGEDOUW, M., *o.c.*, pp. 121-143.

nieuwe problemen zoals jeugdcriminaliteit, raciale spanningen en kleine straatcriminaliteit.

Dat criminaliteit toeneemt met de verstedelijking, lijkt inherent samen te hangen met de functies die een stad of gemeente vervult. Sterk verstedelijkte gemeenten trekken dagelijks honderdduizenden pendelaars, scholieren, winkelklanten en toeristen aan. Dergelijke flux heeft echter onvermijdelijk een impact op de geregistreerde criminaliteit en onveiligheid in steden.<sup>19</sup> Bovendien garandeert de anonimiteit van de stad minder sociale controlemechanismen als buffer tegen criminaliteit. Ten slotte wakkeren tekenen van stedelijk verval zoals vervuiling, leegstand en verkrotting een algemeen onveiligheidsgevoel aan.<sup>20</sup>

### 3. Het anti-stedelijk beleid in Vlaanderen

Volgens Kesteloot en De Maesschalck (2001) moeten we de stedelijke problemen kaderen in een anti-stedelijk beleid vanwege de overheid. Dit anti-stedelijk beleid heeft volgens hen historische wortels, meer bepaald in de geografische dimensie van de klassenstrijd. Tijdens de industriële revolutie werd immers duidelijk hoe de ruimtelijke concentratie van arbeiders hand in hand ging met een toenemende secularisering en de groei van de socialistische arbeidersbeweging. Katholieken en Liberalen bedachten dan ook manieren om de concentratie van arbeiders in de steden te beteugelen. Enerzijds werd de mobiliteit van de arbeiders verhoogd, anderzijds promoveerde men het bezit van een eigen huis buiten de stad.<sup>21</sup>

Een verhoogde mobiliteit kwam er in 1869 toen het goedkope spoorwegticket voor arbeiders werd geïntroduceerd. Zo konden arbeiders hogere lonen verdienen in de stad dan op het platteland zonder deze opbrengsten te verliezen aan transportkosten. Een wet in 1889 stimuleerde de beter verdienende arbeiders om een eigen woning buiten de stad te verwerven. Als eigenaar-bewoners werden ze verondersteld om zich te identificeren met de belangen van de bezittende klasse.

Ook later werd dit beleid gecontinueerd. Zo garandeerde de wet De Taeye in 1948 een bouwpremie die zorgde voor de cofinanciering van meer dan een derde van alle nieuwe woningen na de oorlog. De zogenaamde 'baksteen in de Belgische maag' heeft dus weinig te maken met genen, maar was gedurende 130 jaar een oplossing voor sociale strijd. Vooral in Vlaanderen spoorde men de bevolking aan om buiten de steden een eigen woning te verwerven en wenste men zo min

19. PONSAERS, P., *Over de realiteit stedelijkheid en criminaliteit: interactie, integratie en differentiatie*, <http://www.thuisindestad.be/html/witboek/downloads/Ponsaers.pdf>, 2002.

20. Het percentage mensen dat zich altijd tot vaak onveilig voelt in Antwerpen is gestegen van 14.3% in 1997 tot 18.1% in 2000 en ligt in dit laatste jaar 7.8% hoger dan het Vlaams gemiddelde (Federale veiligheidsmonitor, 2003).

21. KESTELOOT, C., DE MAESSCHALCK, F., *Anti-urbanism in Flanders: the political and social consequences of a spatial class struggle strategy*, *Belgeo. Belgian Journal of Geography*, 1, 2001, 41-62.

mogelijk met de stedelijke problemen geconfronteerd te worden. Dit creëerde een Vlaamse verkavelingsmentaliteit en degradeerde de stad tot werkplaats.<sup>22</sup>

Deze anti-stedelijke houding veroorzaakt een verbazingwekkende onverschilligheid over wat er gebeurt in de steden. Een illustratie hiervan is de beslissing tot fusie van de stad met haar omliggende gemeenten in 1982. Door de fusie van Antwerpen met de gemeenten Ekeren, Merksem, Borgerhout, Deurne, Berchem, Wilrijk en Hoboken werd er een administratieve entiteit gecreëerd van bijna een half miljoen inwoners. Op die manier geraakten de lokale problemen van de voormalige gemeenten in de vergetelheid. Van de 294 raadsleden voor de fusie bleven er nog slechts 55 over.

Ook politici begrepen dat de fusiebeweging te drastisch was en dat de afstand tussen de burger en zijn lokale mandataris te groot werd. Vooral toen bleek dat het VB onwaarschijnlijk goed scoorde in de meeste districten, was de nood plots hoog voor een herwaardering van de lokale democratie in Antwerpen. Men wilde het contact tussen burger en zijn lokale overheid herstellen door middel van een binnengemeentelijke decentralisatie. Een echte decentralisatie zou immers tot een effectiever en legitiemer beleid kunnen leiden.<sup>23</sup> Dit heeft ertoe geleid dat er in oktober 2000 voor het eerst rechtstreekse verkiezingen van de negen districtsraden plaatsvonden.

Een ander gevolg van het anti-stedelijke beleid is dat Vlaanderen's grotere steden en de Brusselse Hoofdstedelijke regio gekenmerkt worden door een geconcentreerde stedelijke armoede rond de 'central business districts'. Deze wijken zijn bebouwd met oude, kleine en slecht uitgeruste woningen. Stedelijke armoede vormt zo een belangrijke voedingsbodem voor het VB. Het eerste succes van het VB vond vooral plaats in de oude 19de eeuwse arbeiderswijken van Antwerpen. Later won het VB ook in gelijkaardige wijken, vooral waar de Socialistische partij veel van haar stemmen verloor.<sup>24</sup>

Net als bij de verwaarlozing van de districten, kwam er pas een degelijk beleidsantwoord op de stedelijke armoede in Vlaanderen na een opeenvolging van 'zwarte zondagen'. In 1996 werd het 'Sociaal Impulsfonds' gecreëerd voor de financiering van de strijd tegen armoede in gedepriveerde buurten.

#### 4. Besmettingshypothese

Het succes van het VB in een gemeente hangt dus samen met stedelijke problemen en een anti-stedelijk beleid. Een supplementaire verklaring voor de typische

22. DE DECKER, P., KESTELOOT, C., DE MAESSCHALCK, F., VRANKEN, J., Revitalizing the City in an Anti-Urban Context: Extreme Right and the Rise of Urban Policies in Flanders, Belgium, *International Journal of Urban and Regional Research*, 29, 2005, 152-171.

23. VAN ASSCHE, D., *Lokale politiek als katalysator van vertrouwen? Binnengemeentelijke decentralisatie in Antwerpen, Brugge*, Uitgeverij Vanden Broele, 2005.

24. DE DECKER et al., o.c., pp. 152-171.



spreiding van extreem-rechts stemgedrag vinden we terug in de 'besmettingshypothese'.

Een stad als Antwerpen vervult heel wat functies op vlak van werkgelegenheid, onderwijs en commerciële activiteiten. De invloed van de stad reikt dan ook tot ver buiten de eigen stadsgrenzen. Zo pendelen dagelijks honderdduizenden mensen naar de stad om te werken, studeren, winkelen, enzovoort. Door de globalisering lijkt deze tendens nog te versterken. Een verhoogde mobiliteit verkleint de betekenis van de eigen gemeente, terwijl de invloed van de grootstad lijkt toe te nemen. Wanneer mensen vervolgens met de grootstedelijke problemen worden geconfronteerd, ontstaat er mogelijkwijze een angst voor de besmetting van deze problemen, naar de eigen gemeente. Dit gevaar lijkt reëler naarmate de afstand van de eigen gemeente tegenover de stad kleiner is, wat dus een verklaring voor het inktvlekmodel betekent.

De besmettingshypothese verklaart waarom het VB soms erg goed scoort in gemeenten waar er objectief weinig valt aan te merken op de leefomstandigheden. Zo zagen we dat de stad in de laatste decennia te maken kreeg met een stadsvlucht van vooral de hogere inkomensgroepen. Zij willen vermoedelijk niet geconfronteerd worden met migranten, armoede, criminaliteit en andere problemen uit de grootstad, die ze juist verlieten. Vandaar dat ze anticiperend op het VB stemmen, ook al scheelt er niets aan de leefbaarheid in de eigen gemeente. Deze dynamiek ziet Filip Dewinter overigens zelf als verklaring voor het succes van het VB in de rand van Antwerpen, waar nochtans nauwelijks allochtonen wonen: *"In dat hele verstedelijkte gebied willen de mensen gespaard blijven van de problemen van de grootstad, ze vrezen een inktvlek-scenario."*<sup>25</sup>

De verschillende electorale aanhang van het VB hebben we voorlopig getracht te verklaren aan de hand van het inktvlekmodel. Vooral in de Oost-Vlaamse gemeenten en het zuiden van het Antwerpse arrondissement bleken er echter inconsistenties met het voorspelde spreidingspatroon van het inktvlekmodel. Met name voor de Oost-Vlaamse gemeenten kan dit mogelijk deels verklaard worden omdat de mensen daar minder gericht zijn op de stad Antwerpen, waardoor er minder 'besmetting' zal zijn. In het volgende deel zoeken we ook nog andere factoren die de vraag naar het VB vermoedelijk beïnvloeden.

#### IV. De vraag naar het VB op het lokale niveau

We hebben gezien dat zaken als werkloosheidsgraad en de aanwezigheid van migranten gedeeltelijk het inktvlekmodel mee verklaren. Er bestaan ook (meer klassieke) theorieën die rechtstreeks op deze variabelen focussen om extreem-rechts

25. Filip Dewinter in *Gazet Van Antwerpen*, 9.04.2005.

stemgedrag (op het individuele niveau) te verklaren. Ze maken bijvoorbeeld begrijpbaar waarom gedepriiveerde sociale groepen (werklozen, lagergeschoolden en arbeiders) oververtegenwoordigd zijn in het electoraat van extreem-rechts. Hiervoor zijn een aantal argumenten denkbaar.

### A. Etnocentrisch stemgedrag

Kitschelt (1995) stelt dat de verliezers van de modernisering binnen een postindustriële economie worden gedreven door een soort welvaartschauvinisme waarbij zij negatief staan tegenover migranten, omwille van het behoud van jobs en sociale voorzieningen voor de eigen landgenoten.<sup>26</sup> Sociaal gedepriiveerde groepen werken immers vaak in economisch bedreigde sectoren met een geringe werkzekerheid. Het is ook in deze sectoren waar de concurrentie met allochtonen het grootst is. Kiezers die zich op economisch vlak door migranten bedreigd voelen, ontwikkelen op die manier een voorkeur voor extreem-rechtse partijen.

Onderzoek suggereert dat we bovenstaande theorie ook in een ruimere context mogen interpreteren. Het culturele verschil dat met migranten ervaren wordt, blijkt reeds voldoende te zijn voor een extreem-rechtse stem.<sup>27</sup> Wanneer we voorgaande theorievorming vertalen naar een bruikbare hypothese om de verschillen in electorale aanhang voor het VB te verklaren, komen we tot het volgende: *Het VB zal meer succes kennen in gemeenten waar een hoog percentage migranten wonen, dan in gemeenten waar er een laag percentage migranten wonen.*

Toch blijkt de relatie tussen het aandeel migranten en de score voor extreem-rechts complexer dan gedacht. In Frankrijk bijvoorbeeld, correleert de stem voor het Front National in sterke mate met het aantal migranten op het niveau van de departementen maar slechts zwak op gemeentelijk niveau. Dit heeft geleid tot de 'invasietheorie', die stelt dat etnocentrisch stemgedrag het vaakst voorkomt in gebieden rondom de grote getto's, omdat men er bang is voor nieuwkomers. In echte migrantenwijken zou men reeds vertrouwd zijn met allochtonen en daarom zelfs minder vaak op extreem-rechts stemmen.<sup>28</sup>

Om onze hypothese te toetsen, maken we gebruik van de bevolkingsgegevens van het Nationaal Instituut voor de Statistiek waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen verschillende nationaliteiten.<sup>29</sup> Op basis van onze theoretische inzichten focussen we op Marokkaanse en Turkse minderheden. Aangezien deze

26. KITSCHOLT, H., *The radical right in Western Europe: a comparative analysis*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1995.

27. BILLIET, J., DE WITTE, H., Wie stemde in juni 1999 voor het VB en waarom?, *Tijdschrift voor sociologie*, 20, 2001, 5-35.

28. EATWELL, R., Ethnocentric Party Mobilization in Europe: the Importance of the Three Dimensional Approach, pp. 348-367 in R. KOOPMANS, P. STATHAM, *Challenging Immigration and Ethnic Relations Politics. Comparative European Perspectives*, Oxford, OUP, 2000.

29. NIS: Buitenlandse bevolking, 2001.

bevolkingsgroepen omwille van een verschillende religie, tradities en gewoonten vaak als onbekwaam worden gepercipieerd om te assimileren, maken ze meer kans om etnocentrisch stemgedrag te evoceren.<sup>30</sup>

Het valt op dat het percentage migranten bijna in alle gemeenten erg laag is. De NIS-cijfers onderschatten echter de vreemde populatie aangezien heel wat mensen van Marokkaanse en Turkse afkomst intussen de Belgische nationaliteit hebben verworven en zo onzichtbaar worden voor officiële statistieken. Nationaliteit is dus een verre van perfecte indicator voor etniciteit, maar voor een vergelijking tussen gemeenten zeker geschikt.<sup>31</sup> De hoogste proportie Marokkanen en Turken vinden we terug in Antwerpen (5,17%), Boom (3,51%), Temse (2,18%) en Sint-Niklaas (1,63%).<sup>32</sup> Het verband tussen het percentage migranten en de electorale score voor het VB bedraagt 0.604 en is significant. De voornaamste residuen zijn Kontich, Brasschaat, Brecht en Zoersel. In Kontich wonen relatief veel migranten maar dit vertaalt zich niet in uitgesproken etnocentrisch stemgedrag. In Brecht, Brasschaat en Zoersel wonen nauwelijks of zelfs geen migranten maar zien we toch een sterk VB. Globaal genomen, zien we onze hypothese echter bevestigd.

## B. Psychologische behoeften

We zagen reeds dat etnocentrisch stemgedrag vaker voorkomt bij gedepriveerde kiezers omdat zij meer geconfronteerd worden met concurrentie van migranten in hun werkomgeving. Ook de theorie van de psychologische behoeften verklaart waarom gedepriveerde kiezers oververtegenwoordigd zijn in het electoraat van het VB. Volgens deze theorie worden we tegenwoordig meer dan ooit geconfronteerd met maatschappelijke veranderingen. Een steeds complexer wordende sociale omgeving brengt met zich mee dat vooral arbeiders en lagergeschoolden zich onzeker, gedesorienteerd en machteloos gaan voelen. Om deze gevoelens te bestrijden, zouden gedepriveerde kiezers zich vastklampen aan eenvoudige autoritaire denkschema's en aan de simplistische, rechtlijnige oplossingen die door extreem-rechtse partijen worden voorgesteld.<sup>33</sup> Het VB vervult dus een psychologische behoefte. Twee variabelen lijken bruikbaar om dit te toetsen: inkomen en werkloosheid. In gemeenten met een laag gemiddeld inkomen en een hoge werkloosheid is de kans op deprivatie groter. Deze deprivatie leidt dan tot meer autoritarisme en politieke ontevredenheid waardoor we meer extreem-rechtse stemmen verwachten. Onze hypothese gaat dan ook als volgt: *Het VB zal meer succes*

30. COFFE, H., BILLIET, J., CAMBRE, B., Etnocentrisme en stemgedrag. Evolutie tussen 1991 en 1999, pp. 95-109 in M. Swyngedouw & J. Billiet, *De kiezer heeft zijn redenen*, Leuven, Acco, 2002.

31. Het lijkt logisch ervan uit te gaan dat genaturaliseerde Marokkanen en Turken grotendeels in dezelfde mate verspreid zijn over de verschillende gemeenten als de niet-genaturaliseerde.

32. De exacte waarden voor alle gemeenten zijn terug te vinden in de appendix.

33. BILLIET, J., DE WITTE, H., o.c., pp. 5-35.

kennen in gemeenten met een hoge werkloosheidsgraad, dan in gemeenten met een lage werkloosheidsgraad.

De hoogste werkloosheidsgraad vinden we terug in Antwerpen (12,1%), Temse (7,3%) en Sint-Niklaas (7,3%).<sup>34</sup> Het verband tussen het percentage werklozen en de electorale score voor het VB bedraagt maar liefst 0.722 en is significant. De grootste residuen zijn Zwijndrecht, Kruibeke en Wijnegem. Globaal gezien wordt onze hypothese duidelijk ondersteund.

Ten tweede verwachten we dat: *Het VB meer succes zal kennen in gemeenten met een laag gemiddeld inkomen, dan in gemeenten met een hoog gemiddeld inkomen.* Opnieuw geldt dezelfde redenering. In gemeenten met een laag gemiddeld inkomen zou men sneller deprivatiegevoelens cultiveren. Dit leidt op zijn beurt tot gevoelens van autoritarisme en politieke ontevredenheid waardoor de kans op een extreemrechtse stem verhoogt.

Het verband tussen het gemiddelde inkomen in een gemeente en de electorale score van het VB is zoals verwacht negatief.<sup>35</sup> Toch bedraagt de correlatiecoëfficiënt slechts -0.291 en is het verband (net) niet significant ( $P=0.094$ ). Een aantal gemeenten zoals Brasschaat, Edegem en Zoersel worden zelfs gekenmerkt door een hoog gemiddeld inkomen en toch een hoge score voor het VB. Dit is in tegenspraak met onze hypothese. We mogen dus concluderen dat het verband tussen inkomen en electorale score voor het Blok niet sterk genoeg is om de theorie van de psychologische behoeften bijkomend te ondersteunen.

Een mogelijke verklaring voor het feit dat we wel een sterk verband terugvinden tussen werkloosheid en het VB maar niet tussen het gemiddelde inkomen en het VB, ligt in het niveau van de variabelen. Waar werkloosheid een binaire variabele is, wordt gemiddeld inkomen lineair gemeten. Hierdoor kan een kleine groep puissant rijke inwoners van een gemeente een grotere groep relatief arme inwoners compenseren, waardoor het gemiddelde inkomend vrij acceptabel is. Zo is Brasschaat een gemeente met zowel beruchte villawijken als minder bekende arbeiderswijken. Als gevolg hiervan heeft de gemeente als geheel een hoog gemiddeld inkomen, maar ligt de werkloosheidsgraad er boven het gemiddelde.

### C. Conclusie over de vraag naar het VB

Over het algemeen zien we onze hypothesen met betrekking tot de vraag naar het VB bevestigd. Deze vraag hangt onmiskenbaar samen de werkloosheidsgraad en het aandeel migranten per gemeente. De correlaties van deze twee variabelen met de VB scores waren zelfs hoger dan toen we het inktvlekmodel toetsten. Een analyse van de individuele vraagfactoren helpt ons dan ook aan alternatieve verkla-

34. [http://aps.vlaanderen.be/lokaal/lokale\\_statistieken.htm](http://aps.vlaanderen.be/lokaal/lokale_statistieken.htm).

35. NIS: Fiscale inkomens per gemeente, [www.statbel.fgov.be](http://www.statbel.fgov.be), 2000.

ringen voor het differentiële succes van het VB in Antwerpen. Zo begrijpen we nu waarom het VB goed scoort in het zuiden van Antwerpen en in enkele Oost-Vlaamse gemeenten, ook al zijn deze gemeenten tamelijk ver verwijderd van de stad. De waarden van de onderzochte variabelen voor deze gemeenten worden gesynthetiseerd in tabel 2.

**Tabel 2.** De zuidelijke gemeenten van Antwerpen en enkele Oost-Vlaamse gemeenten.

Gemeente	Afstand Stadhuis	% Migranten	% Werklozen	Gemiddeld Inkomen	% VB
Boom	16.9	3.51	6.8	21.240	20.8
Niel	17.4	0.73	5.4	22.790	22.1
Rumst	18.5	0.71	3.9	25.109	16.4
Schelle	14.6	0.35	4.2	27.189	18.6
Temse	25.7	2.18	7.3	24.940	20.0
St. Niklaas	26.2	1.63	7.3	23.293	19.4
Gem. steekproef	19.88	1.52	5.82	24.094	19.55
Gem. populatie	17.23	0.57	5.1	26.215	17.39
Med. steekproef	17.95	1.18	6.1	24.117	19.70
Med. populatie	15.50	0.18	4.7	25.930	18.10

We zien dat deze gemeenten tamelijk ver verwijderd zijn van de stad. Toch is de gemiddelde score voor het VB hier 19.55%, tegenover 17.39% in alle onderzochte gemeenten. Het meest opvallende verschil tussen deze steekproef en de hele populatie vinden we terug bij de variabele 'migranten'. Het gemiddelde percentage migranten in de zuidelijke en Oost-Vlaamse gemeenten ligt heel wat hoger dan het algemeen gemiddelde. Voor de variabele 'werklozen' variëren de waarden minder maar vooral in de Oost-Vlaamse gemeenten ligt de werkloosheidsgraad beduidend hoger dan normaal. Ten slotte wordt ook duidelijk dat het gemiddelde inkomen in de zuidelijke en Oost-Vlaamse gemeenten tamelijk laag is. Hier voegen we aan toe dat het globale patroon niet telkens bij elke gemeente even sterk aanwezig is. In Schelle is de gemiddelde inwoner immers tamelijk welgesteld en toch komt extreem-rechts stemgedrag daar frequent voor.

Gemeenten die we minder kunnen vatten volgens de theorieën over etnocentrisch stemgedrag en de psychologische behoeften, zijn de gemeenten die in het oosten aan Antwerpen grenzen. Het gaat om Brasschaat, Schoten, Wijnegem, Wommelgem, Borsbeek, Mortsel en Edegem. Dit wordt geïllustreerd aan de hand van tabel 3.

Al deze gemeenten scoren hoger dan gemiddeld voor het VB. Toch zien we dat het gemiddelde percentage migranten in deze gemeenten lager ligt dan dat voor de gehele populatie. Het omgekeerde geldt dan weer voor de mediaan. We kunnen dus stellen dat het percentage migranten in deze gemeenten normaal is, wat in tegenspraak is met onze hypothese over etnocentrisch stemgedrag. Ook het ge-

middelste inkomen van deze gemeenten is vergelijkbaar met dat van de hele populatie. De enige variabele die licht afwijkt van de cijfers voor het gehele arrondissement is 'werkloosheid'. In deze relatief welvarende gemeenten, is de werkloosheid iets hoger dan gemiddeld. Hoewel het slechts om een zeer kleine afwijking gaat, valt niet uit te sluiten dat het behoud van verworven welvaart in deze gemeenten een motief vormt om voor het VB te stemmen.

**Tabel 3.** De gemeenten die in het oosten aan Antwerpen grenzen.

Gemeente	Afstand Stadhuis	% Migranten	% Werklozen	Gemiddeld inkomen	% VB
Borsbeek	9.9	0.72	6.1	25.517	23.8
Brasschaat	11.4	0.02	5.3	29.032	20.1
Edegem	12.4	0.28	4.7	29.185	17.9
Mortsel	7.6	0.39	5.5	26.229	18.5
Schoten	12.4	0.26	6.2	27.456	24.5
Wijnegem	10.4	0.18	4.2	25.930	19.3
Wommelgem	10.2	0.08	4.2	25.111	20.3
Gem. steekproef	10.61	0.28	5.17	26.923	20.60
Gem. populatie	17.23	0.57	5.1	26.215	17.39
Med. steekproef	10.40	0.26	5.3	26.229	20.00
Med. populatie	15.50	0.18	4.7	25.930	18.10

Een analyse van de vraagfactoren naar het VB leert ons dat vooral in Sint Niklaas, Temse, Niel en Boom wellicht de aanwezigheid van migranten en in mindere mate de economisch achtergestelde positie belangrijke drijfveren zijn om voor het VB te kiezen. Toch bewijzen de aan Antwerpen grenzende gemeenten dat extreem-rechts stemgedrag niet noodzakelijk hoeft samen te hangen met deze variabelen. Dit enigma zouden we deels kunnen verklaren door de invasiehypothese. De redenering dat na districten als Deurne en Merksem ook aangrenzende gemeenten zoals Brasschaat of Wijnegem een 'invasie' van migranten zal ondergaan, vormt een mogelijke motivatie om voor het VB te stemmen. Deze verklaring is een variant van de besmettingshypothese waarbij migranten slechts een gedeelte van de dreigende problemen uit de grootstad vormen als katalysator voor extreem-rechts stemgedrag.

## V. Het aanbod van het VB op het lokale niveau

In het vorige deel zagen we dat bepaalde maatschappelijke evoluties zoals migratiestromen of een stijgende werkloosheid de vraag naar extreem-rechtse partijen gevoelig kan verhogen. Dit is echter nog geen garantie op electoraal succes voor extreem-rechtse partijen. Ook het aanbod dat gecreëerd wordt, is van cruciaal belang:

*Structural change has created a political climate conducive to right-wing populist mobilization. However, for political parties and movements to exploit this climate, they need to have more than a few slogans and a catchy party name (...) The most successful right-wing populist parties are led by charismatic figures capable of setting the political and programmatic direction.*<sup>36</sup>

In dit deel gaan we daarom na wat het VB te bieden heeft aan de kiezers in de verschillende gemeenten. Welke elementen zijn hiervoor belangrijk? Betz (1998) vernoemt meteen één van de belangrijkste aspecten, namelijk charismatische leiders die in staat zijn om een succesvolle partijstructuur uit te bouwen. De lokale partijstructuren van het VB vormen echter een moeilijk te onderzoeken studieobject. We zullen ons dan ook richten op de kandidaten. De impact van individuen op de electorale uitslag van een partij lijkt de laatste jaren overigens toe te nemen, wat onze focus op de persoonlijke factor verder legitimeert.<sup>37</sup>

Niettegenstaande de personaliseringstrend bij politieke partijen, is de wetenschappelijke literatuur over de impact van individuele kandidaten op het succes van extreem-rechts erg schaars. Een belangrijke uitzondering hierop is het belang van charismatische leidersfiguren. Heel wat auteurs hebben geschreven over de impact van Le Pen op het succes van het Front National en ook in België lijkt het belang van charismatische leiders zoals Dewinter erg groot. Hieraan is evenwel een nadeel verbonden: het aantal stemmentrekkers is beperkt. Het is immers onmogelijk om Dewinter op alle verkiezingslijsten van het VB te zetten. Dit probleem is zeker relevant voor de gemeenteraadsverkiezingen, waar kandidaten enkel kunnen opkomen in de gemeente waar ze wonen. Bij deze verkiezingen is het dus van belang om over veel electoraal aantrekkelijke kandidaten te beschikken. Is dit het geval voor het VB? En zou de kwaliteit van de kandidaten verschillen in de electorale scores voor het VB in de Antwerpse gemeenten kunnen verklaren?

Om deze vragen te beantwoorden gaan we na hoeveel kiezers tenminste één of meerdere voorkeurstemmen uitbrachten voor de verschillende politieke partijen. Deze proportie leert ons iets bij over de populariteit van de kandidaten van een partij. Wanneer een kiezer opteert voor een lijststem, gaat hij impliciet akkoord met de volgorde van die lijst. Indien hij een voorkeurstem uitbrengt, kan hij de volgorde van de kieslijst echter doorbreken en op die manier een lager gerangschikte kandidaat alsnog een mandaat geven. Het lijkt evident dat de kiezer dit enkel zal doen wanneer hij een zekere graad van betrokkenheid voelt met de kandidaat van zijn keuze. Partijen met een hoger percentage voorkeurstemmen sla-

36. BETZ, H.G., IMMERFALL, S., *The New Politics of the Right: Neo Populist Parties and Movements in Established Democracies*, New York, St. Martin's Press, 1998.

37. THIJSSSEN, P., JACOBS, K., Determinanten van voorkeurstemproporties bij (sub-) lokale verkiezingen. De Antwerpse districtraadsverkiezingen van 8 oktober 2000, *Res Publica*, 46, 2004, 460-485.

gen er wellicht beter in dan de andere om hun kandidaten bekend te maken bij hun kiezers.<sup>38</sup>

**Tabel 4.** Percentage kiezers in de gemeenten van het arrondissement Antwerpen die één of meerdere voorkeurstemmen uitbrengen.

	Agalev	SP	CVP	VU-ID	VLD	VB	Gewogen Gemiddelde
Aartselaar	71,12		81,64		84,07	57,88	78,60
<b>Antwerpen</b>	<b>71,88</b>	<b>79,72</b>	<b>72,68</b>	<b>64,69</b>	<b>69,47</b>	<b>71,62</b>	<b>72,83</b>
Boechout	73,74		86,86	90,97	82,39	67,11	81,79
<b>Boom</b>	<b>70,72</b>	<b>87,35</b>	<b>89,03</b>	<b>68,14</b>	<b>77,77</b>	<b>62,60</b>	<b>79,46</b>
<b>Borsbeek</b>	<b>70,48</b>	<b>59,37</b>	<b>90,94</b>	<b>85,86</b>	<b>66,31</b>	<b>62,98</b>	<b>75,11</b>
<b>Brasschaat</b>	<b>66,26</b>	<b>70,57</b>	<b>89,26</b>	<b>85,04</b>	<b>74,35</b>	<b>67,62</b>	<b>77,47</b>
<b>Brecht</b>	<b>63,64</b>	<b>72,59</b>	<b>83,08</b>	<b>77,53</b>	<b>75,07</b>	<b>65,94</b>	<b>72,55</b>
<b>Edegem</b>	<b>69,73</b>	<b>57,87</b>	<b>85,21</b>	<b>85,21</b>	<b>70,03</b>	<b>63,59</b>	<b>73,23</b>
Essen	77,69	92,51	94,09	85,71	84,37	67,69	87,26
<b>Hemiksem</b>	<b>71,91</b>	<b>86,87</b>	<b>90,73</b>		<b>87,66</b>	<b>63,94</b>	<b>82,75</b>
Hove			85,03	81,13	72,82	56,41	75,23
Kalmthout	69,95	79,60	93,22	76,47	78,77	68,44	81,03
Kapellen	64,85	65,98	90,89	77,23	86,86	53,35	77,87
Kontich	71,56		91,55		78,75	66,56	79,93
Lint	67,96	81,62	86,34	85,76	89,75	60,19	81,45
Malle		88,01	93,59		78,55	61,92	84,35
<b>Mortsel</b>	<b>69,13</b>	<b>74,33</b>	<b>77,86</b>	<b>88,61</b>	<b>73,81</b>	<b>56,64</b>	<b>72,16</b>
<b>Niel</b>	<b>68,30</b>	<b>81,15</b>	<b>78,52</b>	<b>70,99</b>	<b>82,84</b>	<b>71,82</b>	<b>77,93</b>
Ranst	66,34		90,84		85,86	60,58	80,00
Rumst	66,56	81,89	92,15		79,08	69,85	81,29
<b>Schelle</b>	<b>76,18</b>	<b>78,23</b>	<b>92,05</b>	<b>78,82</b>	<b>66,35</b>	<b>62,78</b>	<b>80,82</b>
Schilde	65,49	73,13	90,60	83,80	85,38	67,66	81,71
<b>Schoten</b>	<b>63,65</b>	<b>75,85</b>	<b>86,11</b>	<b>76,36</b>	<b>70,90</b>	<b>61,49</b>	<b>72,33</b>
<b>Stabroek</b>	<b>72,76</b>	<b>79,19</b>	<b>90,54</b>		<b>70,93</b>	<b>67,65</b>	<b>76,53</b>
<b>Wijnegem</b>	<b>80,34</b>	<b>81,78</b>	<b>87,15</b>	<b>78,81</b>	<b>81,78</b>	<b>67,92</b>	<b>80,34</b>
<b>Wommelgem</b>	<b>75,21</b>	<b>75,62</b>	<b>85,58</b>	<b>86,68</b>	<b>87,06</b>	<b>65,39</b>	<b>79,81</b>
Wuustwezel	71,83		91,96		88,28	66,05	86,04
Zandhoven	74,04		94,19		78,85	62,08	85,52
<b>Zoersel</b>	<b>64,27</b>	<b>71,83</b>	<b>91,39</b>	<b>85,75</b>	<b>70,36</b>	<b>68,19</b>	<b>77,56</b>
Zwijndrecht	84,62	82,02	85,35	89,74	71,63	58,48	78,51
Ongewogen Gemiddelde	70,72	77,26	87,95	81,11	78,34	64,15	75,85

**Bron:** Antwerpse provinciehuis.

Deze methode is gebaseerd op een onderzoek van Thijssen en De Langhe (2005) die het aanbod van het VB analyseerden in de Antwerpse districten. Een vergelijking tussen de districten en gemeenten wordt daardoor mogelijk. De proportie voorkeurstemmen in de Antwerpse gemeenten staan in tabel 4. De resultaten

38. THIJSSSEN, P., DE LANGE, S., o.c., pp. 231-258.



worden enkel weergegeven voor de zes grootste partijen. Met de andere, vaak plaatselijke partijen werd dus geen rekening gehouden.

In de Antwerpse gemeenten brengen gemiddeld 76% van de kiezers één of meerdere voorkeurstemmen uit. In de districten bedraagt dit percentage slechts 62%.<sup>39</sup> Blijkbaar is er dus een grotere persoonlijke betrokkenheid tussen de kiezers en kandidaten in de Antwerpse gemeenten dan in de districten. Een verklaring voor dit grote verschil zou kunnen zijn dat de er op districtsniveau pas voor het eerst opnieuw verkiezingen werden georganiseerd sinds de Antwerpse fusie van 1983. De partijen waren voor de districtraadsverkiezingen van 2000 dus grotendeels aangewezen op nieuwe kandidaten waardoor retrospectief stemgedrag meestal onmogelijk was. Aangezien *incumbency* één van de belangrijkste determinanten is voor het aantal voorkeurstemmen van een kandidaat,<sup>40</sup> lijkt het aannemelijk dat de kandidaten van de districtraadsverkiezingen een lager percentage voorkeurstemmen behalen.

Een andere mogelijke verklaring ligt in het feit dat de banden tussen politicus en electoraat in de gemeenten nog minder zijn aangetast dan in de meer verstedelijkte districten. Een lager inwonersaantal maakt het mogelijk om de lokale mandatarissen van zijn of haar gemeente persoonlijk te kennen. Ondersteuning voor deze hypothese vinden we terug bij de negatieve correlatie tussen urbanisatiegraad en het percentage voorkeurstemmen (-0.576).

Om terug tot de kern van onze onderzoeksvraag te komen, gaan we na hoeveel voorkeurstemmen de kandidaten van het VB krijgen in vergelijking met de kandidaten van de andere partijen. Opnieuw vinden we een opmerkelijk verschil terug tussen de districten en de gemeenten. Op districtsniveau moeten de kandidaten van het VB nauwelijks onderdoen voor de kandidaten van bijvoorbeeld Agalev of VLD. De proportie voorkeurstemmen is bij het VB slechts drie procent lager dan het gemiddelde voor alle partijen samen. In de Antwerpse gemeenten zijn de kandidaten van het VB echter heel wat minder succesvol dan die van de andere partijen. In geen van de dertig gemeenten haalt het VB evenveel of meer dan het gemiddelde percentage voorkeurstemmen.

Een andere partij die verhoudingsgewijs weinig voorkeurstemmen behaalt is Agalev. In de Antwerpse gemeenten valt het op dat Agalev en het VB heel wat minder voorkeurstemmen behalen dan de andere partijen, die allemaal rond de 80% scoren. In de districten is het verschil tussen Agalev en VB enerzijds en de andere partijen anderzijds niet zo groot. Dit zou verklaard kunnen worden door het feit dat Agalev en VB twee relatief nieuwe partijen zijn en in de Antwerpse gemeenten moeten opboksen tegen partijen wiens kandidaten zich als *incumbents* reeds jarenlang konden bewijzen.

39. THIJSSSEN, P., DE LANGE, S., o.c., pp. 231-258.

40. THIJSSSEN, P., JACOBS, K., o.c., pp. 460-485.

In de districten hebben Agalev en VB deze handicap in veel mindere mate. Doordat ook de kandidaten van de 'gevestigde partijen' tamelijk onbekend waren, is de achterstand wat betreft voorkeurstemmen er veel minder groot. Weliswaar is het aantal voorkeurstemmen niet altijd een goede voorspeller voor de electorale score. Toch lijkt het ons plausibel om te stellen dat de lagere score voor het VB in de Antwerpse gemeenten gedeeltelijk te wijten is aan het feit dat de kandidaten van de gevestigde partijen er beter gekend zijn en een meer persoonlijke relatie hebben met hun electoraat. Het persoonlijke contact met de kiezers vormt mogelijk een dam tegen de opkomst van extreem rechts in de Antwerpse gemeenten. In de districten is deze buffer niet aanwezig en staat het VB dan ook sterker. Op die manier speelt dus ook het aanbod een cruciale rol in het verklaren van de opkomst van het VB in Antwerpen.

De gemeenten waar de kandidaten van het VB het best scoren, kunnen worden afgeleid uit tabel 4. Daaruit blijkt bijvoorbeeld dat de VB kandidaten vooral goed scoren in Niel, Antwerpen en Rumst. Voorlopig werd er echter geen rekening gehouden met de mate waarin gebruik werd gemaakt van de voorkeurstem over alle partijen heen. Om dit probleem te verhelpen wordt de proportie voorkeurstemmen, gedeeld door het gewogen gemiddelde van de gemeente. Zo bekomen we de genormeerde proportie voorkeurstemmen: een percentage dat uitdrukt hoeveel procent dat het VB behaalt ten opzichte van het gemiddelde. Als de proportie bij het VB even groot is dan het gemiddelde in een gemeente, dan bekomt men een score van 100%. Dit is echter in geen enkele gemeente het geval.

We stellen vast dat het VB<sup>41</sup> verhoudingsgewijs de hoogste proportie voorkeurstemmen ontvangt in Antwerpen. Dit heeft ongetwijfeld te maken met de sterke bezetting van de lijst voor de Antwerpse gemeenteraad. We zien ook dat de genormeerde proportie voorkeurstemmen in sterke mate samenhangt met de electorale score die het VB in een gemeente behaalt. De correlatie tussen die twee bedraagt 0.713. Dit betekent mogelijk dat de VB kandidaten beter gekend zijn of meer gewaardeerd worden in de gemeenten waar het VB het best scoort. Zulke causale relaties zijn helaas moeilijk te bevestigen.<sup>42</sup> Bijkomende gegevens bieden immers nog een andere verklaring.

Het valt namelijk op dat het VB erg goed scoort in gemeenten waar men weinig gebruik maakt van de voorkeurstem. De correlatie tussen de proportie voorkeurstemmen over alle partijen heen in een gemeente en de score van het VB bedraagt dan ook -0.676. Deze bevinding ondersteunt de hypothese dat een goed persoonlijk contact tussen kandidaat en electoraat een buffer vormt tegen het extreemrechtse succes. In deze visie is het electorale succes van het VB dus niet het resultaat van de sterkte van de eigen kandidaten, maar het gevolg van de zwakte van de kandidaten van de andere partijen in die gemeenten. Deze kandidaten zijn te

41. Cf. Appendix.

42. THIJSSSEN, P., DE LANGHE, S., *o.c.*, pp. 231-258.

weinig gekend of worden minder geapprecieerd, waardoor de keuze voor extreem-rechts meer voor de hand ligt.

## VI. De verschillende electorale aanhang van het VB in Antwerpen

We hebben nu van een heel aantal variabelen de correlaties met de VB-score onderzocht. De belangrijkste bevindingen worden gesynthetiseerd in onderstaande tabel 5. Correlaties die significant zijn vanaf het 0.01-niveau worden in het vet weergegeven.

Alvorens we deze correlatiematrix interpreteren, wijzen we op het gevaar van de ecologische interpretatiefout. De data die hier gebruikt werden, zijn allemaal verzameld op een geaggregeerd niveau (gemeentelijke niveau). Gegevens op een geaggregeerd niveau overschatten echter meestal de correlatie. We wijzen er ook op dat correlaties geen causaliteit impliceren. Deze waarschuwingen in acht genomen, lijkt de correlatiematrix een interessant instrument om na te gaan of onze theoretische bedenkingen ook empirisch ondersteund worden. We overlopen enkele bevindingen.

De afstand tot het stadhuis kent een significant verband met de urbanisatiegraad, het gebruik van de voorkeurstem en de score voor het VB. Belangrijkste conclusie hieruit lijkt dat hoe verder een gemeente zich van het stadhuis bevindt, hoe kleiner de verstedelijkingsgraad van die gemeente is. Dit lijkt dan ook een logische verklaring voor het negatieve verband tussen de afstand tot het stadhuis en de score voor het VB. Dit negatieve verband wordt vermoedelijk ook veroorzaakt door de besmettingshypothese.

Geurbaniseerde gebieden worden gekenmerkt door meer migranten, meer werkloosheid en men stemt er vaker op het VB. In verstedelijkte gebieden wordt de voorkeurstem weinig gebruikt, wat erop wijst dat de kandidaten van de lokale politieke partijen er minder goed gekend zijn. Tenslotte kwam het VB ook vroeger op in verstedelijkte gemeenten.

Het percentage migranten kent een matig negatief verband met het gemiddelde inkomen in een gemeente en een sterk positief verband met de werkloosheidsgraad en urbanisatiegraad van een gemeente. Het feit dat migranten zich in economisch achtergestelde en geurbaniseerde gebieden vestigen, maken de etnische competitietheorie en de theorie van de psychologische behoeften plausibel waardoor het significante verband met de score voor het VB dan ook niet verbaast.

Het gemiddelde inkomen in een gemeente kent een negatief verband met de werkloosheidsgraad, maar lijkt voor de rest nauwelijks relevant. De werkloosheidsgraad daarentegen correleert enkel niet significant met de afstand tegenover het stadhuis. Voor alle andere variabelen correleert de werkloosheidsgraad in de

**Tabel 5.** Correlatiematrix van de gebruikte variabelen ter verklaring van extreem-rechts stemgedrag.

		afsstadh	urbanisatie- graad	migranten	inkomen	werkloos- heid	voorkeur- stemmen	bekendvbl	jaar- opkomst	VlaamsBlok
afsstadh	Pearson Correlation	1	-,488(**)	-,269	-,234	-,288	,565(**)	-,164	,373(*)	-,521(**)
	Sig. (2-tailed)		,003	,119	,177	,093	,001	,387	,030	,002
	N	35	35	35	35	35	30	30	34	34
urbanisatiegraad	Pearson Correlation	-,488(**)	1	,587(**)	-,048	,638(**)	-,576(**)	,297	-,647(**)	,604(**)
	Sig. (2-tailed)	,003		,000	,784	,000	,001	,111	,000	,000
	N	35	35	35	35	35	30	30	34	34
migranten	Pearson Correlation	-,269	,587(**)	1	-,497(**)	,881(**)	-,266	,391(*)	-,270	,604(**)
	Sig. (2-tailed)	,119	,000		,002	,000	,155	,032	,123	,000
	N	35	35	35	35	35	30	30	34	34
inkomen	Pearson Correlation	-,234	-,048	-,497(**)	1	-,485(**)	-,162	-,247	-,171	-,291
	Sig. (2-tailed)	,177	,784	,002		,003	,391	,188	,334	,094
	N	35	35	35	35	35	30	30	34	34
werkloosheid	Pearson Correlation	-,288	,638(**)	,881(**)	-,485(**)	1	-,418(*)	,495(**)	-,384(*)	,722(**)
	Sig. (2-tailed)	,093	,000	,000	,003		,022	,005	,025	,000
	N	35	35	35	35	35	30	30	34	34
voorkeurstemmen	Pearson Correlation	,565(**)	-,576(**)	-,266	-,162	-,418(*)	1	-,489(**)	,406(*)	-,676(**)
	Sig. (2-tailed)	,001	,001	,155	,391	,022		,006	,026	,000
	N	30	30	30	30	30	30	30	30	30
bekendvbl	Pearson Correlation	-,164	,297	,391(*)	-,247	,495(**)	-,489(**)	1	-,322	,713(**)
	Sig. (2-tailed)	,387	,111	,032	,188	,005	,006		,083	,000
	N	30	30	30	30	30	30	30	30	30
jaaropkomst	Pearson Correlation	,373(*)	-,647(**)	-,270	-,171	-,384(*)	,406(*)	-,322	1	-,414(*)
	Sig. (2-tailed)	,030	,000	,123	,334	,025	,026	,083		,015
	N	34	34	34	34	34	30	30	34	34
VlaamsBlok	Pearson Correlation	-,521(**)	,604(**)	,604(**)	-,291	,722(**)	-,676(**)	,713(**)	-,414(*)	1
	Sig. (2-tailed)	,002	,000	,000	,094	,000	,000	,000	,015	
	N	34	34	34	34	34	30	30	34	34

\* Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

\*\* Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

verwachte richting. De samenhang tussen werkloosheidsgraad en de score voor het VB is dan ook opmerkelijk hoog.

Gemeenten waar de voorkeurstem vaak wordt gebruikt, bevinden zich meestal ver van het stadhuis, zijn minder verstedelijkt en de kandidaten van het VB zijn er minder goed gekend. Deze indicator voor sociaal kapitaal vormt mogelijk een buffer tegen een hoge electorale score voor het VB.

Hoewel de bivariate analyse onze hypothesen ondersteunt, lijkt ook een multiple regressie-analyse interessant om na te gaan wat de netto-effecten zijn van onze onafhankelijke variabelen op de Vlaams Blok score. Het probleem hierbij is dat de onafhankelijke variabelen onderling tamelijk hoog correleren waardoor het gevaar van multicollineariteit loert. Dit probleem bemoeilijkt de interpretatie van onze gegevens en maakt het lastig om significante  $\beta$ -coëfficiënten te vinden.<sup>43</sup> Toch zijn enkel de variabelen migranten en werkloosheid zo sterk gecorreleerd dat we duidelijk kunnen spreken van multicollineariteit en bovendien proberen we dit probleem te verhelpen door gebruik te maken van verschillende modellen.

**Tabel 6.** Multiple regressie-analyse met de gebruikte variabelen ter verklaring van extreem-rechts stemgedrag.

Model		Ongestandaardiseerde coëfficiënten		Gestand. coëfficiënten	Sig.
		B	Std. Error	$\beta$	
1	(Constant)	,116	,043		,012
	Afst. Stadh	-,002	,001	-,287	,080
	Urban. Graad	,022	,008	,457**	,007
R <sup>2</sup> = 0.425					
2	(Constant)	,172	,089		,064
	Afst. Stadh	-,002	,001	-,394*	,009
	Urban. Graad	,004	,008	,081	,634
	Migranten	-1,152	1,118	-,252	,312
	Inkomen	,000	,000	-,175	,256
3	Werkloosheid	2,214	,830	,693*	,013
R <sup>2</sup> = 0.654					
3	(Constant)	,603	2,879		,836
	Afst. Stadh	-,002	,001	-,277*	,041
	Urban. Graad	,003	,009	,063	,704
	Inkomen	,000	,000	-,250	,074
	Werkloosheid	,519	,515	,156	,324
	Voorkeurstem	-,003	,002	-,271*	,064
	NPV Vl. Bl.	,283	,086	,374**	,003
	Jaar Opkomst	,000	,001	-,013	,918
R <sup>2</sup> = 0.849					

Afhankelijke variabele: VlaamsBlok score (N=35); Sign.: \*\*: p=0,01; \*: p=0,05

43. VAN LOON, F. *Statistische analyse in het Sociologisch Onderzoek*, Antwerpen, Universitas, 2002.

In het eerste model worden enkel de afstand tot het stadhuis (inktvlekmodel) en de urbanisatiegraad in rekening gebracht. Hieruit blijkt dat vooral de urbanisatiegraad een significante variabele is ter verklaring van de VB score. In een tweede model worden de variabelen migranten, inkomen en werkloosheid toegevoegd. Dit suggereert dat niet de urbanisatiegraad op zich maakt of men al dan niet op het VB stemt maar wel de fenomenen die met urbanisatie samenhangen zoals een verhoogde werkloosheid. Opvallend is ook dat de afstand tot het stadhuis nu wel significant wordt. Verder zien we dat het percentage migranten een negatief effect heeft op de VB score in een gemeente, wat ingaat tegen onze voorgaande theoretische en empirische bevindingen. Dit kan verklaard worden door het fenomeen multicollineariteit.<sup>44</sup>

In het laatste model komen alle variabelen samen aan bod. Omwille van het multicollineariteitsprobleem werd de variabele 'migranten' echter geschrapt. Drie variabelen blijven significant. De afstand tot het stadhuis blijft significant ter verklaring van het extreem-rechtse succes. Dit komt wellicht doordat deze variabele niet sterk correleert met de andere onafhankelijke variabelen. Zo is het opvallend dat de afstand tot het stadhuis niet sterk correleert met de werkloosheidsgraad of het aantal migranten maar wel tamelijk sterk met de VB score. Dat geeft aan dat deze variabele een toegevoegde verklaringswaarde heeft. Door het multicollineariteitsprobleem en het lage aantal cases (N = 35) moeten we opletten met deze conclusies. Toch lijkt de multivariate analyse aan te geven dat het inktvlekmodel en de besmettingshypothese meer ondersteuning krijgen dan aanvankelijk gedacht. Ten slotte zijn ook de proportie voorkeurstemmen voor alle partijen in een gemeente en de genormeerde proportie voorkeustemmen voor het VB significante variabelen. Een goede partijorganisatie met gekende kandidaten lijkt voor het VB de belangrijkste verklarende factor om succesvol te zijn in een gemeente. Deze conclusie stemt overeen met heel wat ander onderzoek. Karakteristieken van extreem-rechtse partijen blijken meestal uiterst belangrijk om verschillen in het extreem-rechtse succes tussen landen, regio's of gemeenten te verklaren.<sup>45</sup>

44. Doordat de werkloosheidsgraad en het aantal migranten zo sterk samenhangen krijgt de variabele met de hoogste correlatie met de afhankelijke variabele een opgeblazen  $\beta$ -coëfficiënt, terwijl de variabele met een kleinere correlatie een sterk gereduceerde (zelfs negatieve)  $\beta$ -coëfficiënt bekommt.

45. Zie bijvoorbeeld LUBBERS, M., GIJSBERTS, M., SCHEEPERS, P., *Extreme right-wing voting in Western Europe*, *European Journal of Political Research*, 41, 2002, 345-378; COFFE, H. *Groot in Vlaanderen, klein(er) in Wallonië. Een analyse van het electorale succes van de extreem-rechtse partijen*, proefschrift, Brussel, VUB.

## VII. Conclusie

In deze tekst trachten we de verschillende electorale aanhang van het VB in Antwerpen te verklaren. De electorale geografie van het VB in de Antwerpse gemeenten gaf aan dat we er te maken hadden met een inktvlekmodel. Hoe verder een gemeente van de stad Antwerpen is verwijderd, hoe minder haar inwoners op het VB stemmen. Het VB nam er ook later deel aan de verkiezingen. Dit patroon klopte echter niet altijd. Voor de hoge VB scores in ondermeer Sint Niklaas, Temse, Niel en Boom was er een andere verklaring nodig.

Het inktvlekmodel verklaarden we eerst door de urbanisatiegraad. We nemen aan dat verstedelijking gepaard gaat met ontzuiling, stadsvlucht, migranten, werkloosheid en criminaliteit wat de kans op een extreem-rechtse stem verhoogt. Aangezien verstedelijking en de afstand tot het stadhuis een negatief verband vertonen, biedt dit een verklaring voor het inktvlekmodel. Ook de angst voor een besmetting van de problemen uit de grootstad lijkt een krachtig mechanisme om voor het VB te stemmen.

Vervolgens werden enkele klassieke theorieën rond de vraag naar extreem-rechts stemgedrag getoetst. Hieruit bleek dat de score van het VB een positieve samenhang kent met het aandeel migranten en de werkloosheid en een negatieve samenhang met het gemiddelde inkomen in een gemeente. Dezelfde variabelen verklaren dan ook waarom er in het zuiden van Antwerpen en in enkele Oost-Vlaamse gemeenten vaak op het VB wordt gestemd, ook al zijn deze ver van de stad gesitueerd. Gemeenten als Brasschaat of Wijnegem tonen echter aan dat hoge VB scores niet noodzakelijk samenhangen met een verminderde leefomgeving. De dreiging van migranten (invasiehypothese) en grootstedelijke problemen (besmettingshypothese) bieden hiervoor wel een plausibele verklaring.

Ook het aanbod van het VB werd bekeken. Ten eerste viel op dat de voorkeurstem heel wat meer werd gebruikt in de gemeenten dan in de districten. Ten tweede krijgen de kandidaten van Agalev als VB minder voorkeurstemmen dan de kandidaten van de gevestigde partijen in de gemeenten. Het zijn dan ook twee relatief nieuwe partijen. We vonden ook een hoge samenhang tussen de genormeerde proportie voorkeurstemmen voor het VB de score voor die partij. Of dit door de sterkte van de eigen kandidaten komt of door de zwakte van de andere kandidaten valt moeilijk uit te maken.

De multivariate analyse gaf aan dat de besmettingshypothese en het inktvlekmodel meer ondersteuning kregen dan aanvankelijk gedacht. Angst voor problemen uit de grootstad verklaart wel degelijk waarom sommige mensen voor het VB stemmen. Deze factor wordt in ander onderzoek vaak veronachtzaamd. Tot slot bleek ook het hebben van gekende of gewaardeerde kandidaten erg belangrijk voor het VB om succesvol te zijn in een gemeente.

**SUMMARY**

In this article we explained the differential electoral appeal of the extreme right in the municipalities of Antwerp. The electoral geography of the Vlaams Blok demonstrated that the further one lives from the city of Antwerp, the less likely one is to vote for the extreme right. This phenomenon was explained through a specific urbanization pattern and the so called contamination hypothesis. We also found that the presence of migrants and the unemployment rate had a significant correlation with the score of the VB. This helped to understand why some municipalities were characterized by a long distance from the city and yet a high score for the VB. The supply side of the VB was also analyzed. This revealed that the proportion of preferential votes for the VB correlated highly with the electoral score of the VB in the municipalities of Antwerp.

**VIII. Appendix****Tabel 1.** Afstanden tegenover het stadhuis in de verschillende gemeenten.

<b>Gemeente</b>	<b>Afstand t.o.v. het stadhuis in km</b>	<b>Gemeente</b>	<b>Afstand t.o.v. het stadhuis in km</b>
Aartselaar	11.5	<b>Mortsel</b>	<b>7.6</b>
<b>Antwerpen</b>	<b>0.0</b>	<b>Niel</b>	<b>17.4</b>
<b>Beveren</b>	<b>16.1</b>	Ranst	21.9
Boechout	10.9	Rumst	18.5
<b>Boom</b>	<b>16.9</b>	<b>Schelle</b>	<b>14.6</b>
<b>Borsbeek</b>	<b>9.9</b>	Schilde	15.5
<b>Brasschaat</b>	<b>11.4</b>	<b>Schoten</b>	<b>12.4</b>
<b>Brecht</b>	<b>25.8</b>	St Gillis Waas	26.5
<b>Edegem</b>	<b>12.4</b>	<b>St Niklaas</b>	<b>26.2</b>
Essen	36.3	<b>Stabroek</b>	<b>20.0</b>
<b>Hemiksem</b>	<b>14.0</b>	<b>Temse</b>	<b>25.7</b>
Hove	10.4	<b>Wijnegem</b>	<b>10.4</b>
Kalmthout	28.9	<b>Wommelgem</b>	<b>10.2</b>
Kapellen	13.9	Wuustwezel	29.3
Kontich	15.7	Zandhoven	19.9
Kruikeke	13.5	<b>Zoersel</b>	<b>25.0</b>
Lint	14.5	Zwijndrecht	9.6
Malle	30.1		
<b>Gemiddelde</b>	<b>17.2</b>		
<b>Correlatie</b>	<b>-0.521**</b>		

\*\* Correlatie is significant op het 0.01 niveau (2-tailed)



**Tabel 2.** Relatie tussen migranten en het electorale succes van het VB.

Gemeente	Aandeel Marokkanen en Turken (in %)	Gemeente	Aandeel Marokkanen en Turken (in %)
Aartselaar	0.14	<b>Mortsel</b>	<b>0.39</b>
<b>Antwerpen</b>	<b>5.17</b>	<b>Niel</b>	<b>0.73</b>
<b>Beveren</b>	<b>0.09</b>	Ranst	0.09
Boechout	0.04	Rumst	0.71
<b>Boom</b>	<b>3.51</b>	<b>Schelle</b>	<b>0.35</b>
<b>Borsbeek</b>	<b>0.72</b>	Schilde	0.00
<b>Brasschaat</b>	<b>0.02</b>	<b>Schoten</b>	<b>0.26</b>
<b>Brecht</b>	<b>0.04</b>	St. Gillis Waas	0.37
<b>Edegem</b>	<b>0.28</b>	<b>St. Niklaas</b>	<b>1.63</b>
Essen	0.01	<b>Stabroek</b>	<b>0.09</b>
<b>Hemiksem</b>	<b>0.65</b>	<b>Temse</b>	<b>2.18</b>
Hove	0.07	<b>Wijnegem</b>	<b>0.18</b>
Kalmthout	0.06	<b>Wommelgem</b>	<b>0.08</b>
Kapellen	0.05	Wuustwezel	0.02
Kontich	0.79	Zandhoven	0.00
Kruikeke	0.50	<b>Zoersel</b>	<b>0.03</b>
Lint	0.30	Zwijndrecht	0.54
Malle	0.03		
<b>Gemiddelde</b>	<b>0.57</b>		
<b>Correlatie</b>	<b>.604***</b>		

\*\*\* Correlatie is significant op het 0.001 niveau (2-tailed)

**Tabel 3.** Relatie tussen werkloosheid en het electorale succes van het VB.

Gemeente	% werklozen	Gemeente	% werklozen
Aartselaar	3,3%	Mortsel	5,5%
<b>Antwerpen</b>	<b>12,1%</b>	Niel	5,4%
<b>Beveren</b>	<b>4,8%</b>	Ranst	4,2%
Boechout	4,4%	Rumst	3,9%
<b>Boom</b>	<b>6,8%</b>	Schelle	4,2%
<b>Borsbeek</b>	<b>6,1%</b>	Schilde	4,6%
<b>Brasschaat</b>	<b>5,3%</b>	Schoten	6,2%
<b>Brecht</b>	<b>4,8%</b>	St. Gillis Waas	4,4%
<b>Edegem</b>	<b>4,7%</b>	St. Niklaas	7,3%
Essen	5,2%	Stabroek	5,0%
<b>Hemiksem</b>	<b>5,3%</b>	Temse	7,3%
Hove	4,3%	Wijnegem	4,2%
Kalmthout	4,5%	Wommelgem	4,2%
Kapellen	4,9%	Wuustwezel	4,5%
Kontich	4,6%	Zandhoven	4,0%
Kruikeke	5,5%	Zoersel	4,0%
Lint	4,4%	Zwijndrecht	5,5%
Malle	4,0%		

Correlatie is 0,722\*\*\*

**Tabel 4.** Relatie tussen gemiddeld inkomen en het electorale succes van het VB.

Gemeente	Gemiddeld inkomen	Gemeente	Gemiddeld inkomen
Aartselaar	31.870	<b>Mortsel</b>	<b>26.229</b>
<b>Antwerpen</b>	<b>21.497</b>	<b>Niel</b>	<b>22.792</b>
<b>Beveren</b>	<b>25.674</b>	Ranst	27.577
16857Boechout	27.891	Rumst	25.109
<b>Boom</b>	<b>21.242</b>	<b>Schelle</b>	<b>27.189</b>
<b>Borsbeek</b>	<b>25.517</b>	Schilde	31.567
<b>Brasschaat</b>	<b>29.032</b>	<b>Schoten</b>	<b>27.456</b>
<b>Brecht</b>	<b>24.183</b>	St. Gillis Waas	23.029
<b>Edegem</b>	<b>29.185</b>	<b>St. Niklaas</b>	<b>23.293</b>
Essen	23.409	<b>Stabroek</b>	<b>27.061</b>
<b>Hemiksem</b>	<b>23.447</b>	<b>Temse</b>	<b>24.940</b>
Hove	34.482	<b>Wijnegem</b>	<b>25.930</b>
Kalmthout	26.691	<b>Wommelgem</b>	<b>25.111</b>
Kapellen	28.607	Wuustwezel	23.771
Kontich	28.650	Zandhoven	26.198
Kruibeke	23.393	<b>Zoersel</b>	<b>28.821</b>
Lint	27.555	Zwijndrecht	24.269
Malle	24.844		
<b>Gemiddelde</b>	<b>26.214</b>		
<b>Correlatie</b>	<b>-0,291</b>		

**Tabel 5.** Genormeerde proportie voorkeurstemmen voor het VB in de Antwerpse gemeenten.

Gemeente	Genormeerde proportie voorkeurstemmen (%)	Gemeente	Genormeerde proportie voorkeurstemmen (%)
Aartselaar	73,64	Malle	73,41
<b>Antwerpen</b>	<b>98,34</b>	<b>Mortsel</b>	<b>78,49</b>
Boechout	82,05	<b>Niel</b>	<b>92,16</b>
<b>Boom</b>	<b>78,78</b>	Ranst	75,72
<b>Borsbeek</b>	<b>83,85</b>	<b>Rumst</b>	<b>85,93</b>
<b>Brasschaat</b>	<b>87,28</b>	<b>Schelle</b>	<b>77,68</b>
<b>Brecht</b>	<b>90,89</b>	Schilde	82,81
<b>Edegem</b>	<b>86,84</b>	<b>Schoten</b>	<b>85,02</b>
Essen	77,58	<b>Stabroek</b>	<b>88,39</b>
<b>Hemiksem</b>	<b>77,26</b>	<b>Wijnegem</b>	<b>84,54</b>
Hove	74,99	<b>Wommelgem</b>	<b>81,94</b>
Kalmthout	84,46	Wuustwezel	76,77
Kapellen	68,51	Zandhoven	72,59
Kontich	83,27	<b>Zoersel</b>	<b>87,91</b>
Lint	73,90	Zwijndrecht	74,49
<b>Gemiddelde</b>	<b>81,32</b>		
<b>Correlatie</b>	<b>.713***</b>		

\*\*\* Correlatie is significant op het 0.001 niveau (2-tailed)

# Stille revolutie, contra-revolutie of cultureel conflict? Veranderingen in de politieke cultuur en hun invloed op het verband tussen klassenpositie en stemgedrag

Jeroen VAN DER WAAL

Onderzoeker aan de vakgroep Sociologie, Erasmus Universiteit Rotterdam en  
aan de Amsterdam School for Social Research

Peter ACHTERBERG<sup>1</sup>

Onderzoeker aan de vakgroep Sociologie, Erasmus Universiteit Rotterdam en  
aan de Amsterdam School for Social Research

## 1. Inleiding

Na de publicatie van het artikel 'Are Social Classes Dying' van Clark en Lipset is een discussie ontstaan over het verband tussen klassenpositie en stemgedrag.<sup>2</sup> Hierin tonen Nieuwbeerta en anderen aan dat het vertrouwde patroon van een links stemmende arbeidersklasse en een rechts stemmende middenklasse – gemeen aan de hand van het EGP-klassenschema – in de meeste westerse landen grotendeels vervaagt.<sup>3</sup> Nieuwbeerta stelt daarom dat toekomstige studies zich

1. Dit artikel is geschreven op basis het eerste deel van de masterscriptie *Het is cultuur, domoor. Een onderzoek naar de nieuwe politieke cultuur en haar invloed op het klassegebonden stemgedrag* van Jeroen van der Waal. De auteurs danken Dick Houtman en Willem de Koster voor hun waardevolle commentaar op eerdere versies van dit artikel.
2. CLARK, T.N. & LIPSET, S.M., Are social classes dying?, *International Sociology*, 6, 1991, 397-410. Vergelijk: EVANS, G., *The end of class politics? Class voting in comparative context* Oxford, Oxford University Press, 1999. T.N. CLARK & S.M. LIPSET, *The breakdown of class politics. A debate on post-industrial stratification*. Boulder, Westview Press, 2001.
3. NIEUWBEERTA, P., *The democratic class struggle in twenty countries, 1945-1990*. Amsterdam, Thesis Publishers, 1995. NIEUWBEERTA, P., The democratic class struggle in postwar societies: Traditional class voting in twenty countries, 1945-1990. pp. 121-136 in T.N. CLARK & S.M. LIPSET (red.), *The breakdown of class politics: A debate on post-industrial stratification*, Boulder, Westview Press, 2001. De GRAAF, N.D., & NIEUWBEERTA, P., Class mobility and political preferences: Individual and contextual effects. *American Journal of Sociology*, 100, 1995, 997-1030. Zie ook: CLARK T.N. & LIPSET, S.M., o.c. DALTON, R.J., *Citizen politics in western democracies; Public opinion and political parties in the United States, Great Britain, Germany, and France*, Catham, Catham House Publishers, 1988. DOGAN, M., Erosion of class voting and of the religious vote in Western countries. *International Social Science Journal*, 47, 1995, 525-539.

moeten richten op het verklaren van deze trend.<sup>4</sup> Zelf heeft hij dit geprobeerd met theorieën ontleend aan de klassenanalyse,<sup>5</sup> maar dit bleek weinig succesvol.

Andere onderzoekers brengen de afname van het verband tussen klasse en stemgedrag in verband met de opkomst van een 'postmoderne',<sup>6</sup> 'postindustriële' of 'nieuwe' politieke cultuur.<sup>7</sup> Zij stellen dat culturele thema's als individuele vrijheid en sociale orde steeds belangrijker zijn geworden.<sup>8</sup> Zo is naast de 'oude' economische breuklijn een 'nieuwe' culturele breuklijn in de politiek ontstaan, die ervoor lijkt te zorgen dat leden van de arbeidersklasse steeds rechtser en leden van de middenklasse steeds linkser gaan stemmen.<sup>9</sup>

Deze benadering lijkt vruchtbaar om te verklaren dat arbeiders steeds rechtser en leden van de middenklasse steeds linkser zijn gaan stemmen. Onderzoekers

FRANKLIN, M., *The decline of class voting in Britain*. Oxford, Oxford University Press, 1985.  
HEATH, A., YANG, M., & GOLDSTEIN, H., Multilevel analysis of the changing relationship between class and party in Britain 1964-1992. *Quality and quantity: European journal of methodology*, 30, 1996, 389-404. ROSE, R., & MCALLISTER, I., *Voters begin to choose; From closed class to open elections in Britain*. Beverly Hills, Sage, 1986.

4. NIEUWBEERTA, P., 1995 o.c.
5. NIEUWBEERTA, P., 1995 o.c. NIEUWBEERTA, P., DE GRAAF, N.D., & ULTEE, W., The effects of class mobility on class voting in post-war Western industrialized countries. *European Sociological Review*, 16, 2000, 327-348. NIEUWBEERTA, P. & ULTEE, W., Class voting in Western industrialized countries, 1945-1990: Systematizing and testing explanations. *European Journal of Political Research*, 35, 1999, 123-160.
6. INGLEHART, R., *The silent revolution: Changing values and political styles among Western publics*. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1977.
7. CLARK, T.N., What have we learned in a decade on class and party politics?, pp. 6-39 In T.N. CLARK & S.M. LIPSET (red.), *The breakdown of class politics: A debate on post-industrial stratification*. Boulder, Westview Press, 2001. Zie ook: ACHTERBERG, P. Klassengebonden stemgedrag en de nieuwe politieke cultuur. Stemgedrag en de saillantie van politieke issues in partijprogramma's. *Tijdschrift voor Sociologie*, 25, 2004, 335-354. ACHTERBERG, P., Op weg naar een nieuwe politieke cultuur; Klasse en stemgedrag in laatmoderne samenlevingen. *Sociologie*, 1, 2005, 70-89.
8. ACHTERBERG, P., o.c., pp. 335-354 komt na een verkenning van de bestaande literatuur tot de conclusie dat er grofweg twee typen issues in de nieuwe politieke cultuur zijn te herkennen: ecologische en culturele. Ecologische issues betreffen de bescherming van het milieu en vraagstukken rond duurzame ontwikkeling. Aangezien het voor ecologische issues vaak onduidelijk is of zij te onderscheiden zijn van de oude economische issues, blijven ze in deze studie verder buiten beschouwing.
9. Vergelijk: ACHTERBERG, P., & HOUTMAN, D., 'Why do so many people vote 'unnaturally'? A cultural explanation for political behaviour. *European Journal for Political Research*, 45, 2006, 75-92. BILLIET, J. & SWYNGEDOUW, M., De keuze tussen groen en extreem rechts in Vlaanderen: sporen van een nieuwe breuklijn, *Res Publica*, 2, 1995, 247-262. ELCHARDUS, M., Class, cultural re-alignment and the rise of the populist right. pp. 41-63 In A. Erskine (red.) *Changing Europe: Some Aspects of Identity, Conflict and Social Justice*. London, Avebury, 1996. HOUTMAN, D., *Class and politics in contemporary social science, Marxism lite and its blind spot for culture*. Hawthorne, NY, Aldine de Gruyter, 2003. INGLEHART, R., *The silent revolution: Changing values and political styles among Western publics*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1977.

verschillen echter van mening over de aard en de chronologie van deze verandering in de politieke cultuur. Daarnaast verschillen zij van mening over de vraag via welk mechanisme deze veranderingen in politieke cultuur leiden tot een afname van de traditionele banden tussen klasse en stemgedrag. Bovendien wordt in bestaande studies de afname van het verband tussen klassenpositie en stemgedrag niet *per klasse* in verband gebracht met de veranderende politieke cultuur. Dit terwijl de theorieën betrekking hebben op de midden- of de arbeidersklasse. In dit artikel toetsen we daarom de verschillende inzichten voor zowel de arbeidersklasse als de middenklasse op hun houdbaarheid. Daartoe onderzoeken we in de eerste helft van dit artikel hoe de politieke cultuur zich in westerse landen heeft ontwikkeld. In het tweede deel gaan we in op de vraag of, en via welk mechanisme, dit het stemgedrag van de arbeidersklasse en de middenklasse beïnvloedt.

## II. De verandering in de politieke cultuur

In het debat over de verandering van de politieke cultuur zijn grofweg drie perspectieven te onderscheiden. Alle stellen dat in de politieke cultuur van westerse samenlevingen culturele issues steeds belangrijker zijn geworden. Ze verschillen echter in inzicht over de periode waarin de verandering plaatsvindt, en over de aard van de culturele issues. Het eerste perspectief houdt in dat de verandering van de politieke cultuur louter de opkomst van cultureel progressieve issues behelst. Met name de theorie van Inglehart is hier invloedrijk.<sup>10</sup> De verandering in de politieke cultuur, door Inglehart 'postmoderne politieke cultuur' genoemd, beschrijft hij als volgt: "Postmodernism is the rise of *new* values and lifestyles, with greater tolerance for ethnic, cultural, and sexual diversity and individual choice concerning the kind of life one wants to lead".<sup>11</sup> Individuele vrijheid en culturele heterogeniteit worden volgens deze beredenering steeds minder geproblematiseerd, of zelfs nastrevenswaardig gevonden.

Inglehart stelt dat cultureel progressieve issues belangrijker worden omdat jongere leeftijdscohorten hier meer nadruk op leggen. Hun socialisatie in tijden van grote welvaart zou daar debet aan zijn. Dit proces noemt Inglehart de 'stille revolutie'.<sup>12</sup> Deze visie dat de verandering in de politieke cultuur gekenmerkt wordt door de opkomst van cultureel progressieve issues is niet verwonderlijk, omdat sinds de jaren zestig sociale bewegingen van cultureel progressieve signatuur zijn opgekomen, zoals de vredesbeweging en bewegingen voor emancipatie van

10. INGLEHART, R., *o.c.* Zie ook: CLARK, T.N., 2001 *o.c.*

11. INGLEHART, R., *o.c.*, p. 23 (cursivering in origineel).

12. INGLEHART, R., *ibidem*.

vrouwen, homoseksuelen en etnische minderheden.<sup>13</sup> Deze progressieve sociale bewegingen drukken sindsdien hun stempel op het publieke discours, en worden politiek weerspiegeld door nieuw-linkse partijen.

Binnen het tweede perspectief wordt gesteld dat als reactie op de opkomst van cultureel progressieve issues in de jaren zestig tevens cultureel conservatieve tendensen waarneembaar zijn in de politieke cultuur. Zo stellen auteurs als Klatch<sup>14</sup> en Lyons<sup>15</sup> op basis van kwalitatief onderzoek dat naast zeer zichtbare en beeldbepalende nieuw-linkse politieke groeperingen minder zichtbare en minder beeldbepalende nieuw-rechts politieke groeperingen zich organiseerden. Ook wordt gesteld dat rechts-populistische bewegingen in de jaren vijftig als voorlopers kunnen worden beschouwd van deze cultureel conservatieve tendensen.<sup>16</sup> Dit suggereert dat er sprake is van een toenemend waardenconflict waarin cultureel progressieve en cultureel conservatieve thema's tegelijk opkomen, zoals ook binnen het *Culture Wars Debate* al geruime tijd wordt gesuggereerd.<sup>17</sup>

In het derde perspectief wordt gesuggereerd dat de opkomst van cultureel progressieve stromingen pas veel later een tegenreactie teweeg heeft gebracht: volgens Ignazi is door de opkomst van cultureel progressieve bewegingen in de jaren zestig en zeventig, *pas eind jaren zeventig* een tegenbeweging opgeroepen die juist cultureel conservatieve thema's benadrukt.<sup>18</sup> Het politieke streven naar meer individuele vrijheid en een toenemende culturele heterogeniteit wordt volgens deze visie niet door iedereen gewaardeerd en geeft velen een gevoel van onveiligheid en onrust. Dit heeft er toe geleid dat: "The need for being taken care of, being part of an aggregate, and being provided with an identity have fermented in Western countries for quite some time with no political interpretation. They had remained 'silent' because of a lack of interpreters, contrary to what happened on the left side. They propelled a form of 'silent counter-revolution in attitudes.'"<sup>19</sup> Dit 'stille contrarevolutie'-perspectief wijst op de opkomst van het neoconservatisme en nieuw-rechts sinds medio jaren zeventig. Deze politieke bewegingen:

13. Vergelijk: KRIESI, H., New social movements and the new class in the Netherlands. *American Journal of Sociology*, 94, 1989, 1078-1116.
14. KLATCH, R., *A generation divided: The new left, the new right, and the 1960s*, Berkeley, University of California Press, 1999.
15. LYONS, P. *New left, new right, and the legacy of the sixties*. Philadelphia: Temple University Press, 1996.
16. PLOTKE, D., The success and anger of the modern American right. pp. xi - lxxvi, in D. BELL (Ed.), *The Radical Right* 3 ed.. New Brunswick, Transaction Publishers, 2001.
17. Vergelijk: HUNTER, J.D., *Culture wars: The struggle to define America*. New York, Basic Books, 1991. Zie ook: LAYMAN, G.C. *The great divide: Religious and cultural conflict in American party politics*, New York, Columbia University Press, 2001.
18. IGNAZI, P. *Extreme right parties in Western Europe*, Oxford, Oxford University Press, 2003, 201 (cursivering in origineel). IGNAZI, P., The silent counter-revolution; Hypotheses on the emergence of extreme right-wing parties in Europe. *European Journal of Political Research*, 22, 1992, 3-34. Zie ook: FLANAGAN, S.C., Value change in industrial societies. *The American Political Science Review*, 81, 1987, 1303-1319. VEUGELERS, J.W., Right-wing extremism in contemporary France: A "silent counterrevolution"? *The Sociological Quarterly*, 41, 2000, 19-40.
19. IGNAZI, P., 2003, o.c., p. 201.

“Reflected the demands for identity (hence nationalism), for homogeneity (hence xenophobia), and for order, hierarchy, and strong leadership (hence authoritarianism)”.<sup>20</sup> De opkomst van de postmoderne samenlevingsvorm, en het benadrukken van cultureel progressieve issues door nieuw-links, zouden kortom een tegenbeweging hebben opgeroepen waarin gevoelens van onveiligheid en onzekerheid zijn omgezet in een cultureel conservatieve agenda die in de politieke arena worden uitgedragen door nieuw-rechts.

Samenvattend kan worden gesteld dat het verschil tussen het eerste en de laatste twee perspectieven op de veranderende politieke cultuur puur inhoudelijk is. Het eerste perspectief stelt dat de verandering van de politieke cultuur in westerse samenlevingen sinds de jaren zestig louter de opkomst van cultureel progressieve issues behelst. Dit toetsen we met hypothese 1) *alleen cultureel progressieve issues worden belangrijker en cultureel conservatieve niet*. De andere twee perspectieven stellen dat naarmate cultureel progressieve issues belangrijker worden cultureel conservatieve issues ook steeds belangrijker worden. Het verschil tussen het tweede en het derde perspectief betreft de chronologie: terwijl volgens de tweede zienswijze cultureel progressieve en cultureel conservatieve thema's tegelijk opkomen (toenemend waardenconflict), stelt de derde dat eerst cultureel progressieve opkomen en *pas daarna* als reactie daarop cultureel conservatieve thema's (contra-revolutie). Of een van deze twee perspectieven klopt – en zo ja welke – toetsen we met hypothese 2) *cultureel conservatieve issues komen later op dan cultureel progressieve issues*.

### III. Data en operationalisering

Om de hypothesen te toetsen maken we de saillantie van cultureel progressieve en cultureel conservatieve issues meetbaar. Hiervoor gebruiken we de Party Manifesto Data,<sup>21</sup> die eerder door Clark en Achterberg zijn gebruikt om veranderingen in de politieke cultuur van westerse landen te onderzoeken.<sup>22</sup> In dit bestand zijn voor vijftientig westerse landen de verkiezingsprogramma's van politieke partijen gekwantificeerd per beleidsprioriteit tussen 1946 en 1998. Alle zinnen en quasi-zinnen in de verkiezingsprogramma's zijn hierbij onderverdeeld in 56 beleidsprioriteiten. Het relatieve gewicht van een beleidsprioriteit wordt bepaald door het percentage zinnen dat er in het programma aan wordt gewijd. Dit relatieve gewicht van elke beleidsprioriteit in een verkiezingsprogramma is gewogen naar het percentage stemmen dat de partij met dat verkiezingsprogramma heeft behaald bij verkiezingen in dat jaar. Zo wordt voorkomen dat beleidspriori-

20. IGNAZI, P., 2003, *o.c.*, p. 203.

21. Geleverd bij: BUDGE, I., KLINGEMANN, H.D., VOLKENS, A., BARA, J., & TANENBAUM, E., *Mapping policy preferences*. Oxford, Oxford University Press, 2001.

22. Zie CLARK, T.N., 2001, *o.c.*, pp. 6-39. ACHTERBERG, P., 2004, *o.c.*, pp. 335-354.

teiten van splinterpartijen onevenredig meetellen. Vervolgens zijn van alle beleidsprioriteiten jaartotalen per land gemaakt. Dit betekent dat voor elk land in een verkiezingsjaar het belang van elke beleidsprioriteit is bepaald.

We hebben een cultureel progressieve en cultureel conservatieve issuesaillantie-index gemaakt voor veertien landen.<sup>23</sup> Dit heeft 219 land/jaar-combinaties opgeleverd waar van elke beleidsprioriteit het relatieve aandeel is berekend. De vier issues die Achterberg<sup>24</sup> heeft gebruikt voor een culturele issuesaillantie-index worden gesplitst in cultureel progressieve en cultureel conservatieve issues.

De cultureel conservatieve issues die Achterberg heeft gebruikt zijn: 'Traditionele Moraliteit: Positief' en 'Recht en Orde'. Het eerste item meet de aandacht die in de verkiezingsprogramma's is besteed aan "Favourable mentions of traditional moral values; prohibition, censorship and suppression of immorality and unseemly behaviour; maintenance and stability of family; religion".<sup>25</sup> Het tweede item meet de aandacht aan thema's als "Enforcement of all laws; actions against crime; support and resources for police; tougher attitudes in courts".<sup>26</sup> Met deze twee items wordt een *cultureel conservatieve issuesaillantie-index* gemaakt. Een hogere score op deze index betekent een groter belang van cultureel conservatieve issues in een bepaalde land/jaar-combinatie.<sup>27</sup>

De cultureel progressieve issues in de index van Achterberg zijn: 'Traditionele moraliteit: negatief' en 'Minder geprivilegieerde minderheidsgroeperingen'. Het eerste item is de antipode van 'Traditionele moraliteit positief', dat in de *cultureel conservatieve issuesaillantie-index* is opgenomen. Het betreft: "Opposition to traditional moral values; support for divorce, abortion etc.; otherwise as [Traditional Morality: Positive], but negative".<sup>28</sup> Het tweede item is de aandacht die in de verkiezingsprogramma's wordt besteed aan: "Favourable references to underprivileged minorities who are defined neither in economic nor in demographic terms, e.g. the handicapped, disabled, homosexuals, immigrants, refugees etc.".<sup>29</sup> Met deze twee items wordt een *cultureel progressieve issuesaillantie-index* gemaakt. Een hogere score op deze index betekent een groter belang van cultureel progressieve issues in een bepaalde land/jaar-combinatie.<sup>30</sup>

23. In het tweede deel van dit artikel zullen we de invloed van de nieuwe politieke cultuur op het verband tussen EGP-klassen en stemgedrag onderzoeken. Dit wordt gedaan met het bestand waarmee Nieuwbeerta aantoonde dat dit verband is afgenomen. Dit bestand telt zestien landen. Hierin zijn voor veertien landen de noodzakelijke variabelen aanwezig voor de toetsing van onze hypothesen. Voor deze veertien landen maken we een cultureel progressieve en cultureel conservatieve issuesaillantie-index.

24. ACHTERBERG, P., 2005, *o.c.*, pp. 70-89.

25. BUDGE, I., KLINGEMANN, H.D., VOLKENS, A., BARA, J., & TANENBAUM, E. *o.c.*, p. 227.

26. *Ibid.*

27. Principale componenten analyse op deze twee items levert een factor op die 54% van de variantie verklaart. De factorladingen van deze items zijn beide 0,740.

28. *Ibid.*

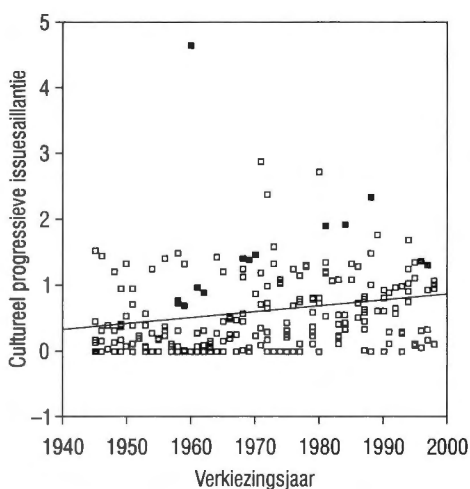
29. BUDGE, I., KLINGEMANN, H.D., VOLKENS, A., BARA, J., & TANENBAUM, E. *o.c.*, p. 228.

30. Principale componenten analyse op deze twee items levert een factor op die 51% van de variantie verklaart. De factorladingen van deze items zijn beide 0,710.



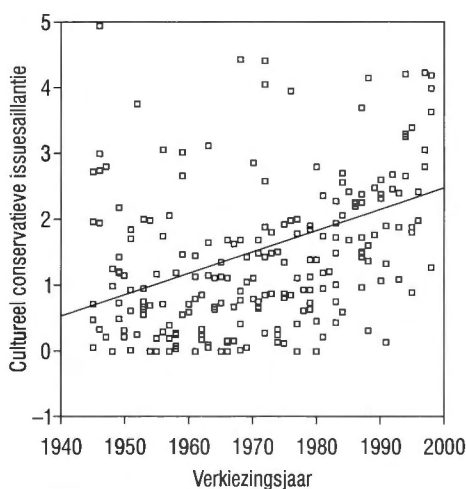
#### IV. Resultaten

Om hypothese één – *alleen cultureel progressieve issues komen op* – te toetsen, wordt van elke land/jaar-combinatie de score op de *cultureel progressieve issuesaillantie-index* en de *cultureel conservatieve issuesaillantie-index* geplot in een spreidingsdiagram (figuur 1 en 2). In elk spreidingsdiagram is een lineaire regressielijn opgenomen. Vergelijking van de regressielijnen in de figuren toont dat zowel cultureel progressieve als cultureel conservatieve issues opkomen de afgelopen decennia.



Pearson's  $r = 0,222$  (5% eenzijdig).

**Figuur 1.** Cultureel prog. issuesaillantie, 1946 tot en met 1998.



Pearson's  $r = 0,374$  (5% eenzijdig).

**Figuur 2.** Cultureel cons. issuesaillantie, 1946 tot en met 1998.

In tabel 1 zijn trends van de twee indices per land uitgesplitst. In zeven landen blijken cultureel progressieve issues significant saillantier te worden de laatste decennia. In slechts een land (Finland) neemt het af in dezelfde periode. Het belang van cultureel conservatieve issues neemt echter ook significant toe in zeven landen, terwijl het slechts in één land (Nederland) niet significant afneemt. Zowel op geaggregeerd niveau als uitgesplitst naar land zijn het niet alleen cultureel progressieve issues die opkomen, ook cultureel conservatieve issues komen op. Daarom wordt hypothese één verworpen.

Nu rest de vraag of cultureel conservatieve issues *tegelijkertijd* met cultureel progressieve issues opkomen, of dat zij *pas later* opkomen, als *reactie* op de opkomst van cultureel progressieve issues. Dit wordt getoetst met de tweede hypothese. Daarvoor hebben we de naoorlogse periode opgedeeld in twee tijdvakken.

Hierbij is 1975 als breekpunt genomen omdat Ignazi stelt dat nieuw-rechts opkomt als reactie op nieuw-links sinds midden jaren zeventig.<sup>31</sup> De eerste periode is van 1946, het jaar van de eerste scores, tot en met 1975. De tweede periode is van 1976 tot en met 1998.

**Tabel 1.** Correlaties tussen culturele issue-indices met verkiezingsjaar per land (1946-1998).

Land	Cultureel progressieve issues	Cultureel conservatieve issues	N
Australië	0,407*	0,524**	22
België	-0,194	0,062	17
Canada	0,550*	0,545*	17
Denemarken	0,447*	0,817**	21
Duitsland	0,802**	0,631**	14
Finland	-0,657**	-0,056	15
Frankrijk	0,600*	0,344	14
Groot-Brittannië	0,003	0,843**	14
Italië	0,425	0,388	14
Nederland	0,871**	-0,423	16
Noorwegen	0,327	0,107	14
Oostenrijk	0,423	0,686**	15
Verenigde Staten	-0,069	0,827**	13
Zwitserland	0,772**	0,048	13
<b>Totaal</b>	<b>0,222**</b>	<b>0,374**</b>	<b>219</b>

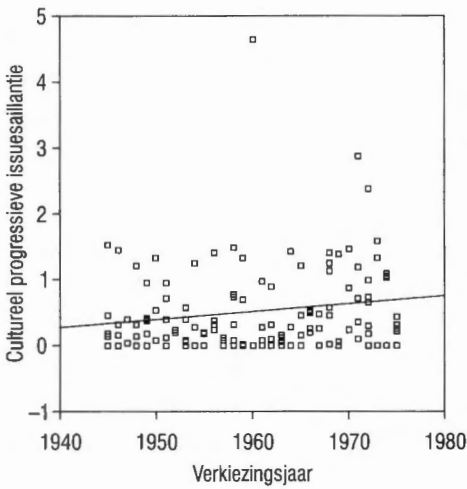
\*  $p < 0,05$ ; \*\*  $p < 0,01$ ; \*\*\*  $p < 0,001$  eenzijdig

In elk spreidingsdiagram is een lineaire regressielijn opgenomen. Zo kan worden gecontroleerd of het belang van cultureel progressieve en cultureel conservatieve issues toeneemt zoals in hypothese twee is gesteld. In figuur 3 zijn de scores op de *cultureel progressieve issuesaillantie-index* van de verschillende landen in een spreidingsdiagram aangegeven per verkiezingsjaar van 1946 tot en met 1975. Figuur 4 doet dit voor de jaren 1976 tot en met 1998. Uit de vergelijking van de regressielijnen komt naar voren dat de opkomst van cultureel progressieve issues alleen plaatsvindt voor 1975. Na 1975 is daarvan geen sprake meer. De opkomst tot en met 1975 is significant.<sup>32</sup> Na 1975 is er geen stijging: cultureel progressieve thema's blijven van even groot belang.

Volgens Ignazi vangt de stille contrarevolutie aan rond 1975. Om dit te toetsen zijn in figuur 5 de scores op de *cultureel conservatieve issuesaillantie-index* in een spreidingsdiagram aangegeven per verkiezingsjaar van 1946 tot en met 1975.

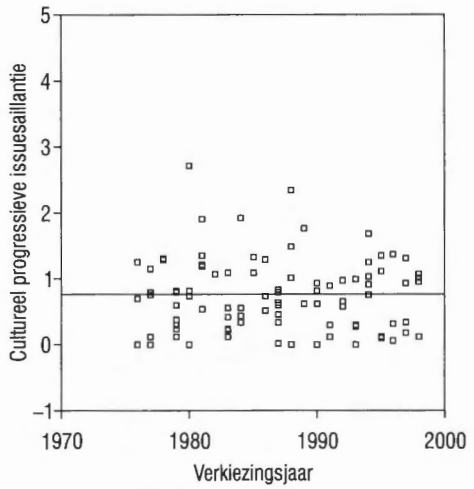
31. IGNAZI, P. 2003, *o.c.*, p. 204.

32. De uitschieter in 1960 is de cultureel progressieve issue saillantie in de Verenigde Staten. Als deze uitschieter wordt weggelaten ontstaat hetzelfde beeld van een stijgende cultureel progressieve issue saillantie in deze periode. De stijging is dan zelfs sterker ( $r = 0,204^{**}$ ).



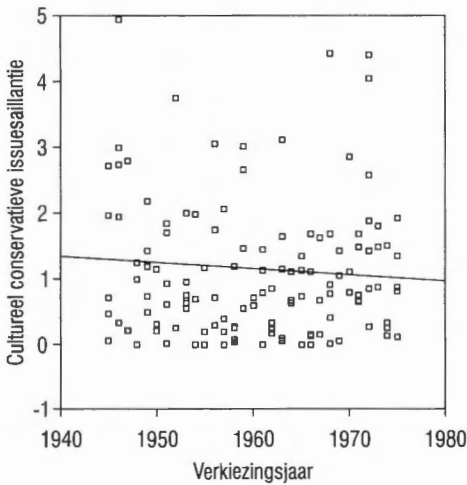
Pearson's  $r = 0,167$  (5% eenzijdig)

**Figuur 3.** Cultureel prog. issuesaillantie, 1946 tot en met 1975.



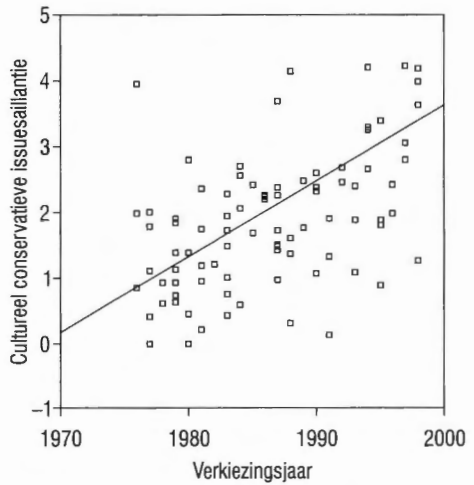
Pearson's  $r = -0,020$  (n.s.)

**Figuur 4.** Cultureel prog. issue saillantie, 1976 tot en met 1998.



Pearson's  $r = -0,076$  (n.s.)

**Figuur 5.** Cultureel cons. issuesaillantie, 1946 tot en met 1975.



Pearson's  $r = 0,530$  (0,1% eenzijdig)

**Figuur 6.** Cultureel cons. issuesaillantie, 1976 tot en met 1998.

Figuur 6 doet dit voor de jaren 1976 tot en met 1998. Vergelijking van de regressielijnen uit figuur 5 en 6 toont dat de opkomst van cultureel conservatieve issues kan worden toegeschreven aan de periode na 1975. In de periode tot en met 1975

lijkt zelfs sprake te zijn van een daling.<sup>33</sup> De correlatiecoëfficiënten bevestigen dit beeld. De daling van de cultureel conservatieve issuesaillantie tot en met 1975 blijkt niet significant. De stijging van deze saillantie in de periode na 1975 is dit echter wel.

**Tabel 2.** Correlaties tussen culturele issue indices met verkiezingsjaar per land (1946-1998).

Land	Cultureel progressie- ve issues t/m 1975	N	Cultureel conserva- tieve issues t/m1975	N	Cultureel progressie- ve issues na 1975	N	Cultureel conserva- tieve issues na 1975	N
Australië	-0,165	13	0,116	13	0,187	9	0,470	9
België	0,276*	10	-0,690*	10	-0,376	7	0,727*	7
Canada	0,505	11	-0,427	11	0,021	6	0,777*	6
Denemarken	0,223	12	0,705**	12	0,561	9	0,797**	9
Duitsland	-0,217	7	0,587	7	0,718*	7	0,755*	7
Finland	-0,631*	10	-0,423**	10	-0,199	5	-0,462	5
Frankrijk	0,720 *	8	-0,573	8	-0,272	6	0,876*	6
Groot-Brittannië	0,476	9	0,711*	9	-0,711	5	0,843*	5
Italië	0,694*	7	-0,354	7	-0,400	7	0,684*	7
Nederland	0,762**	9	-0,862**	9	0,313	7	0,954***	7
Noorwegen	0,783**	8	-0,803**	8	-0,755*	6	0,523	6
Oostenrijk	0,036	9	0,271	9	0,324	6	0,537	6
Verenigde Staten	0,444	7	0,874**	7	-0,171	6	0,799*	6
Zwitserland	0,434	8	-0,472	8	0,351	5	0,427	5
<b>Totaal</b>	<b>0,167*</b>	<b>128</b>	<b>-0,067</b>	<b>128</b>	<b>-0,020</b>	<b>91</b>	<b>0,530 ***</b>	<b>91</b>

\* p < 0,05; \*\* p < 0,01; \*\*\* p < 0,001 eenzijdig

In tabel twee zijn de vier trends uitgesplitst naar land. Daarbij komt hetzelfde beeld tevoorschijn. De trend in de cultureel progressieve issuesaillantie van 1946 tot en met 1975 is voor zes landen significant. Van deze zes landen is slechts de trend van Finland negatief: In Finland zijn cultureel progressieve thema's steeds minder belangrijk geworden. De overige vijf significante trends zijn conform hypothese twee. De trend in de cultureel progressieve issuesaillantie van 1976 tot en met 1998 is slechts voor twee landen significant. De een is positief, de ander negatief.

De trend in de cultureel conservatieve issuesaillantie van 1946 tot en met 1975 is voor zeven landen significant. Van deze zeven trends zijn er drie positief en vier negatief. Ook hier is geen sprake van een duidelijke neerwaartse of opwaartse trend. Dit in tegenstelling tot de trend in de periode na 1976. Hierin zijn negen trends significant. Deze zijn positief, ofwel in de richting die is voorspeld in hypothese twee.

33. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het belang van cultureel conservatieve issues gedurende de eerste jaren na de tweede wereldoorlog waarin thema's rond het herstel van de orde als vanzelfsprekend meer van belang waren.

Ook als de trends worden uitgesplitst naar land blijkt dat de stijging van de cultureel conservatieve issuesaillantie zich voordoet *nadat* de cultureel progressieve issuesaillantie stijgt. Daardoor wordt hypothese twee – *cultureel conservatieve issues komen later op dan cultureel progressieve issues* – bevestigd.

Uit de toetsing van de hypothesen blijkt dat de theorie van Ignazi standhoudt. De veranderende politieke cultuur kan niet – zoals Inglehart stelt – louter worden toegeschreven aan de opkomst van cultureel progressieve issues: ook cultureel conservatieve issues komen op. Daarbij is duidelijk sprake van een stille contrarevolutie omdat cultureel conservatieve issues *later* opkomen dan cultureel progressieve issues.

In landen waar cultureel progressieve issues opkomen, komen cultureel conservatieve *later* ook op. De correlatie tussen de trends in cultureel progressieve issuesaillantie van voor 1975 en de trends in cultureel conservatieve issuesaillantie na 1975 bevestigt dit beeld. Deze bedraagt maar liefst 0,68 ( $p < 0,01$ ). Elke andere combinatie van trends levert geen significante correlaties op. Dit betekent dat naarmate in een land voor 1975 nieuw-linkse issues *sterker* opkomen, nieuw-rechtse issues na 1975 steeds *sterker* opkomen als reactie.

## V. De invloed van de veranderende politieke cultuur op het verband tussen klassenpositie en stemgedrag

In de inleiding is gesteld dat verschillende onderzoekers het verdwijnende patroon van een linkse arbeidersklasse en een rechtse middenklasse wijten aan de veranderingen in de politieke cultuur. Zij verschillen echter van mening over de manier waarop dit gebeurt. In de literatuur worden grofweg twee mechanismen onderscheiden.

Ten eerste stelt Inglehart dat de opkomst van het 'postmaterialisme' in feite de opkomst van middenklassenwaarden betreft: "Within any given society, Postmaterialist values will be most widespread among the more secure strata: the wealthier and better educated will be most likely to hold a whole range of Postmodern values, including Postmaterialism".<sup>34</sup> Leden van de middenklasse voelen zich door hun libertarisme het meest aangetrokken tot cultureel progressieve thema's met hun nadruk op individuele vrijheid.<sup>35</sup> Omdat de middenklasse steeds meer postmaterialistische waarden aanhangt, zal deze aldus Inglehart steeds meer geneigd zijn om op een linkse partij te stemmen.<sup>36</sup> Hierop voortbouwend

34. INGLEHART, R., *Modernization and postmodernization: cultural, economic, and political change in 43 societies*, Princeton (N.J.), Princeton university press, 1997.

35. Vergelijk: BRINT, S., The Political Attitudes of Professionals. *Annual Review of Sociology*, 11, 1985, 389-414. BRINT, S., CUNNINGHAM, W.L., & LI, R.S.K., The politics of professionals in five advanced industrial societies., pp. 113-142 in: T.N. Clark & M. Rempel (red.) *Citizen politics in post-industrial societies*. Boulder, Westview Press, 1997.

36. INGLEHART, R., 1997, o.c.

wordt in het contra-revolutieperspectief gesteld dat de arbeidersklasse naar rechts trekt als gevolg van cultureel conservatieve tendensen in de politieke cultuur.<sup>37</sup> Volgens dit perspectief stemt de middenklasse dus steeds linkser als gevolg van de opkomst van cultureel progressieve issues, terwijl de arbeidersklasse min of meer even links blijft stemmen in de periode tot 1975. Daarna blijft de middenklasse min of meer even links stemmen, en gaat de arbeidersklasse steeds rechtser stemmen als gevolg van de opkomst van cultureel conservatieve issues. Hierdoor zal het vertrouwde patroon van een rechtsstemmende middenklasse en een linksstemmende middenklasse gaandeweg verdwijnen onder invloed van ontwikkelingen in de politieke cultuur.

Ten tweede wordt gewezen op het mechanisme van vervreemding van de arbeiders- en middenklasse van hun traditionele partijen als gevolg van ontwikkelingen in de politieke cultuur. Het groeiende belang van cultureel progressieve issues bij linkse partijen zorgt er dan niet alleen voor dat de middenklasse linkser gaat stemmen, maar ook dat de arbeidersklasse vervreemdt van links, en daarom op een rechtse partij gaat stemmen.<sup>38</sup> Zo liet Ransford begin jaren 70 al zien dat de arbeidersklasse op protesten van zwarten en studenten een rechts-autoritair reactie vertoonde en vervreemde van links.<sup>39</sup> Clark beschrijft dit mechanisme bij de presidentsverkiezingen van 1972 in de Verenigde Staten.<sup>40</sup> De presidentskandidaat voor de Democratische Partij bij deze verkiezingen, George McGovern, hamerde tijdens zijn campagne sterk op cultureel progressieve issues. Vele arbeiders die altijd stemden voor de Democraten stemden hierdoor voor het eerst op de Republikeinen. Hierdoor daalde het verband tussen klasse en stemgedrag tot een absoluut dieptepunt in dat jaar.<sup>41</sup> Eenzelfde mechanisme, in tegengestelde richting, kan zich voordoen bij de opkomst van cultureel conservatieve issues. In dat geval zal niet alleen de arbeidersklasse rechtser stemmen, maar ook de middenklasse van rechts vervreemden.

Kortom, in dit perspectief gaat de arbeidersklasse rechtser stemmen omdat zij door het groeiende belang van cultureel progressieve issues vervreemdt van links. De middenklasse gaat juist linkser stemmen, omdat zij door het groeiende belang van cultureel conservatieve issues vervreemdt van rechts. Als de twee visies in verband worden gebracht met de temporele ontwikkelingen in de nieuwe politieke cultuur ontstaan verschillende verwachtingen die systematisch kunnen worden getoetst.

37. Vergelijk: IGNAZI, P., 2003, *o.c.*, p. 204.

38. Vergelijk: BRINT, S., "New-Class" and Cumulative Trend Explanations of the Liberal Political Attitudes of Professionals, *American Journal of Sociology*, 90, 1984, 30-71. LIPSET, S.M., *Political man: The social bases of politics (expanded edition)*, Baltimore, The John Hopkins University Press, 1981.

39. RANSFORD, H.E., Blue collar anger: Reactions to student and black protest, *American Sociological Review*, 37, 1972, 333-346.

40. CLARK, T. N., 2001 *o.c.*, 6-39.

41. Zie ook INGLEHART, R., 1997 *o.c.* Hier wijst hij op negatieve reacties van de arbeidersklasse op het nieuw-linkse klimaat waardoor de rechtse De Gaulle in 1968 (in Frankrijk) veel stemmen kreeg van de arbeidersklasse.

Het eerste perspectief volgend verwachten we dat de middenklasse voornamelijk voor 1975 steeds linkser is gaan stemmen (hypothese 3a) door de opkomst van cultureel progressieve issues (hypothese 3b). Tevens verwachten we dat de arbeidersklasse voornamelijk rechtser is gaan stemmen in de periode na 1975 (hypothese 4a) als gevolg van de opkomst van cultureel conservatieve issues (hypothese 4b). Volgens het vervreemdingsperspectief is echter ook de arbeidersklasse tegen haar klassenbelangen in gaan stemmen voor 1975 (hypothese 5a) door de opkomst van cultureel progressieve issues (hypothese 5b). Ditzelfde vervreemdingperspectief is toepasbaar op de middenklasse die na 1975 steeds linkser is gaan stemmen (hypothese 6a) door de opkomst van cultureel conservatieve issues (hypothese 6b). Zie voor een overzicht van de hypothesen figuur 7.

- 
- 3a De middenklasse gaat voor 1975 linkser stemmen
  - 3b De middenklasse gaat voor 1975 linkser stemmen door de opkomst van cultureel progressieve issues
  - 4a De arbeidersklasse gaat na 1975 rechtser stemmen
  - 4b De arbeidersklasse gaat na 1975 rechtser stemmen door de opkomst van cultureel conservatieve issues
  - 5a De arbeidersklasse gaat voor 1975 rechtser stemmen
  - 5b De arbeidersklasse gaat voor 1975 rechtser stemmen door de opkomst van cultureel progressieve issues
  - 6a De middenklasse gaat na 1975 linkser stemmen
  - 6b De middenklasse gaat na 1975 linkser stemmen door de opkomst van cultureel conservatieve issues
- 

**Figuur 7.** Hypothesen.

## VI. Data en operationalisering

Voor de toetsing van de hypothesen zijn de twee indices voor issuesaillantie gekoppeld aan het bestand dat Nieuwbeerta heeft gebruikt voor zijn onderzoek naar de afname van het verband tussen klassenpositie en stemgedrag.<sup>42</sup> Dit is gedaan door aan iedere respondent binnen een bepaalde land/jaar-combinatie in dit bestand de score van de twee indices voor issuesaillantie van dezelfde land/jaar-combinatie uit de Party Manifesto Data toe te kennen. De variabelen uit het bestand van Nieuwbeerta die nodig zijn voor de hypothesen zijn beschikbaar voor veertien landen. Het aantal datasets per land varieert van één tot vijftientig, en beslaat de periode tussen 1956 en 1991.<sup>43</sup>

42. NIEUWBEERTA, P. & GANZEBOOM, H., *International social mobility and politics file: documentation of an integrated dataset of 113 national surveys held in 16 countries, 1956-1991*, Amsterdam, Steinmetz Archive/SWIDOC Amsterdam Steinmetz archive codebook; P1145, 1996.

43. Databestanden per land/jaar combinatie (1956-1990): Australië, 8 databestanden voor de periode 1967-1990; België, 1 databestand voor het jaar 1975; Canada, 1 databestand voor het jaar 1984; Denemarken, 1 databestand voor het jaar 1972; Duitsland, 9 databestanden voor de periode: 1969-1990; Finland, 2 databestanden voor de periode 1972-1975; Frankrijk, 1 databe-

In onderzoek naar het verband tussen klassenpositie en stemgedrag wordt voor de meting van klasse verreweg het meest gebruik gemaakt van het klassenschema dat is ontwikkeld door Erikson, Goldthorpe en Portocarrero, het zogenaamde EGP-klassenschema, dat grotendeels is gebaseerd op iemands beroep.<sup>44</sup> Het EGP-klassenschema in dit bestand bestaat uit tien klassen. Deze tien klassen zijn teruggebracht naar zeven conform de wijze die is aangegeven door de ontwerpers van dit schema.<sup>45</sup> De zeven klassen zijn 1: Managers, 2: Professionals, 3: Hoofdarbeiders, 4: Kleine zelfstandigen, 5: Geschoolde handarbeiders, 6: Halfgeschoolde handarbeiders, 7: Ongeschoolde handarbeiders. Sommige EGP-klassen zijn niet eenduidig in midden- of arbeidersklasse in te delen. Zo worden hoofdarbeiders soms tot de middenklasse gerekend. De economische positie van dit 'dienstenproletariaat' is echter lang niet zo sterk als van de managers, professionals en kleine zelfstandigen.<sup>46</sup> Daarom rekenen we ze hier niet tot de middenklasse. Omdat de managers, professionals en kleine zelfstandigen vanwege hun economisch sterke positie het minst baat hebben bij herverdeling door de staat beschouwen we deze klassen in dit onderzoek als de middenklasse.

Als arbeidersklasse zijn voor dit onderzoek de ongeschoolde en halfgeschoolde arbeiders van belang. Door hun zwakke economische positie hebben zij het meest baat bij herverdeling door de staat. Voor de geschoolde arbeiders is dit niet zo eenduidig. Goldthorpe zelf beschrijft deze klasse als: "a latter-day aristocracy of labour, or a 'blue collar' elite".<sup>47</sup> Derhalve rekenen we ze niet tot de arbeidersklasse.

stand voor het jaar; Groot-Brittannië, 12 databestanden voor de periode 1964-1990; Italië, 3 databestanden voor de periode 1968-1985; Nederland, 14 databestanden voor de periode 1970-1990; Noorwegen, 6 databestanden voor de periode 1975-1990; Oostenrijk, 4 databestanden voor de periode 1974-1980; Verenigde Staten, 24 databestanden voor de periode 1956-1990; Zwitserland, 2 databestanden voor de periode 1972-1976; Totaal, 88 databestanden voor de periode 1956-1990.

44. ERIKSON R., GOLDTHORPE, J. & PORTOCARERO, L., Intergenerational Class Mobility in Three Western Societies: England, France and Sweden, *British Journal of Sociology* 30, 1979, 415-441. Zie voor meer onderzoek dat gebruik maakt van een dergelijke indeling onder meer: MANZA, J., HOUT, M., & BROOKS, C. Class Voting in Capitalist Democracies Since World War II: Dealignment, Realignment, or Trendless Fluctuation?, *Annual Review of Sociology*, 21, 1995, 137-162. NIEUWBEERTA, P., DE GRAAF, N. D., & ULTEE, W. C. o.c.; ANDERSEN, R., & HEATH, A., The Persisting Effects of Contextual Social Class on Individual Voting in Britain, 1964-97, *European Sociological Review*, 18, 2002, 125-138. GOLDTHORPE, J. H. Class and Politics in Advanced Industrial Societies, pp. 105-120 in T. N. CLARK & S. M. LIPSET (red.), *The Breakdown of Class Politics: A Debate on Post-Industrial Stratification*, Boulder, Westview Press, 2001.
45. Zie ook ERIKSON R., & GOLDTHORPE, J., *The constant flux: a study of class mobility in industrial societies*, Oxford, Clarendon Press, 1992.
46. WRIGHT, E.O., *Class structure and income determination*, New York, N.Y., Academic press, 1979. WRIGHT, E.O., *Classes*, London, Verso, 1985.
47. HOUTMAN, D., o.c., 31.



Nieuwbeerta<sup>48</sup> gebruikt in zijn onderzoek voor de variabele *links stemgedrag* een dichotomie waarin partijen als links zijn gecategoriseerd indien zij voldoen aan

the criteria given by Bartolini en Mair (1991, p. 42-43): As far as our criteria for inclusion are concerned, only two general principles have been adopted: first, the systematic inclusion of all those socialist parties which are members of the Socialist International and of all those communist parties which were once members of the Communist Third International; second, the systematic exclusion of those recent and wholly new parties which concern themselves primarily with the 'new politics' issues, environmentalism, civil rights, feminism, and so on, despite the fact that these parties often locate themselves on the ideological left, and occasionally further on the left than the historic class parties (1996: 11-12).<sup>49</sup>

Deze variabele links stemgedrag is geconstrueerd door drie typen stemgedragvariabelen samen te voegen. Dit zijn vragen over 1) op welke partij men in het verleden heeft gestemd, 2) op welke partij men zou stemmen wanneer er nu, of binnenkort verkiezingen zijn, en 3) met welke partij men zich identificeert.<sup>50</sup> Door deze samenvoeging is het aantal missing values geminimaliseerd.

Wij nemen deze variabele stemgedrag echter *niet* over omdat zij op drie punten onbevredigend is. In de eerste plaats komt een deel van het stemgedrag in deze variabele voort uit de vraag wat men in het verleden heeft gestemd. Dit koppelt de huidige klassenpositie van een respondent aan zijn stemgedrag in het verleden. In het verleden kan men echter een andere klassenpositie bekleed hebben. Ten tweede zijn in deze variabele partijen die als nieuw-links kunnen worden bestempeld niet als links gecategoriseerd. Dit is problematisch omdat zo een stem van uit de middenklasse op een nieuw-linkse partij wordt gemeten als een stem ter bestendiging of verbetering van klassenbelangen. Nieuw-linkse partijen zijn immers als rechtse partijen gecategoriseerd. Als leden van de middenklasse op nieuw-links stemmen komen zij echter niet op voor hun klassenbelangen. Zo wordt het verband tussen klassenpositie en stemgedrag van de middenklasse ten onrechte hoog gehouden. Ten derde is een continue variabele te prefereren boven een grove dichotomie.

Daarom hebben we een andere variabele samengesteld. Hierbij zijn de variabelen die vragen naar het stemgedrag in het verleden niet gebruikt. Dan blijven er twee vragen over aangaande stemgedrag bij de aankomende verkiezingen, en één vraag over partij-identificatie. Deze variabelen zijn bij elkaar gevoegd. Als een respondent een antwoord heeft op een vraag naar stemgedrag én op de vraag naar partij-identificatie is het antwoord op de stemgedragvraag gebruikt. De variabele die zo is ontstaan is geschaald naar de links-rechts zelfidentificatie van de

48. NIEUWBEERTA, P., 1995 o.c., NIEUWBEERTA, P., 2001 o.c. DE GRAAF, N.D. & NIEUWBEERTA, P., o.c.

49. NIEUWBEERTA, P., & GANZEBOOM, H., o.c.

50. Vergelijk: NIEUWBEERTA, P., 1995 o.c.

respondent. De stemgedragvariabele loopt van één (links) tot en met tien (rechts). Dit heeft een continue variabele *rechts stemgedrag* opgeleverd.<sup>51</sup>

Voor de analyses zijn alle respondenten weggelaten die niet in de EGP-klassenindeling zijn opgenomen en/of geen score hebben op de variabele *rechts stemgedrag*. In totaal blijven 119.464 respondenten over die zijn verdeeld over achtentachtig land/jaar combinaties.

## VII. Het culturele stemgedrag van klassen

In het onderzoek naar het verband tussen klasse en stemgedrag wordt vrijwel alleen nog maar het linkse (of rechtse) stemgedrag van klassen ten opzichte van elkaar onderzocht (oftewel: het relatieve in plaats van het absolute verband tussen klassepositie en stemgedrag). Deze methode maakt het onmogelijk te onderzoeken of, en waarom de verschillende klassen (arbeiders en middenklasse) in de loop der tijd steeds rechtser of linkser zijn gaan stemmen. Als men dus bijvoorbeeld, zoals wij beogen, wil onderzoeken of de middenklasse vooral in de periode voor 1975 een beweging naar links heeft gemaakt dan zit er niets anders op dan dit per klasse te onderzoeken.<sup>52</sup> Daarom is het grote bestand opgedeeld in bestanden per klasse, en zijn deze bestanden weer opgedeeld in een bestand voor 1975 en een bestand na 1975. Dit levert in totaal veertien bestanden op.

Voor de toetsing van hypothese 3a, 4a, 5a en 6a is met alle veertien bestanden een multilevelanalyse uitgevoerd. Daarmee kan de variantie van de afhankelijke variabele *rechts stemgedrag* worden verdeeld over verschillende niveaus. In dit model worden drie niveaus onderscheiden. Dit zijn respectievelijk het landen-, jaren- en individuele niveau. Zo kan worden gecontroleerd of het verband tussen EGP-klassen en stemgedrag varieert tussen landen, jaren en individuele kenmerken als klassepositie. Als onafhankelijke variabele is de variabele *jaar* gebruikt. Voor elk model is eerst een nul-model geschat. In het nul-model is alleen een constante term opgenomen. Hiermee wordt gecontroleerd of daadwerkelijk een multilevelstructuur in de data aanwezig is. Daarnaast kan aan de hand van het nul-model worden getoetst of modellen waarin meer parameters zijn opgenomen een significante verbetering vormen ten opzichte van het nul-model.

In tabel 3 zijn de resultaten van de veertien *onafhankelijke* multilevelanalyses opgenomen. Uit de tabel blijkt dat van alle zeven analyses de coëfficiënten van de variabele *jaar* in de periode tot en met 1975 negatief zijn. Voor de ongeschoolde

51. Vanwege deze verschillende operationalisering van stemgedrag, en vooral vanwege het gebruik van de links-rechts zelfidentificatievariabele, worden niet alle data die Nieuwbeerta gebruikt geanalyseerd (omdat hierin de benodigde informatie over de zelfidentificatie ontbreekt). Van de 113 originele datasets worden er 25 niet in ons onderzoek betrokken, waardoor twee landen (Zweden, 3 datasets en Ierland, 2 datasets) helemaal.
52. Vergelijk: MANZA, J., & BROOKS, C., *Social cleavages and political change: Voter alignments and U.S. party coalitions*, Oxford, Oxford University Press, 1999.

handarbeiders, halfgeschoolde handarbeiders, professionals en managers zijn ze ook significant. Deze klassen zijn dus linkser gaan stemmen voor 1975. Het betreft twee klassen die tot de middenklasse worden gerekend, en de twee klassen waaruit de volledige arbeidersklasse is opgebouwd. Daardoor wordt hypothese 3a bevestigd: de middenklasse is voor 1975 steeds linkser gaan stemmen. De theorie die voorspelt dat de arbeidersklasse van links vervreemdt in de periode voor 1975, hypothese 5a, wordt echter niet bevestigd.

In de periode na 1975 blijkt de middenklasse nog steeds linkser te gaan stemmen, getuige de negatieve significante coëfficiënten van de analyses van de professionals en de kleine zelfstandigen. De managers hebben wel dezelfde richting, maar de coëfficiënt is niet significant. Hiermee wordt hypothese 6a bevestigd: na 1975 blijft de middenklasse tegen haar klassenbelangen instemmen. De analyses van de twee klassen die tot de arbeidersklasse behoren hebben een positieve coëfficiënt. Alleen bij de analyse van de halfgeschoolde arbeiders is dit significant. Zij zijn in deze periode rechtser, ofwel tegen hun klassenbelangen in, gaan stemmen; hiermee wordt hypothese 4a bevestigd.

**Tabel 3.** Veertien multilevel regressie-analyses (per klasse) in de periode voor 1975 en de periode na 1975 (1956-1990). Afhankelijke variabele is rechts stemgedrag (Methode: Maximum Likelihood).

Bestand	Onafhankelijke variabele: jaar		Deviantie verschil t.o.v. nulmodel <sup>53</sup>	Verskil R <sup>2</sup> in %	N Respondent	N Land/Jaar combinatie
<i>Voor 1975</i>						
Managers	-2,127**	(0,805)	5,76	35	2414	33
Professionals	-1,367**	(0,503)	6,02	41	5755	33
Hoofdarbeiders	-0,747	(0,570)	1,58	0	7571	33
Kleine zelfstandigen	-0,698	(0,412)	2,58	0	4746	33
Geschoolde handarbeiders	-0,860	(0,524)	2,64	0	662	33
Halfgeschoolde handarbeiders	-0,698*	(0,397)	2,96	16,7	6019	33
Ongeschoolde handarbeiders	-0,674**	(0,289)	4,73	33,3	8801	33
<i>Na 1975</i>						
Managers	-0,299	(0,423)	0,50	0	7640	55
Professionals	-0,890*	(0,405)	4,59	12,5	17385	55
Hoofdarbeiders	-0,138	(0,300)	0,21	0	20502	55
Kleine zelfstandigen	-1,255*	(0,557)	4,77	17,9	6762	55
Geschoolde arbeiders	0,688	(0,685)	1,00	0	2778	55
Halfgeschoolde handarbeiders	0,877*	(0,399)	4,70	11,1	11826	55
Ongeschoolde handarbeiders	0,111	(0,369)	0	0	16603	55

\*  $p < 0,05$ ; \*\*  $p < 0,01$ ; \*\*\*  $p < 0,001$  eenzijdig

53. Voor de toetsing van hypothese twee wordt door het inbrengen van een verklarende variabele één vrijheidsgraad gebruikt voor elke multilevel analyse. Om significant te verschillen moet de deviantie ten opzichte van het nul-model dalen met minstens 2,706 (10% niveau).

Om te controleren of de opkomst van cultureel conservatieve en cultureel progressieve issues daadwerkelijk verantwoordelijk is voor het feit dat de arbeidersklasse en de middenklasse tegen hun klassenbelangen in gaan stemmen – hypothesen 3b, 4b, 5b en 6b – is een andere analyse nodig. Dit betreft een multilevelanalyse waarin alle zeven klassen tegelijk zijn opgenomen. Wederom worden drie niveaus onderscheiden: landen, jaren en respondenten. Met deze multilevelanalyse wordt gecontroleerd of het verband tussen klasse en stemgedrag varieert tussen landen en jaren, en of de cultureel progressieve en conservatieve issuesaillantie daar invloed op heeft. Dit is een noodzakelijke voorwaarde voor de toetsing van de hypothesen.

In tabel 4 zijn de resultaten van de analyse opgenomen. Uit het nul-model blijkt dat de afhankelijke variabele *rechts stemgedrag* significant varieert op zowel land, jaar als individueel niveau.<sup>54</sup> Dit betekent dat het stemgedrag van individuen binnen een land en in een jaar sterker op elkaar lijkt dan stemgedrag van individuen die niet in hetzelfde land of jaar leven.

In model één zijn als verklarende variabelen *klassenpositie* en drie contextvariabelen opgenomen. *Klassenpositie* is een serie van zes dummies van het EGP-klassenschema waarbij de managers als referentiecategorie fungeren. De drie contextvariabelen zijn *jaartal*, *cultureel conservatieve issuesaillantie-index* en *cultureel progressieve issuesaillantie-index*. Model één is een significante verbetering ten opzichte van het nul-model.<sup>55</sup> Daarnaast daalt door opname van klassenpositie en de drie contextvariabelen de variantie op zowel land, jaar, als individueel niveau. Hieruit blijkt dat zowel klassenpositie als politiek-culturele context stemgedrag beïnvloeden.

Uit de coëfficiënten van de onafhankelijke variabelen blijkt dat *klassenpositie* in sterke mate het stemgedrag bepaalt. Ten opzichte van de managers stemmen alleen de kleine zelfstandigen rechtser. De overige klassen stemmen linkser dan de managers. Bij de arbeidersklasse is dit veel meer uitgesproken dan bij de niet-eenduidige klassen en de professionals. Dit bevestigt het klassieke patroon van een links stemmende arbeidersklasse en een rechts stemmende middenklasse. Alle klassencoëfficiënten zijn significant.

54. Dit nul-model is niet in de tabel opgenomen, maar wel geschat. 14,3% van de variantie in stemgedrag blijkt op contextniveau te liggen. 85,7% van de variantie in stemgedrag wordt dus verklaard door individuele kenmerken en 14,3% door verschillen in context. Er is dus een multilevel structuur in de data aanwezig.

55. In totaal zijn door deze verklarende variabelen negen vrijheidsgraden gebruikt. De deviantie van model één is 5383.5 lager dan de deviantie van het nul-model. De deviantie kent een Chi-kwadraat verdeling en is een maat voor de fit van het model met de data. Een verschil van meer dan vijfduizend in deviantie voor het opnemen van slechts negen vrijheidsgraden toont dat model één overduidelijk een significante verbetering is ten opzichte van het nul-model.

**Tabel 4.** Multilevel regressie-analyse. Afhankelijke variabele is rechts stemgedrag. (N = 119.464 in 88 land/jaar combinaties binnen 14 landen: Methode: Maximum Likelihood) (1956-1990).

Onafhankelijke variabelen	Model 1		Model 2		Model 2a	
Constante	0,419 **	(0,202)	0,538 ***	(0,196)	0,510***	(0,196)
<i>Klasse</i>						
Managers	REF		REF		REF	
Professionals	-0,269****	(0,015)	-0,209****	(0,042)	-0,211****	(0,042)
Hoofdarbeiders	-0,304****	(0,015)	-0,339****	(0,068)	-0,32****	(0,064)
Kleine Zelfstandigen	0,109****	(0,018)	0,173****	(0,096)	0,177	(0,098)
Geschoolde handarbeiders	-0,512****	(0,025)	-0,501****	(0,101)	-0,492****	(0,096)
Halfgeschoolde handarbeiders	-0,736****	(0,016)	-0,818****	(0,133)	-0,794****	(0,125)
Ongeschoolde handarbeiders	-0,679****	(0,015)	-0,744****	(0,136)	-0,722****	(0,130)
<i>Context</i>						
Jaar	-0,001	(0,002)	-0,002	(0,002)	-0,002	(0,002)
Cultureel conservatieve issuesaillantie	-0,009	(0,014)	-0,009	(0,014)	-0,043**	(0,018)
Cultureel progressieve. issuesaillantie	-0,005	(0,022)	-0,003	(0,022)	0,058	(0,032)
Var. Land niveau	0,267***	(0,103)	0,243**	(0,096)	0,240**	(0,094)
Var. Jaar niveau	0,012****	(0,002)	0,010****	(0,002)	0,010****	(0,002)
Var. Individueel niveau	1,653****	(0,007)	1,607****	(0,007)	1,607****	(0,007)
<i>Var. Random slopes op landniveau</i>						
Managers			REF		REF	
Professionals			0,014	(0,008)	0,013	(0,008)
Hoofdarbeiders			0,053**	(0,023)	0,046***	(0,021)
Kleine Zelfstandigen			0,112**	(0,048)	0,112**	(0,049)
Geschoolde handarbeiders			0,098**	(0,049)	0,083*	(0,043)
Halfgeschoolde handarbeiders			0,232**	(0,092)	0,206***	(0,082)
Ongeschoolde handarbeiders			0,246**	(0,097)	0,223***	(0,088)
<i>Var. Random slopes op jaarniveau</i>						
Managers			REF		REF	
Professionals			0,008***	(0,003)	0,008***	(0,003)
Hoofdarbeiders			0,004**	(0,002)	0,003	(0,002)
Kleine Zelfstandigen			0,015***	(0,005)	0,015***	(0,005)
Geschoolde handarbeiders			0,010	(0,008)	0,010	(0,008)
Halfgeschoolde handarbeiders			0,005*	(0,003)	0,004**	(0,002)
Ongeschoolde handarbeiders			0,004**	(0,002)	0,003	(0,002)
Deviantie	399325		396408,7		396386	
Δ DF	9		12		12	

\*  $p < 0,1$ ; \*\*  $p < 0,05$ ; \*\*\*  $p < 0,01$ ; \*\*\*\*  $p < 0,001$

De contextvariabelen *jaar*, *cultureel progressieve issuesaillantie-index* en *cultureel conservatieve issuesaillantie-index* zijn dit niet. De totale populatie is niet linkser of rechtser gaan stemmen de afgelopen decennia, of in contexten waar cultureel progressieve issues en cultureel conservatieve issues zijn opgekomen.

Vervolgens wordt gecontroleerd of klassen neigen het patroon van een links stemmende arbeidersklasse en een rechts stemmende middenklasse te verlaten in contexten waar cultureel conservatieve en cultureel progressieve issues belangrijk zijn. In model twee is daartoe eerst gecontroleerd of het effect van klassen-

positie op het stemgedrag significant varieert tussen jaren en landen. Daarom zijn de random slopes geschat. Model twee is een significante verbetering ten opzichte van model één.<sup>56</sup>

Op landniveau blijken alle random slopes van de klassen, op die van de professionals na, significant te variëren. Op jaarniveau geldt dit voor alle klassen, behalve de geschoolde arbeiders. Het overgrote deel van de klassen stemt dus significant anders dan de managers, en dat verschilt zowel tussen jaren als landen. Dit betekent dat leden van dezelfde klassen verschillend stemmen per land en per jaar, en dat per context verschilt in welke mate klassen van elkaar verschillen in stemgedrag.

Nu is de vraag of de opkomst van cultureel progressieve en cultureel conservatieve issues deze verschillen in stemgedrag van dezelfde klassen in verschillende contexten verklaart. Daarvoor worden in model 2a de interactie-effecten van alle klassen met de saillantie van zowel cultureel conservatieve als cultureel progressieve issues geschat. Model 2a is een significante verbetering ten opzichte van model twee.<sup>57</sup> De variantie van de random slopes van de meeste klassen daalt op zowel land als jaar niveau ten opzichte van model twee. Dit betekent dat de mate waarin klassenpositie het stemgedrag bepaalt verschilt per jaar en land vanwege de verschillende mate waarin cultureel progressieve en cultureel conservatieve issues saillant zijn.

In de tweede kolom van model 2a (tabel 5, vervolg van tabel 4) zijn de interactie-effecten van de klassen met de *cultureel progressieve issuesaillantie-index* opgenomen. Hieruit blijkt dat naarmate in een context cultureel progressieve issues belangrijker worden, de middenklasse meer op links zal stemmen dan de arbeidersklasse. Ten opzichte van de referentieklassie, de managers, wijken de professionals niet significant af. De overige klassen doen dit wel en stemmen rechtser, naarmate cultureel progressieve thema's belangrijker zijn. Daarmee wordt hypothese 3b bevestigd: de middenklasse stemt tegen haar klassenbelangen in door de opkomst van cultureel progressieve issues.

Omdat de arbeidersklasse niet rechtser is gaan stemmen in de periode voor 1975 was bevestiging van hypothese 4b niet meer mogelijk. Wat nu wel naar voren komt is dat de arbeidersklasse voor 1975 *niet* door de opkomst van cultureel progressieve issues linkser is gaan stemmen. De periode voor 1975 is dus geen algemeen progressief tijdperk zonder klassendifferentiatie. In de derde kolom van model 2a zijn de interactie-effecten opgenomen van de klassen met de *cultureel conservatieve issuesaillantie-index*.

56. Er zijn twaalf vrijheidsgraden gebruikt voor het schatten van model twee. De deviantie daalt met 2916,3 ten opzichte van model één, waardoor model twee een significante verbetering blijkt.

57. Er zijn twaalf vrijheidsgraden gebruikt voor het schatten van model 2a. De deviantie daalt met 22,7 ten opzichte van model twee. Dit verschil is significant.

**Tabel 5.** Multilevel regressie-analyse (vervolg van tabel 4). Afhankelijke variabele is rechts stemgedrag. (N = 119464 in 88 land/jaar combinaties binnen 14 landen: Methode: Maximum Likelihood) (1956-1990).

Onafhankelijke variabelen	Interactie-effecten			
	Klasse X cultureel progressieve issues		Klasse X cultureel conservatieve issues	
Klasse				
Managers	REF.		REF.	
Professionals	0,012	(0,034)	0,008	(0,017)
Hoofdarbeiders	0,055*	(0,032)	0,048***	(0,016)
Kleine zelfstandigen	0,071*	(0,043)	0,020	(0,022)
Geschoolde handarbeiders	0,097*	(0,057)	0,040	(0,029)
Halfgeschoolde handarbeiders	0,092***	(0,035)	0,050***	(0,018)
Ongeschoolde handarbeiders	0,080**	(0,032)	0,047***	(0,016)

\* $p < 0,1$  \*\*  $p < 0,05$ ; \*\*\*  $p < 0,01$ ; \*\*\*\*  $p < 0,001$

Hieruit blijkt dat ten opzichte van de referentieklassie slechts drie klassen rechtser stemmen. Alleen de hoofdarbeiders, halfgeschoolde handarbeiders en ongeschoolde handarbeiders zijn geneigd om rechtser te gaan stemmen indien de cultureel conservatieve issuesaillantie toeneemt in een context.

De professionals, kleine zelfstandigen en geschoolde arbeiders wijken niet significant af van de managers. Dit betekent dat de arbeidersklasse rechtser gaat stemmen in contexten waar cultureel conservatieve issues saillant zijn. Hiermee worden hypothese 5b en 6b bevestigd. Zowel de middenklasse als de arbeidersklasse gaan na 1975 tegen hun economische klassenbelangen instemmen door de opkomst van cultureel conservatieve issues.

Al met al kan worden gesteld dat de middenklasse zowel voor als na 1975 tegen haar klassenbelangen in stemt. Voor 1975 omdat zij wordt aangetrokken door de cultureel progressieve agenda van nieuw-links, na 1975 omdat zij vervreemd van de cultureel conservatieve agenda van nieuw-rechts. De arbeidersklasse gaat pas na 1975 tegen haar klassenbelangen instemmen omdat zij wordt aangetrokken door de cultureel conservatieve agenda van nieuw-rechts. Zij vervreemd voor 1975 *niet* van links door een cultureel progressieve agenda.

## VIII. Conclusie en discussie

In dit artikel hebben wij onderzocht hoe de politieke cultuur zich heeft ontwikkeld en hoe deze ontwikkeling heeft geleid tot de 'verrechtsing' van de arbeidersklasse en de 'verlinksing' van de middenklasse. Allereerst blijkt dat alleen in de periode vóór 1975 cultureel progressieve issues sterk toenemen in belang. Cultureel conservatieve issues nemen juist in de periode ná 1975 sterk in belang toe. De

verandering van de politieke cultuur kan dus het best worden beschreven door het revolutie-contrarevolutie schema van Ignazi.<sup>58</sup>

In de literatuur die zich richt op veranderingen in de politieke cultuur is altijd een sterke eenzijdige nadruk geweest op de ontwikkelingen ter linker zijde van het politieke spectrum. Inglehart, een van de meest geciteerde wetenschappers in dit onderzoeksgebied, stelt dan ook nieuwe politiek vrijwel gelijk aan nieuw-linkse politiek.<sup>59</sup> Hoewel deze eenzijdige focus op nieuw-links lange tijd, in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw, geenszins problematisch was, heeft de opkomst van nieuw-rechtse politieke partijen de empirische geldigheid van deze visie nogal onder druk gezet. De opkomst van nieuw-rechtse partijen als de FPÖ in Oostenrijk, Vlaams Blok (thans Vlaams Belang) in België, de Republikaner in Duitsland; Front National in Frankrijk en de LPF in Nederland, contrasteert duidelijk met de visie die stelt dat nieuwe politiek toch vooral nieuw-linkse politiek behelst. De vraag is hoe de opkomst van deze nieuwe partijen geïnterpreteerd dient te worden.

Voorheen stelde Inglehart dat de Vlaamse en Waalse nationalisten 'represent the Left instead of the Right' omdat zij gericht waren op culturele issues en het bewerkstelligen van sociale verandering.<sup>60</sup> Meer recentelijk stelde hij dat: 'New rightist groups are a reaction against broader [new leftist] trends that are moving faster than these societies can assimilate them' en dat deze partijen 'do not represent the wave of the future'.<sup>61</sup> Uit ons onderzoek blijkt echter allerm minst dat deze nieuw-rechtse tendensen tijdelijk zouden zijn. Sterker nog, conform Ignazi's stelling, zijn de opkomst van cultureel progressieve en die van cultureel conservatieve issues sterk met elkaar verbonden en brengen zij bovendien een nieuw type stemgedrag met zich mee dat indruist tegen de aloude banden tussen klassen en stemgedrag. Is klasse daardoor nog wel een relevante breuklijn om stemgedrag te voorspellen? In de politieke sociologie is veel onderzoek gedaan naar het identificeren van de meest relevante breuklijnen die het stemgedrag vormgeven. Hierbij wordt – het invloedrijke werk van Key volgend – veelal de *realignment-dealignment* terminologie gebezigd.<sup>62</sup> De vraag rijst: moet het vervagen van duidelijke

58. IGNAZI, P., 1992 o.c.

59. FLANAGAN, S.C., 1987, o.c.

60. INGLEHART, R., 1977 o.c. p. 239.

61. INGLEHART, R., 1997 o.c. p. 251.

62. Zie bijvoorbeeld: CLARK, T.N. Structural Realignments in American City Politics: Less Class, More Race, and a New Political Culture', *Urban Affairs Review* 31, 1996, 367-403. CREWE, I. & THOMSON, K. Party Loyalties: Dealignment or Realignment?, pp. 64-86 in G. EVANS & P. NORRIS (red.) *Critical Elections. British Parties and Voters in Long-Term Perspective*, London/Thousand Oaks/New Delhi, SAGE Publications, 1999; ELCHARDUS, M. Class, Cultural Re-Alignment and the Rise of the Populist Right, pp. 41-63 in A. ERSKINE (red.), *Changing Europe: Some Aspects of Identity, Conflict and Social Justice*, Aldershot, Avebury, 1996; INGLEHART, R., & RABIER, J.-R., Political Realignment in Advanced Industrial Society: From Class-Based Politics to Quality-of-Life Politics, *Government and Opposition*, 21, 1986, 456-479; MANZA, J., HOUT, M., & BROOKS, C. Class Voting in Capitalist Democracies Since World War II: Dealignment, Realignment, or Trendless Fluctuation?, *Annual Review of Sociology*, 21, 1995, 137-162. MCALLISTER, I., & STUHLAR, D. T. New Politics and Partisan Alignment: Values, Ideology and Elites in Australia. *Party Politics*, 1, 1995, 197-220.



verschillen in stemgedrag tussen de klassen worden opgevat als een indicatie van *dealignment* of juist *realignment*?

Als we het moeten opvatten als *dealignment* worden de oude banden tussen klasse en stemgedrag steeds zwakker zonder dat ze op enigerlei wijze vervangen worden door nieuwe electorale banden. Van der Eijk et al. suggereren bijvoorbeeld dat '(t)he most salient feature of the political landscape that emerges with the end of cleavage politics is precisely the fact that it has no clear universal features'.<sup>63</sup> Zij stellen dat de afnemende invloed van klasse op stemgedrag betekent dat er geen duurzame banden tussen klasse en stemgedrag meer zullen zijn. In plaats daarvan wordt de politiek steeds minder voorspelbaar. In deze context wordt door sommigen ook wel gesteld dat kiezers in toenemende mate 'fluid' (vloeibaar) zijn, 'wobbling' (dobberen) of 'floating' (zweven), en dat ze nu kiezen zonder rekening te houden met hun klassenpositie of enige andere positie.<sup>64</sup> Pakulski and Waters spreken dan ook wel over de opkomst van 'choice politics'.<sup>65</sup> Anderen suggereren dat we het tanen van het aloude patroon van een linksstemmende arbeidersklasse en een rechtsstemmende middenklasse veel meer moeten zien als een uiting van het proces van *realignment*: de oude breuklijnen worden langzamerhand vervangen door nieuwe, relevantere, breuklijnen die vergezeld gaan door 'nieuwe' politieke banden.<sup>66</sup> Deze suggestie is consistent met onze onderzoeksuitkomsten. Door de veranderende politieke cultuur – eerst de opkomst van cultureel progressieve issues dan de opkomst van cultureel conservatieve issues – is het klassieke patroon van een rechtsstemmende middenklasse en een linksstemmende arbeidersklasse steeds zwakker geworden, en in sommige landen zelfs al omgedraaid.<sup>67</sup> Eerst omdat leden van de middenklasse linker gingen stemmen vanwege de opkomst van cultureel progressieve issues. Vervolgens omdat de middenklasse vervreemd is geraakt van rechts door de opkomst van cultureel conservatieve issues. Leden van de arbeidersklasse zijn door deze laatste opkomst juist rechtser gaan stemmen. Kortom, door de vorming van nieuwe culturele banden tussen klassen en stemgedrag, stemmen arbeiders steeds rechtser, en leden van de middenklasse steeds linkser. Als kiezers al zweven of dobberen, dan zweven of dobberen ze wel allemaal dezelfde kant op, aangedreven door een stevige *culturele* bries.

63. VAN DER EIJK, C., FRANKLIN, M. N., MACKIE, T. T., & VALEN, H. Cleavages, Conflict Resolution and Democracy, pp. 406-431 in M.N. FRANKLIN & T. T. MACKIE & H. VALEN (red.), *Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992, 430.
64. ROSE, R., & MCALLISTER, I. *Voters Begin to Choose: From Closed Class to Open Elections in Britain*, Beverly Hills, Sage, 1986.
65. PAKULSKI, J., & WATERS, M. *The Death of Class*, London/Delhi: Sage, 1996, zie vooral 132-148.
66. ELCHARDUS, M. 1996 *o.c.*; HOUTMAN, D. 2003, *o.c.*; INGLEHART, 1997, *o.c.*; HECHTER, M. From Class to Culture, *American Journal of Sociology*, 110, 2004, 400-445.
67. MANZA, J. & BROOKS, C. 1999, *o.c.*

**SUMMARY**

---

**Silent Revolution, Counter-revolution or Cultural Conflict?  
Political Cultural Change and its Influence on Class Voting**

This paper deals with the linkage between changes in the political culture and changes in class-party alignments. First, we investigate how the political culture in Western countries has changed over time. Three views are tested using data on party-manifestos. The first predicts that only new-leftist issues will increase in salience. The second predicts that both new-leftist and new-rightist issues will emerge at the same time. The third, which is empirically corroborated, predicts that first new-leftist issues will emerge followed by a rise in new rightist issues.

Second, we investigate how the emergence of these new issues has affected the traditional class-party alignments. We show that the middle class increasingly votes left-wing as new-leftist issues become more important and that the working class increasingly votes right-wing as new-rightist issues become more important. The middle class also appears to alienate from the traditional party of their class as new-rightist issues rise in salience.

# Op zoek naar de 'monitorial citizen'. Een empirisch onderzoek naar de prevalentie van postmodern burgerschap in België

Yves DEJAEGHERE

Licentiaat politieke wetenschappen, Centrum voor Politicologie K.U.Leuven

Marc HOOGHE

Hoofddocent politieke wetenschappen, Centrum voor Politicologie K.U.Leuven

## I. Inleiding<sup>1</sup>

In het overgrote deel van het bestaande onderzoek naar politieke participatie overheerst een toon van bezorgdheid. Over het algemeen gaan auteurs er van uit dat burgers te weinig betrokken zijn bij het politiek gebeuren, en een aantal studies stellen bovendien dat deze betrokkenheid nog verder zal dalen, vooral dan bij jongere burgers.<sup>2</sup> Als we kijken naar het ter beschikking staande empirisch materiaal, dan zijn er inderdaad wel een aantal neergaande trends te onderkennen. Het aantal leden van politieke partijen in ons land daalt drastisch. Terwijl in 1992 nog 521.230 Belgen lid waren van een politieke partij, was dat in 2002 gedaald tot 409.230, of een daling met bijna 22 procent.<sup>3</sup> Ons land neemt bovendien helemaal geen uitzonderlijke positie in met deze dalende trend: zowat in alle westerse landen zien we dat politieke partijen systematisch leden verliezen, en dat ze er nauwelijks in slagen aansluiting te vinden bij jongere generaties.<sup>4</sup> Er zijn ook een heleboel andere indicatoren die er op wijzen dat de verhouding tussen jongere generaties en de traditionele politieke instellingen op zijn zachtst gezegd verstoord

1. De auteurs danken de anonieme reviewers van dit tijdschrift voor hun constructieve commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
2. STOLLE, D. & HOOGHE, M., Inaccurate, Exceptional, One-sided or Irrelevant? The Debate about the Alleged Decline of Social Capital and Civic Engagement in Western Societies, *British Journal of Political Science*, 35(1), 2005, 149-167.
3. NOPPE, J., Morfologie van de Vlaamse politieke partijen in 2003 en 2004, *Res Publica*, 47(2-3), 2005, 349-426; J. NOPPE, Morphologie des partis politiques francophones en 2002 et 2003, *Res Publica*, 46(2-3), 2004, 413-451.
4. MAIR, P. & VAN BIEZEN, I., Party Membership in Twenty European Democracies, 1980-2000, *Party Politics*, 7(1), 2001, 5-21.

kan worden genoemd. In een groot aantal westerse landen daalt de opkomst bij verkiezingen, juist vanwege het afhaken van de jongere leeftijdsgroepen.<sup>5</sup>

De vraag stelt zich echter in hoeverre deze ontwikkeling tot bezorgdheid hoeft te leiden. Voor de meer pessimistische auteurs is de conclusie duidelijk: jongeren participeren minder en ze zijn dus minder geïnteresseerd in politiek. Jongeren haken massaal af van het democratisch politiek gebeuren, zo luidt dan de conclusie.<sup>6</sup> Andere auteurs gaan er echter van uit dat we helemaal niet zo pessimistisch hoeven te zijn: jongeren voelen zich allicht niet langer geroepen om lid te worden van een politieke partij, maar ze blijven wel degelijk politiek betrokken. Die betrokkenheid vertaalt zich echter niet langer in langlopende en formele engagementen, maar veeleer in de richting van korte en niet-geïnstitutionaliseerde ervaringen.<sup>7</sup>

Deze literatuurstroming gaat er dan ook van uit dat we veeleer de opkomst meemaken van een nieuw type burgerschap, dat op verschillende manieren kan worden gekenmerkt. In de theorie van Ronald Inglehart ligt de nadruk eerder op spontane vormen van solidariteit en op het beklemtonen van vrijheid en zelfontplooiing.<sup>8</sup> Pippa Norris van haar kant benadrukt dat jongere generaties dan misschien kritischer zijn geworden, maar dat ze in elk geval veel sterker gehecht zijn aan de grote democratische principes dan de eerdere leeftijdscohorten dat waren.<sup>9</sup> Russell Dalton stelt dan weer dat jongere, hoog-opgeleide burgers een veel ruimer democratie- en participatiebegrip hebben, waardoor ook allerlei praktijken uit de persoonlijke levenssfeer een politieke dimensie verwerven.<sup>10</sup>

5. RUBENSON, D., BLAIS, A. et al., Accounting for the Age Gap in Turnout, *Acta Politica*, 39(4), 2004, 407-421; HEIDAR, K. & SAGLIE, J., A Decline of Linkage? Intra-Party Participation in Norway, 1991-2000, *European Journal of Political Research*, 42(6), 2003, 761-786.
6. PUTNAM, R., *Bowling Alone. The Decline and Revival of American Community*, New York: Simon & Schuster, 2000.
7. HUSTINX, L. & LAMMERTYN, F., Collective and Reflexive Styles of Volunteering. A Sociological Modernization Perspective, *Voluntas. International Journal of Voluntary and Non-profit Organizations*, 14(2), 2003, 167-187; O'TOOLE, T., LISTER, M., MARSH, D., JONES, S. & MCDONAGH, A., Tuning Out of Left Out? Participation and Non-Participation Among Young People, *Contemporary Politics*, 9(1), 2003, 45-61; NORRIS, P., WALGRAVE, S. & VAN AELST, P., Who Demonstrates? Antistate Rebels, Conventional Participants, or Everyone?, *Comparative Politics*, 37(2), 2005, 189-206; ZUKIN, C., et al. *A New Engagement?: Political Participation, Civic Life, and the Changing American Citizen*, New York, Oxford University Press, 2006.
8. INGLEHART, R., *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, Princeton: Princeton University Press, 1997; WELZEL, C., INGLEHART, R., & KLINGEMANN, H.D., The Theory of Human Development. A Cross-Cultural Analysis, *European Journal of Political Research*, 42(3), 2003, 341-380; INGLEHART, R. & WELZEL, C., *Modernization, Cultural Change, and Democracy. The Human Development Sequence*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005.
9. NORRIS, P. (ed.), *Critical Citizens*, Oxford, Oxford University Press, 1999.
10. DALTON, R., *Democratic Challenges, Democratic Choices. The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*. Oxford, Oxford University Press, 2004; DALTON, R., Citizenship Norms and Political Participation in America. The Good News is... the Bad News is Wrong. Paper presented at the Conference on Citizenship, Involvement and Democracy, Georgetown University, Washington D.C., December 2005.

De Amerikaanse auteur Michael Schudson gaat nog een stap verder, als hij stelt dat burgers zich tegenwoordig in mindere mate zullen laten leiden door routinevormen van participatie, maar dat dit niet betekent dat zij niet langer politiek betrokken zijn. Veeleer zullen burgers een afwachtende houding aannemen, waarbij ze wel nog informatie opzoeken over het politiek proces, maar nog slechts af en toe daadwerkelijk tussenbeide komen, als ze dat echt nodig achten.<sup>11</sup> Volgens Schudson gaat het hier om een vorm van 'monitorial citizenship', wat we zouden kunnen vertalen als een kritisch-waarnemende vorm van burgerschap.

De visie van Schudson, en van andere verwante auteurs is sterk optimistisch omdat ze er van uitgaat dat de achteruitgang van traditionele participatiekanalen niet wijst op een vertrouwensbreuk tussen burgers en het politieke systeem.<sup>12</sup> De 'monitorial citizen' wordt niet geplaagd door gevoelens van politiek wantrouwen of politieke machteloosheid. Deze burger heeft al evenmin last van een gebrek aan politieke interesse, een andere traditionele hinderpaal voor politieke participatie. Als de formele participatie bij deze burger toch op een relatief laag peil blijft hangen, dan kan dit bijna gezien worden als een rationele beslissing. Gelet op de hoeveelheid tijd en energie die beschikbaar zijn, beslist de 'monitorial citizen' om zijn of haar toezicht op het politiek systeem eerder beperkt te houden, en slechts uitzonderlijk tussenbeide te komen, op die momenten dat hij of zij het echt nodig acht.

Tot dusver bestaat er echter weinig onderzoek over de empirische houdbaarheid van de stelling van Schudson, zeker in een Europese context. De kritiek ligt voor de hand dat Schudson hier een bijzonder beperkt fenomeen beschrijft, dat enkel toegankelijk is voor de *happy few* die via allerlei informele kanalen voldoende in staat zijn hun boodschap over te brengen naar politieke besluitvormers zonder dat ze zelf deelnemen aan traditionele vormen van politieke participatie. Schudson zelf is in elk geval niet zo onder de indruk van deze kritiek, die volgens hem gebaseerd is op een verkeerde interpretatie van zijn werk: "I have been accused of offering a California, 'laid-back' model of what civic participation should be. This is not so."<sup>13</sup>

Ondanks het feit dat Schudson zich dus afzet tegen een interpretatie van de 'monitorial citizen' als een bijna passieve vorm van burgerschap wordt het begrip toch door sommige auteurs nog steeds op een zeer minimalistische wijze geïnterpreteerd. Dit heeft uiteraard te maken met het feit dat de 'monitorial citizen' slechts 'uitzonderlijk' en op een niet-routinematige wijze deelneemt aan het poli-

11. SCHUDSON, M., *The Good Citizen. A History of American Public Life*. New York: Free Press, 1998, pp. 294-314; SCHUDSON, M., What if Civic Life Didn't Die? *American Prospect*, 25, March 1996, 17-20.
12. DEKKER, P. & HOOGHE, M., De burger-nachtwaker. Een de-institutionalisering van de politieke participatie in Nederland en Vlaanderen, *Sociologische Gids*, 50(2), 2003, 156-181.
13. SCHUDSON, M., Good Citizens and Bad History. Today's Political Ideals in Historical Perspective. Paper presented at the Conference on 'The Transformation of Civic Life', Middle Tennessee State University, Murfreesboro, November 12-13, 1999, p. 21.

tiek gebeuren. De vraag wordt dan wanneer we precies iets als 'uitzonderlijk' kunnen beschouwen. Zo stellen Barabas en Jerit dat het voldoende is dat een burger op de hoogte is van recente gebeurtenissen, zonder dat daar enige concrete actie uit volgt. Deze waarneembare passiviteit is dan immers een gevolg van een weloverwogen beslissing; op basis van de beschikbare informatie komt de burger tot de conclusie dat er voorlopig geen participatie noodzakelijk is.<sup>14</sup> Deze opvatting sluit nauw aan bij het concept van de "démocratie du public", zoals dat door de Franse politicoloog Bernard Manin werd ontwikkeld. Volgens Manin heeft de media-logica tegenwoordig zo zeer de overhand genomen in het politiek bedrijf, dat het burgers enkel nog als een passief media-publiek betrokken kunnen blijven bij de politieke besluitvorming.<sup>15</sup>

Schudson zelf verzet zich echter tegen een dergelijke interpretatie: hij gaat er van uit dat de 'monitorial citizen' wel degelijk af en toe tot actie overgaat, maar dat hij/zij daarbij geen structureel gebruik zal maken van de conventionele participatiekanalen. Het is deze interpretatie die we als belangrijkste leidraad voor dit artikel zullen gebruiken.

De empirische vraag die ten grondslag ligt aan dit artikel is dus of dit nieuwe burgerschapstype ook effectief voorkomt, en zo ja, op welke wijze het afwijkt van andere vormen van burgerschap. We zullen op basis van de beschrijving die Schudson geeft een ideaaltype ontwikkelen van een burger die zeer sterk in aanmerking komt om 'monitorial citizen' te zijn. We zullen onderzoeken of binnen de bevolking van België dit ideaaltype in voldoende mate voorkomt om van enig belang te kunnen zijn voor het democratisch bestel. Vervolgens zullen we een aantal kenmerken bekijken van de burgers die beantwoorden aan dit ideaaltype om na te gaan op welke punten de 'monitorial citizen' afwijkt van andere burgerschapstypes. Als de theoretische ontwikkeling van het argument klopt en ons ideaaltype daarbij aansluit, dan zouden we na de empirische oefening tot de conclusie moeten komen dat dit burgertype vooral geconcentreerd kan worden aangetroffen bij jongere en hoogopgeleide burgers. Zoals Schudson hem beschrijft is de 'monitorial citizen' niet gealiëneerd ten opzichte van het politiek systeem of van de samenleving. Via een regressie-analyse zullen we dan ook nagaan of het behoren tot deze groep burgers een significant effect heeft op de mate van algemeen en politiek vertrouwen.

In dit artikel proberen we deze empirische vragen te beantwoorden. Dat doen we aan de hand van de meest recente gegevens van de European Social Survey (n = 1778) voor België (2004). Op basis van de geschriften van invloedrijke internationale auteurs als Schudson, Inglehart, Dalton en Norris construeren we dus eerst een ideaaltype van hoe deze 'monitorial citizen' er dan wel zou moeten uitzien.

14. BARABAS, J. & JERIT, J., *Surveillance Knowledge and the Mass Media*, paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, Washington D.C., 1-4 September 2005.

15. MANIN, B., *Principes du gouvernement représentatif*, Paris, Calmann-Lévy, 1995.

Vervolgens passen we dit profiel toe op de Belgische resultaten van de European Social Survey.<sup>16</sup>

## II. De 'monitorial citizen' van Schudson

Michael Schudson gaat er van uit dat aan elke ontwikkelingsfase van het politiek systeem een welbepaald type burgerschap beantwoordt.<sup>17</sup> Het ideaaltype van de 'goede burger' is de afgelopen eeuwen dan ook sterk veranderd binnen de Amerikaanse geschiedenis. Schudson verwijt de academische gemeenschap dat ze onvoldoende rekening houdt met die evolutie door hardnekkig vast te houden aan het ideaalbeeld van de geïnformeerde en rationeel kiezende burger dat op het eind van de 19de eeuw ontstond (de zgn. "Progressive Era"). Volgens Schudson verhindert het vasthouden aan dit 19de eeuwse beeld ons de meerwaarde te zien van andere modellen van burgerschap. Tevens belemmert het de ontwikkeling van een dynamische visie op hedendaags burgerschap. Schudson waarschuwt dan ook voor wat hij noemt een 'creationistische' visie op burgerschap. Burgerschap is niet iets wat op een bepaald ogenblik wordt vastgelegd door de 'founding fathers' en vanaf dan slechts in detail wordt bijgeschaafd. Hij pleit voor een 'ontwikkelingsvisie' op burgerschap en publiek leven. Net zoals Inglehart in zijn modernisatie-theorie<sup>18</sup> stelt Schudson dus dat bij elke periode een bepaalde vorm van burgerschap hoort. Schudson blijft echter beschrijvend en gaat, in tegenstelling tot Inglehart, niet op zoek naar socio-economische en culturele achtergronden die de oorzaak kunnen zijn van deze verschuivingen.

Het historisch overzicht in het werk van Schudson is echter bijzonder rijk, en hij schetst een aantal historische ontwikkelingsfasen in het ideaalbeeld van de democratische burger. In het burgerschap gebaseerd op vertrouwen uit de 18de eeuw is 'gaan stemmen' een daad van instemming die de bestaande sociale hiërarchie van de gemeenschap bevestigt. Gedurende de 18de eeuw was er dan ook geen nood aan een geheime stemming; het uitbrengen van de stem gebeurde over het algemeen in het openbaar, en er zijn zelfs voorbeelden van kiezers die hiervoor een beloning ontvingen van de kandidaat op wie ze gestemd hadden.<sup>19</sup> De enige 'informatie' waarover een stemgerechtigde moest beschikken was dat hij 'een

16. We opteren in deze studie voor een gebruik van de ESS-data, omwille van: a) de hoge respons en de algemene kwaliteitszorg bij het uitvoeren van deze survey; b) het feit dat de data geheel België bestrijken en niet slechts één van de gewesten of gemeenschappen; c) het zijn de meest recent beschikbare gegevens; d) het gebruik van ESS laat toe om in een vervolgfase van dit onderzoek de Belgische gegevens te vergelijken met onderzoek in andere Europese landen.

17. SCHUDSON, M., *Good Citizens, o.c.*, pp. 12-14.

18. WELZEL, C., INGLEHART, R., & KLINGEMANN, H.D., *l.c.*, pp. 341-380.

19. SCHUDSON, M., *Sending a Political Message. Lessons from the American 1790s. Media, Culture & Society*, 19(3), 1997, 311-330.

deugdzaam man' kon herkennen. Men werd niet geacht om de politieke thema's zelf te beoordelen, daar dienden de gekozenen voor.

In het burgerschapsmodel gebaseerd op partijaanhankelijkheid dat in het midden van de 19de eeuw opkomt was het niet abnormaal dat de kiezer verwachtte dat hij betaald werd voor het stemmen: 'It was more an attachement than a choice'.<sup>20</sup> Het is pas op het einde van de 19de eeuw dat de politieke partij naast het houden van parades en drankgelagen ook uitgebreide pamfletten begon te verspreiden over haar standpunten voor de verkiezingen. Er werd ook dan pas gewerkt met stembrieven die op één blad de verschillende partijen vermeldden en niet langer met gekleurde papierstrips per partij. Het stemmen werd vanaf nu in een afgescheiden ruimte gedaan. Voor het eerst was het nodig om te kunnen lezen om te kunnen stemmen. Van een publieke daad werd het stemmen een privaat recht. De hervormers kregen wat ze vroegen: de opwaardering van de individuele, opgeleide en rationele kiezer tot het model van de ideale burger.<sup>21</sup>

In de 20ste eeuw situeert Schudson dan de opkomst van een nieuwe vorm van burgerschap, die minder gecentreerd is rond politieke partijen en het verkiezen van mandatarissen. Deze nieuwe vorm van burgerschap voegt de rechtbank toe aan het stemhokje als plaats waar politiek bedreven wordt. Dat wordt bijvoorbeeld bijzonder duidelijk in de ontwikkeling van de Amerikaanse burgerrechtenbeweging, die herhaaldelijk een beroep deed op het juridisch systeem om zijn eisen voor gelijkberechtiging kracht bij te zetten. Het baanbrekende *Brown vs. Board of Education*-arrest van het Amerikaanse Hoogerechtshof (1954), dat een eind maakte aan de segregatie van het onderwijs in de Verenigde Staten, kan hiervan als een succesvol voorbeeld gelden.<sup>22</sup> Men zou hier natuurlijk kunnen stellen dat het gebruik van gerechtelijke procedures een typisch Amerikaans verschijnsel is. Ook in eigen land stellen we echter vast dat het aantal klachten dat wordt ingediend bij ombudsdiensten, administratieve rechtscolleges of rechtbanken systematisch stijgt.<sup>23</sup>

Schudson merkt op dat in de hedendaagse literatuur dit 'rights-conscious' burgerschap steeds meer tegenwind krijgt. Volgens kritische auteurs is het rechtzoeven van de burger steeds meer verworpen tot een strijd van het individu tegen de staat met als inzet het eigen, individuele belang. Schudson stelt echter dat het onjuist is om rechten tegengesteld te maken aan gemeenschap: het rechten-discours is juist een constitutief onderdeel geworden van de centrale waarden in onze samenleving. Hij concludeert dat de taak van politieke wetenschappers er nu in bestaat om duidelijk de principes en handelingen te formuleren om 'rights-conscious' burgerschap efficiënt en hanteerbaar te maken voor deze tijd.<sup>24</sup>

20. SCHUDSON, M., 1999, *o.c.*, p. 8.

21. SCHUDSON, M., *ibid.*, p. 8.

22. MCADAM, D., *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*. Chicago, University of Chicago Press, 1982.

23. Wachten op het ultieme grote gelijk (x 36.257), *De Standaard*, 20 mei 2006.

24. SCHUDSON, M., *ibid.*, p. 15.



Hij stelt dan ook dat zijn concept van de 'monitorial citizen' maar een bijschaving is van het op informatie gebaseerde burgerschap en hij vindt dat het moet samengaan met de andere varianten van burgerschap, namelijk deze gebaseerd op vertrouwen, politieke partijen en burgerrechten.

In die zin zou men kunnen stellen dat het theoretisch kader van Schudson op dezelfde manier is gestructureerd als het werk van Almond en Verba over de ontwikkeling van een 'civic culture'.<sup>25</sup> Ook zij gaan er van uit dat de ontwikkeling van nieuwe burgerschapsconcepten niet betekent dat de oude concepten volledig verdwijnen. Het betekent enkel dat de oude concepten worden aangevuld met meer actuele elementen die dan worden samengevoegd tot een meer alomvattende en geactualiseerde vorm van burgerschap.

Schudson ziet een aantal structurele oorzaken voor het belangrijker worden van het idee van een 'monitorial citizen'. In de maatschappij in het algemeen is er sprake van een proces van individualisering of bevrijding vanuit traditionele loyaliteiten en rolconcepten. Die individualisering uit zich onder meer op gezinsvlak, in de grotere nadruk op individuele vrijheid en gelijke rechten en op het veralgemeende proces van secularisering binnen de westerse samenleving. Het lijkt volgens Schudson dan ook een logische en onafwendbare evolutie dat individualiseringstendensen ook een weerslag zullen hebben op de ontwikkeling van burgerschapsconcepten. Traditionele en partijgebonden vormen van participatie zullen volgens hem aan belang inboeten terwijl hij wijst op de opkomst van 'elite-challenging' vormen van politieke participatie.

De structurele maatschappelijke transformatie zorgt volgens Schudson voor de opkomst van het concept van de 'monitorial citizen' in het laatste kwart van de 20ste eeuw. Hij definieert dit burgerschapsconcept als:

It does not imply that citizens should know all the issues all of the time. It implies that they should be informed enough and alert enough to identify danger to their personal good and danger to the public good. When such danger appears on the horizon, they should have the resources – in trusted relationships, in political parties and elected officials, in relationships to interest groups and other trustees of their concerns, in knowledge of and access to the courts as well as the electoral system, and in relevant information sources to jump into the political fray and make a lot of noise.<sup>26</sup>

Het concept van de 'monitorial citizen' heeft dus betrekking op een burger die niet elk politiek thema op de voet volgt, maar wel de capaciteiten heeft om te merken wanneer een politiek thema dat haar of hem aanbelangt zich aandient. Hij/zij heeft voldoende kennis om het te begrijpen en beschikt dan over een waaier aan politieke bronnen waaruit hij kan putten om in actie te komen. Deze bronnen liggen zowel bij de klassieke politieke actiemiddelen als bij 'interest

25. ALMOND, G. & VERBA, S, *The Civic Culture*. Princeton, Princeton University Press, 1963.

26. SCHUDSON, M., *Good Citizens and Bad History*, o.c., p. 21.

groups'. Aangezien de 'monitorial citizen' een specificatie is van de 'rights-conscious citizen' moet hij ook positief staan tegenover meer burgerrechten en een grotere vorm van maatschappelijke gelijkheid. Het aantrekkelijke van het werk van Schudson is dat hij, via deze definitie, een werkbare operationalisering biedt van het concept 'monitorial citizen'. Vandaar dat wij ons in het empirisch gedeelte van dit artikel vooral op zijn werk zullen richten.

### III. Het postmoderne burgerschap

Het theoretische model zoals dat door Schudson werd ontworpen, kan het best gezien worden tegen de achtergrond van de ruimere literatuur rond 'postmodern' burgerschap. In deze literatuurstroming staat telkens de gedachte centraal dat we niet mogen verwachten dat burgers ook in de toekomst op dezelfde manier aan politiek zullen doen zoals we dat gezien hebben tijdens het grootste deel van de 20ste eeuw. Alle auteurs in deze stroming verwachten dan ook bijzonder ingrijpende veranderingen in de verhouding tussen burger en politiek.<sup>27</sup> De belangrijkste auteurs in dit debat zijn allicht Pippa Norris, Russell Dalton en Ronald Inglehart.

Pippa Norris geeft in haar werk *Critical Citizens* (1999) een overzicht van een aantal wijzigende politieke houdingen in Westerse democratieën.<sup>28</sup> Zo vermeldt ze dat in de Verenigde Staten de deelname aan de verkiezingen een terugval vertoont. Vele onderzoekers tonen echter aan dat in de VS wel steeds meer mensen geld schenken aan een politieke partij, en tevens nemen steeds meer burgers contact op met politici. Uit de World Values Study leidt Norris verder af dat de beste indicator voor (conventionele) politieke participatie is of mensen al dan niet interesse vertonen in politiek. Deze interesse is een betere voorspeller dan bijvoorbeeld traditionele indicatoren voor participatie zoals veralgemeend vertrouwen. Interessant is dat ook bij niet-conventionele participatie zoals bereidheid tot protestacties dezelfde indicator (politieke interesse) de beste voorspeller bleek samen met leeftijd. Opleidingsniveau bleek in haar analyse veel minder belangrijk als predictor voor protestbereidheid, waaruit ze concludeert dat deze vorm van protest niet noodzakelijk vormen van ongelijkheid versterkt.<sup>29</sup> Hier zou men een lijn naar Schudson kunnen trekken in die zin dat het degenen zijn die interesse hebben in politiek (en het dus ook 'monitoren') die het snelst overgaan tot participatie, zowel conventioneel als via een protestactie.

27. TURNER, B. (ed.). *Citizenship and Social Theory*, London, Sage, 1994.

28. NORRIS, P. (ed.). *Critical Citizens. Global Support for Democratic Government*, Oxford, Oxford University Press, 1999.

29. NORRIS, P., *Democratic Phoenix. Reinventing Political Activism*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

Norris waarschuwt wel dat met deze nieuwe vormen van participatie ook een kloof is gegroeid tussen het hoge ideaal van democratie dat mensen nog steeds aanhangen in Westerse democratieën en het steeds lagere vertrouwen dat ze hebben in de democratische instellingen.<sup>30</sup> Norris besluit haar boek door aan te geven dat er binnen de politicologie twee scholen zijn in verband met deze dichotomie tussen ideaal en realiteit van democratisch burgerschap. De eerste groep ziet vooral een oplossing in de hervorming van de instellingen (verkiezingssysteem, devolutie). Een andere groep vindt dat men meer ruimte moet bieden voor deze nieuwe kritische burger in de politiek door meer instrumenten van directe democratie te hanteren.<sup>31</sup> We zouden Schudson in de rij van deze laatste auteurs kunnen situeren aangezien hij een burgerschapsmodel hanteert dat het best zou werken in een maatschappij met veel inspraakmomenten.

Russell Dalton bemerkt dat de mate van partij-identificatie daalt in zowat alle geïndustrialiseerde landen. Dit geeft aan dat burgers zich steeds minder identificeren met een politieke partij en haar programma. Tegenover deze daling in partijaanhang staat een stijging in de steun voor politieke rechten en vrijheden in dezelfde landen. Dalton stelt dat er op zijn minst indirect bewijs is dat de overheersende opvatting over de meest adequate rol van burgers nu de nadruk legt op een meer participatieve stijl en die meer bereidheid toont om autoriteit ter discussie te stellen.<sup>32</sup>

In een recent artikel past Dalton deze theorie toe op de evolutie van het burgerschap in de Verenigde Staten. Hij stelt dat een deel van het huidige discours in de VS over de teloorgang van politieke participatie terug te brengen is op het gebruik van een te beperkte visie op burgerschap door onderzoekers.<sup>33</sup> Dalton onderscheidt twee verschillende vormen van burgerschap, namelijk een meer traditionele en een moderne invulling. In de traditionele conceptualisering wordt burgerschap gezien als een plicht (b.v. de al dan niet morele plicht te gaan stemmen), terwijl in de moderne conceptualisering de nadruk ligt op burgerschap als vrijwillig engagement (b.v. via vormen van niet-conventionele participatie).<sup>34</sup> Terwijl het eerste model vooral traditionele politieke activiteit en houdingen meet, veronderstelt 'engaged citizenship' een solidaire maatschappelijke houding, maar ook een participatie in actiegroepen en een algemene politieke activiteit. Het veronderstelt ook dat de burger politiek autonoom is en dus het gevoel heeft dat hij zelf zijn mening kan vormen over politieke thema's, maar ook dat men actief is in vrijwilligersorganisaties en dat men politieke interesse toont.<sup>35</sup> Uit het empirisch

30. NORRIS, P., Conclusion: The Growth of Critical Citizens and Its Consequences, pp. 257-272 in NORRIS, P. (ed.), *Critical Citizens*. Oxford, Oxford University Press, 1999.

31. NORRIS, P., Conclusion, *l.c.*, p. 270.

32. DALTON, R., Political Support in Advanced Industrial Democracies, pp. 57-77 in NORRIS, P. (ed.), *Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance*, Oxford, Oxford University Press, 1999, pp. 68-69.

33. DALTON, R., *Citizenship Norms*.

34. DALTON, R., *Citizenship Norms, o.c.*, p. 6.

35. DALTON, R., *ibid.*, p. 8.

onderzoek van Dalton blijkt dat men het traditionele concept van 'burgerschap als plicht' vooral terugvindt bij oudere leeftijdsgroepen en dat 'engaged citizenship' vooral hoog scoort bij jongere leeftijdsgroepen. 'Engaged citizenship' vertoont een positieve correlatie met opleidingsniveau terwijl het concept van 'civic duty' vrij stabiel is in betrekking tot de opleiding. Dalton toont aan dat als men het concept 'burgerschap' herdefinieert met nieuwere concepten van participatie en rechten en vrijheden, dat men dan ontdekt dat jongere generaties niet in een dal zitten wat burgerschap betreft, maar dat ze burgerschap wel op een andere manier beleven dan vroegere generaties. Dit is verwant met de stelling van Schudson dat men het idee van burgerschap vanuit een 'ontwikkelingsperspectief' moet bekijken in plaats van het als een statisch concept te hanteren.

Ronald Inglehart bouwde een bijzonder invloedrijke theorie van menselijke en politieke ontwikkeling uit. Vooral op basis van het empirisch materiaal van de World Values Surveys probeert hij aan te tonen dat socio-economische vooruitgang samen met stijgende emancipatoire waarden en een goed werkende democratie de menselijke keuzevrijheid bevorderen.<sup>36</sup> Socio-economische vooruitgang zorgt ervoor dat verschillende processen op gang komen, zoals urbanisatie en migratie, die de sociale complexiteit verhogen en aldus de sociale transacties tussen mensen intensifiëren. Dit leidt ertoe dat steeds meer mensen zich kunnen losmaken uit een traditionele gesloten groepsdiscipline en dat verticale autoriteitsrelaties verzwakken omdat een steeds grotere groep mensen autonoom kan beschikken over haar eigen middelen. Op het ogenblik dat stijgende middelen de horizon van mogelijke activiteiten voor mensen verbreden, wint het streven naar zelfontplooiing, autonomie en emancipatie aan invloed. Dit versterkt de wens van mensen om een vrije keuze uit te bouwen en de koers van hun eigen leven te kunnen bepalen. Democratie is het sluitstuk in dit geheel omdat het de regels institutionaliseert die vrije keuze waarborgen in het privé en het publiek leven van de burger. Het is natuurlijk belangrijk dat de regels niet alleen formeel bestaan, maar ook effectief werken in de praktijk.

Inglehart gaat dus uit van een duidelijk materialistisch verklaringsmodel: de sociaal-economische omstandigheden bepalen het mentaliteitspatroon bij de bevolking, en deze mentaliteiten beïnvloeden op hun beurt de manier waarop de democratie functioneert. Ook Inglehart ziet 'de burger' dus niet als een statisch concept, maar als een gegeven dat beïnvloed wordt door evoluties in de 'onderbouw' van de sociaal-economische ontwikkeling.

Het nieuwe, postmoderne waardepatroon bevat volgens Inglehart ook een belangrijke maatschappelijke en solidaire dimensie.<sup>37</sup> De postmoderne burger

36. INGLEHART, R., *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*, Princeton, Princeton University Press, 1997; Christian WELZEL, C., INGLEHART, R. & KLINGEMANN, H.D. (2003). The Theory of Human Development. A Cross-Cultural Analysis. *European Journal of Political Research*, 42(3), 341-379; WELZEL, C. & INGLEHART, R., Demokratisierung und Freiheitsstreben. Die Perspektive der Humanentwicklung. *Politische Vierteljahresschrift*, 46(1), 62-85.

37. WELZEL, C., INGLEHART, R. & KLINGEMANN, H.D., *l.c.*, p. 351.

streeft niet alleen naar een maximale zelfontplooiing en naar een bevrijding van het eigen ik uit de beperkingen van een op traditie gebaseerd keurslijf. Het nieuwe waardepatroon kenmerkt zich ook door een grote openheid ten aanzien van andere groepen onder de bevolking, door meer tolerantie voor menselijke diversiteit en een groter veralgemeend vertrouwen.<sup>38</sup> We zien hier opnieuw een belangrijke gelijkenis met het werk van Schudson. Ook Schudson gaat er van uit dat de 'rechtszoekende' burger niet alleen geïnspireerd wordt door een eng begrepen eigenbelang, dat zich dan onder meer uit in het 'Not in My Backyard'-fenomeen.<sup>39</sup> Ook al vertrekt deze burger dan misschien vanuit een individuele situatie, dan nog is de motivatie ook gericht op een breder maatschappelijk belang, zo stelt Schudson.

Volgens de theorie van Inglehart leiden groeiende individuele mogelijkheden er dus toe dat door middel van een proces van generationele vervanging de waarden binnen een maatschappij verschuiven naar een grotere nadruk op menselijke ontplooiing en vrijheid. Deze groeiende nadruk op emancipatoire waarden zorgt dan voor een bundeling van maatschappelijke druk in de richting van een werkzame en meer transparante democratie.<sup>40</sup> Het empirisch onderzoek van Welzel, Inglehart en Klingemann lijkt deze stelling ook te ondersteunen. Terwijl de stabiliteit van de democratische traditie geen invloed blijkt te hebben op het niveau van de emancipatoire waarden binnen een samenleving, blijkt dat er wel een invloed is van de prevalentie van deze waarden op het goed functioneren van de democratie binnen een samenleving.<sup>41</sup> Als we deze logica doortrekken, dan benadrukt dit ook het belang van de studie van burgerschapsconcepten, zoals die door Schudson worden ontwikkeld. De aanwezigheid van deze waarden wordt dus verondersteld een rechtstreekse invloed te hebben op het functioneren van het politiek systeem. Dit betekent dat als we met de opkomst van de 'monitorial citizen' effectief een nieuw maatschappelijk waardepatroon terugvinden, dat we dan kunnen verwachten dat dit ook een impact zal hebben op hervormingen binnen het institutionele raamwerk.

Om dit overzicht van de internationale theoretische literatuur af te ronden, kunnen we dan ook stellen dat het werk van Michael Schudson zeker geen geïsoleerd fenomeen vormt. Verschillende auteurs gaan er van uit dat we in de huidige samenleving de ontwikkeling meemaken van een nieuw type burgerschap. Daarin ligt de nadruk in mindere mate op het participeren aan traditionele vormen van politieke betrokkenheid, maar wel op de ontwikkeling van individuele en niet-conventionele vormen van participatie. Dit burgerschapstype zou vooral tot ontwikkeling komen bij jonge en hoogopgeleide strata binnen de bevolking. In het volgende, empirische luik gaan we na in hoeverre deze ontwikkeling kan worden aangetoond in België.

38. WELZEL, C., INGLEHART, R. & KLINGEMANN, H.D, *l.c.*, p. 355.

39. SCHUDSON, M., No Time for Nostalgia, *Dissent*, 52(1), 2005, 97-100.

40. WELZEL, C., INGLEHART, R. & KLINGEMANN, H.D, *l.c.*, p. 366.

41. WELZEL, C., INGLEHART, R. & KLINGEMANN, H.D, *l.c.*, p. 370.

#### IV. Bestaat de 'monitorial citizen'?

Het literatuuroverzicht in de vorige paragraaf leidt voorlopig tot een optimistische conclusie: burgers blijven wel degelijk geïnteresseerd in politiek, ze hebben ook voldoende politieke kennis, maar ze zijn kritischer en ze zijn allicht minder geneigd om op een routinebasis aan het proces van politieke besluitvorming te participeren. De cruciale vraag wordt nu in hoeverre deze beschrijving ook beantwoordt aan de realiteit.

Om deze vraag te beantwoorden maken we gebruik van de resultaten van de European Social Survey (verder in dit artikel ESS). Deze ESS wordt sinds 2002 tweejaarlijks georganiseerd in meer dan twintig landen, waaronder de vijftien landen van de Europese Unie voor de uitbreiding van het jaar 2004. We gebruiken voor dit artikel de gegevens voor België van de ESS uit 2004. We doen dit omdat de ESS de meest recente gegevensbron is die een betrouwbaar en representatief beeld schetst van de politieke houdingen en opvattingen van de Belgische bevolking. De ESS werd in België uitgevoerd van begin oktober 2004 tot eind januari 2005 en haalde een responsgraad van 61,2 procent. In totaal werden 1.778 respondenten van ouder dan 15 jaar oud bevraagd, waaronder 992 Nederlandstaligen en 713 Franstaligen.<sup>42</sup>

Aan de hand van het databestand van de ESS kunnen we nagaan in hoeverre het ideaaltipe van de 'monitorial citizen' effectief voorkomt in ons land. De operationalisering van dit concept kan relatief gemakkelijk worden doorgevoerd, omdat Schudson zelf de definiërende kenmerken expliciet aanreikt, in zijn reeds eerder aangehaalde definitie:

It implies that they should be informed enough and alert enough to identify danger to their personal good and danger to the public good. When such danger appears on the horizon, they should have the resources – in trusted relationships, in political parties and elected officials, in relationships to interest groups and other trustees of their concerns, in knowledge of and access to the courts as well as the electoral system, and in relevant information sources to jump into the political fray and make a lot of noise.<sup>43</sup>

We hebben eerder al gezien dat Schudson uitdrukkelijk de interpretatie afwijst als zou de 'monitorial citizen' in de praktijk een passieve toeschouwer zijn, die in de praktijk zo goed als nooit tussenbeide komt. Schudson legt er de nadruk op dat deze burger over de nodige vaardigheden en *skills* beschikt om de politiek kri-

42. Deze dataset kan gedownload worden via de website: [www.europeansocialsurvey.org](http://www.europeansocialsurvey.org). Voor België werd het veldwerk gecoördineerd door prof. dr. G. LOOSVELDT (voor het Nederlandstalige luik) en prof. dr. R. DOUTRELEPONT (voor het Franstalige landsgedeelte).

43. SCHUDSON, M., *Good Citizens and Bad History, l.c.*, p. 21.

tisch te volgen, waarna er af en toe ook actief wordt opgetreden. Alleen is de monitorial daarbij niet afhankelijk van gevestigde instellingen of traditionele participatiepatronen, maar is hij/zij wel degelijk in staat zelf een kritisch oordeel te vellen over het politiek bedrijf.

We hebben dus te maken met vier belangrijke definiërende kenmerken: de 'monitorial citizen' heeft politieke interesse, politiek zelfvertrouwen en participeert ook. Die participatie berust echter op eigen initiatief en niet op een vorm van elite-geïnitieerde participatie. Voor elk van deze vier kenmerken beschikken de ESS-gegevens ook over voldoende informatie om over te gaan tot een operationalisering.

Ten eerste is het belangrijk dat deze burger voldoende politieke interesse betoont. Als men alert wil zijn voor politiek 'gevaar' is men dus niet passief of gealiëneerd van het politiek systeem. Deze burger keert zich niet af van de politiek, maar volgt het politiek bedrijf en informeert zich over actuele ontwikkelingen. Ten tweede is het onvoldoende dat deze burger interesse toont, zij/hij moet ook van tijd tot tijd kunnen ingrijpen als er uit deze informatie 'gevaaren' worden gedetecteerd. Zij heeft dus niet alleen voldoende politieke interesse, maar voelt zich ook zelfzeker over haar politieke rol. Zij moet voldoende begrip hebben van het politieke bestel om te weten wanneer iets een gevaar vormt en ook het gevoel hebben dat zij hier een adequate respons op kan geven. Een behoorlijk niveau van politiek zelfvertrouwen, of *political efficacy*<sup>44</sup> vormt dus een tweede definiërend kenmerk.

Ten derde moet deze burger ook ingrijpen als zij vindt dat de informatie die zij uit het politieke bestel betreft dit noodzaakt. We houden ons in dit verband bij de interpretatie die Schudson zelf geeft aan zijn werk: de 'monitorial citizen' is wel degelijk actief, zij het op niet-routinematige en niet-geïnstitutionaliseerde wijze. We gaan er dus van uit dat, bij een voldoende ruime vraagstelling, we bij de burger toch wel enige vorm van politiek activiteit aantreffen.

Dit brengt ons bij het vierde criterium: deze politiek activiteit vindt niet plaats in het kader van een traditionele politieke organisatie of een ander geïnstitutionaliseerd verband. Schudson gaat er van uit dat de mondige burger die instellingen niet nodig heeft om zelf voldoende inzicht te verwerven in het politiek bedrijf. We operationaliseren deze vereiste door specifiek te kijken naar politieke partijen en vakbonden, die bij uitstek kunnen beschouwd worden als traditionele participatiekanalen met een eerder traditionele organisatiecultuur.<sup>45</sup> We gaan er met andere woorden van uit dat de 'monitorial citizen' wel actief zal zijn, maar dan buiten het kader van deze traditionele en geïnstitutionaliseerde organisaties.

44. NIEMI, R., CRAIG, S. & MATTEL, F., Measuring Internal Political Efficacy in the 1988 National Election Study, *American Political Science Review*, 85(4), 1991, 1407-1413; VETTER, A., Political Efficacy: Alte und neue Meßmodelle im Vergleich, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 49(1), 1997, 53-73. We vertalen political efficacy als politiek zelfvertrouwen, het is wel belangrijk om te bemenken dat dit geen verband houdt 'politiek vertrouwen'.

45. BARNES, S., KAASE, M., et al., *Political Action*, Beverly Hills, Sage, 1979.

We bekijken eerst hoe de drie eerste kenmerken zich uittekenen binnen de Belgische bevolking. We noteren daarbij ook hoe elk van deze kenmerken verdeeld is binnen een aantal deelgroepen van de samenleving. Hierbij maken we een onderscheid naar gender, taal (Nederlandstalig of Franstalig), leeftijdsgroep en opleidingsniveau. Voor gender en opleidingsniveau wordt de opdeling verantwoord vanuit de vaststelling dat in de onderzoeksliteratuur deze achtergrondvariabelen een belangrijke impact blijken te hebben op politieke participatie.<sup>46</sup> De opdeling tussen Nederlandstaligen en Franstaligen is uiteraard van bijzonder belang in de Belgische context. De opsplitsing naar leeftijdsgroep laat toe na te gaan of deze vorm van burgerschap effectief en nieuw verschijnsel is dat we vooral bij jongere cohorten terugvinden.

Een eerste voorwaarde om van een 'monitorial citizen' te spreken is dus interesse in politiek.<sup>47</sup> In de ESS werd rechtstreeks gevraagd of respondenten geïnteresseerd zijn in politiek. De antwoorden op deze vraag laten een duidelijk patroon zien (tabel 1).

**Tabel 1.** Politieke interesse bij Belgische respondenten (ESS 2004).

	Heel erg geïnteresseerd	Redelijk geïnteresseerd	Nauwelijks geïnteresseerd	Helemaal niet geïnteresseerd	n
Totaal	9,1%	34,4%	35,0%	21,7%	1778
Geslacht					1778
– vrouwen	5,8%	30,8%	37,9%	25,6%	904
– mannen	12,5%	37,9%	31,9%	17,7%	874
Taal					1705
– Nederlandstalig	9,0%	36,6%	32,4%	22,1%	992
– Franstalig	9,3%	31,4%	39,1%	20,2%	713
Leeftijd					1695
– 18-35 jaar	6,1%	33,1%	40,1%	20,7%	526
– 36-54 jaar	10,6%	37,4%	33,8%	18,1%	612
– 55 + jaar	11,3%	32,9%	30,0%	25,9%	557
Opleidingsniveau					1777
– lager (LO + LSO)	4,0%	27,1%	33,7%	35,2%	602
– HSO	6,7%	32,9%	39,3%	21,1%	687
– Hoger Onderwijs	18,6%	44,9%	30,5%	5,9%	488

Eenheden zijn percentage respondenten in deze antwoordcategorie.

**Bron:** ESS 2004, gegevens voor België.

46. VERBA, S., SCHOLZMAN, K.L. & BRADY, H., *Voice and Equality*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1995.

47. De volledige vragenlijsten van dit onderzoek kunnen eveneens gedownload worden vanop de website van de European Social Survey.



Deze gegevens bevestigen vooral eerder onderzoek.<sup>48</sup> Hoger opgeleiden en mannen vertonen een veel hoger interessepeil dan lager opgeleiden en vrouwen. De opdeling per taal toont geen verschillen tussen de beide grote gemeenschappen in ons land. Bij de leeftijdsgroepen zien we dat de jongste groep stelt het minst geïnteresseerd te zijn.

Als we de categorieën 'heel erg' en 'redelijk geïnteresseerd' samenvoegen en beschouwen als een afspiegeling van politieke interesse, dan zien we dat bijna 43,5 procent van onze totale populatie stelt geïnteresseerd te zijn in politiek. Als we deze algemene interessecategorie blijven hanteren zien we dat mannen stellen een stuk geïnteresseerder te zijn in politiek dan vrouwen (50,4% versus 36,6%). We zien verder dat Nederlandstaligen iets hoger scoren op dit item dan Franstaligen (45,6% t.a.v. 40,7%). De jongste groep respondenten scoort ongeveer tien procentpunten lager dan de middelste groep qua interesse. Vooral bij het opleidingsniveau zijn er duidelijke verschillen waar te nemen. Bij de respondenten met een diploma hoger onderwijs is het percentage van diegenen die zeggen geïnteresseerd te zijn in politiek dubbel zo groot als bij de respondenten met een diploma lager secundair onderwijs en 24 procentpunten hoger dan deze met een hoger secundair diploma.

Ons tweede criterium was dus *political efficacy* of politiek zelfvertrouwen. Hiervoor gebruiken we de vraag waarin gepeild wordt of de respondent het gevoel heeft dat politiek zo ingewikkeld is dat hij/zij er niets van verstaat (omgekeerde codering). Daarnaast gebruiken we ook de vraag waarin men nagaat of de respondent het gevoel heeft dat hij/zij zelfstandig een mening kan vormen over een politieke kwestie.<sup>49</sup> Met deze beide variabelen (Cronbach's  $\alpha = 0,56$ ) maken we een nieuwe binaire variabele 'politiek zelfvertrouwen'. We stellen dat de respondent slechts positief op deze nieuwe variabele scoort als deze voor beide deelvariabelen een positieve score haalt. Bij de vraag of politiek soms te ingewikkeld is nemen we de respondenten die politiek 'nooit' of slechts 'soms' te ingewikkeld vinden. Bij de vraag of men het gemakkelijk vindt om een mening te vormen over politieke kwesties nemen we de respondenten die stellen dat ze het 'niet moeilijk, niet gemakkelijk' vinden tot en met diegenen die dit 'heel erg gemakkelijk' vinden. We nemen dus telkens de middencategorie mee in onze afbakening van de groep van burgers met politiek zelfvertrouwen.

Op deze wijze komen we aan een groep van ca. 40 procent van de respondenten die we kunnen bestempelen als politiek zelfverzekerd (tabel 2). Ook hier zien we weer hetzelfde patroon opduiken als in tabel 1: mannen en hoger opgeleiden sco-

48. NORVAL, G. & GRIMES, M., Aging, Voting, and Political Interest, *American Sociological Review*, 1968, 563-575; BENNETT, S. & BENNETT L., Enduring Gender Differences in Political Interest: The Impact of Socialization and Political Dispositions, *American Politics Quarterly*, 17(1), 1989, 105-122.

49. De exacte vragen zijn: "Hoe vaak vindt u politiek zo ingewikkeld dat u niet echt kunt begrijpen wat er aan de hand is?" en "Hoe moeilijk of makkelijk vindt u het om uw mening te vormen over politieke kwesties?". Zie [www.europeansocialsurvey.org](http://www.europeansocialsurvey.org) voor de volledige vragenlijst.

ren duidelijk veel hoger op deze variabele dan vrouwen en lager opgeleiden.<sup>50</sup> Taal, daarentegen, blijkt geen verschil uit te maken. De enige omkering in vergelijking met de gegevens over politieke interesse vinden we bij de leeftijdsvariabele: terwijl de jongste cohorte nog stelde minder geïnteresseerd te zijn in politiek, blijken ze over het algemeen wel een hoog niveau van politiek zelfvertrouwen te vertonen.

**Tabel 2.** Politiek zelfvertrouwen bij Belgische respondenten (ESS 2004).

	Zelfvertrouwen (hoog op 'political efficacy')	Geen zelfvertrouwen	n
Totaal	40,3%	59,7%	1778
Geslacht			
– vrouwen	33,7%	66,3%	904
– mannen	50,5%	49,5%	874
Taal			
– Nederlandstalig	39,9%	60,1%	992
– Franstalig	41,1%	58,9%	713
Leeftijd			
– 18-35 jaar	43,3%	56,7%	526
– 36-54 jaar	42,2%	57,8%	612
– 55+ jaar	36,3%	63,7%	557
Opleidingsniveau			
– lager (LO + LSO)	28,4%	71,6%	602
– HSO	39,6%	60,4%	687
– Hoger Onderwijs	54,7%	45,3%	488

Eenheden zijn percentage respondenten die a) niet instemmen met de stelling dat politiek te ingewikkeld is geworden, en die b) het relatief gemakkelijk vinden een mening te vormen over politiek.

**Bron:** ESS 2004, gegevens voor België.

Het derde en laatste criterium is de politieke participatie van de respondenten. In ESS worden aan de respondenten zeven politieke activiteiten voorgelegd met de vraag of men deze in de laatste 12 maanden al dan niet beoefend heeft. Het betreft contact opnemen met een politicus, actief zijn in een politieke partij of actiegroep, actief zijn in een andere organisatie of vereniging, een sticker of badge dragen voor een campagne, een petitie ondertekenen, het deelnemen aan een toegelaten demonstratie en het boycotten van bepaalde producten. Deze zeven items werden opgeteld tot een somschaal, met een waarde van 0 tot 7, waarbij een hogere score een sterkere mate van politieke participatie weergeeft. Het al dan niet gaan stemmen zou theoretisch wel in deze variabele passen, maar in de Belgische

50. MCPHERSON, J.M., WELCH, S. & CLARK, C., The Stability and Reliability of Political Efficacy. Using Path Analysis to Test Alternative Models, *American Political Science Review*, 71(2), 1977, 509-521; MADSEN, D., Political Self-Efficacy Tested. *American Political Science Review*, 81(2), 1987, 571-582.

context leek het ons beter het stemgedrag niet op te nemen. Deelnemen aan verkiezingen berust in ons land, omwille van de opkomstplicht, immers niet op een bewuste en dus theoretisch relevante keuze. De gemiddelde score op de participatieschaal wordt weergegeven in tabel 3.

**Tabel 3.** Politieke participatie bij Belgische respondenten (ESS 2004).

	Aantal acts		Percentage passief (score = 0)	n
	Bij actieven	Bij allen		
Totaal	1,79	0,76	57,3%	1778
Geslacht				
– vrouwen	1,75	0,70	60,0%	904
– mannen	1,83	0,82	55,2%	874
Taal				
– Nederlandstalig	1,75	0,67	61,6%	992
– Franstalig	1,81	0,89	51,1%	713
Leeftijd				
– 18-35 jaar	1,75	0,83	52,3%	526
– 36-54 jaar	1,94	0,96	50,7%	612
– 55+ jaar	1,59	0,49	69,1%	557
Opleidingsniveau				
– lager (LO + LSO)	1,64	0,41	74,1%	602
– HSO	1,50	0,67	55,5%	687
– Hoger Onderwijs	2,22	1,50	40,6%	488

Eenheden zijn het gemiddeld aantal participatie-acts over de afgelopen twaalf maanden dat genoemd wordt door de respondenten (maximum = 7), eerst bij de actieven (score van ten minste 1) en vervolgens bij alle respondenten. Volgende kolom: het percentage respondenten dat aan geen enkele act heeft deelgenomen (score = 0).

**Bron:** ESS 2004, gegevens voor België.

Slechts 43 procent van de respondenten vermeldt ten minste één politieke activiteit het afgelopen jaar, en 57 procent van de respondenten haalt dan ook een score van nul op deze schaal. De gemiddelde score op deze schaal is 0,76 (op een theoretisch maximum van 7). Mannen en hoger opgeleiden participeren opnieuw vaker, maar opvallend is dat we deze keer ook een duidelijk verschil zien optreden tussen Nederlandstaligen en Franstaligen: de Nederlandstaligen blijken iets passiever dan de Franstalige Belgen. We zien bij de leeftijdsgroepen dat het de oudste groep is die afhaakt: bijna 70 procent van hen haalt een 'nul' op deze somschaal.

Via deze oefening beschikken we dus over voldoende respondenten die aangeven dat ze politiek geïnteresseerd zijn, zich politiek zelfverzekerd voelen en ook politiek actief zijn. Als dusdanig beschikken we over alle noodzakelijke informatie om Schudson ideaaltipe van de 'monitorial citizen' te reconstrueren. Tot nu toe hebben we deze drie criteria afzonderlijk bekeken, in de volgende paragraaf gaan we ze combineren om zo de constructie van een aantal ideaaltypes te onderbouwen. We voegen dan ook de vierde voorwaarde toe, namelijk dat de 'monitorial citizen' niet behoort tot een traditionele organisatie.

## V. Een ideaaltypische benadering

Vervolgens komen we dus bij de vraag of er een substantiële groep bestaat die de kenmerken van Schudson combineert. Hier hanteren we een uitsluitingslogica, waarbij we telkens alleen die respondenten overhouden die beantwoorden aan de door Schudson gestelde vereisten. Enkel respondenten die aan alle vier deze voorwaarden voldoen, komen in aanmerking om als 'monitorial citizen' te worden bestempeld. We zullen bovendien bij iedere onderverdeling de verdeling bekijken binnen een aantal onafhankelijke variabelen, namelijk gender, taal (Nederlandstalig of Franstalig), leeftijd en opleidingsniveau. Zoals we reeds gezien hebben, zijn er in de literatuur twee verschillende interpretaties van het concept 'monitorial citizen' in omloop. De eerder minimalistische interpretatie legt er de nadruk op dat dit burgerschapstype politieke informatie bijhoudt maar in de praktijk niet actief geëngageerd is.<sup>51</sup> Schudson zelf, daarentegen, claimt dat de 'monitorial citizen' wel degelijk politiek actief is, maar dat hij/zij hiervoor dus geen conventionele participatiekanalen zoals politieke partijen of vakbonden zal gebruiken. Omdat het hier voorlopig om een explorerend onderzoek gaat, bouwen we onze analyse zo uit dat beide interpretaties kunnen getest worden.

Uit tabel 1 onthouden we dus dat 45% van de respondenten stelt politiek geïnteresseerd te zijn (n = 770). We kunnen nu *binnen* deze groep kijken hoeveel respondenten zeggen dat ze politiek bovendien ook begrijpen en er een mening over kunnen vormen.

We zien dat bijna 57% van deze politiek geïnteresseerde groep zich als politiek zelfzeker beschouwt. Dit is uiteraard beduidend hoger dan het geval was bij de totale groep respondenten (tabel 2), maar er blijft wel een grote groep respondenten die wel geïnteresseerd is in politiek, maar blijkbaar weinig politiek zelfvertrouwen bezit. We zien ook hier dat mannen iets meer zelfvertrouwen hebben dan vrouwen in politieke kwesties. Frappant is wel dat ten opzichte van onze totale populatie het vertrouwen bij vrouwen met bijna twintig procentpunten stijgt, terwijl deze stijging bij mannen slechts tien procentpunten bedraagt. Het zelfvertrouwen bij dit soort burger is zo goed als gelijk aan beide kanten van de taalgrens. Ten opzichte van de totale bevolking is het verschil twintig procentpunten hoger voor de jongste en oudste leeftijdsgroep. Het zelfvertrouwen van de middelste leeftijdsgroep nam maar met tien procentpunt toe. Het verschil tussen de opleidingsniveaus blijft. De kloof tussen de twee uitersten is wel tien procentpunt kleiner geworden. Juist omdat we hier te maken hebben met een reeds geselecteerde groep, zijn de verschillen *binnen* de groep uiteraard ook kleiner. Het is echter wel van belang op te merken dat ook binnen deze groep, de verschillen nog voldoende groot zijn om een verdere uitsplitsing mogelijk te maken.

51. BARABAS, J. & JERIT, J., o.c., p. 3.

**Tabel 4.** Politiek zelfvertrouwen bij politiek geïnteresseerde respondenten.

	Politiek zelfvertrouwen	Geen zelfvertrouwen	N
Totaal	57,1%	42,9%	770
Geslacht			770
– vrouwen	52,4%	47,6%	330
– mannen	60,7%	39,3%	440
Taal			742
– Nederlandstalig	56,4%	43,6%	452
– Franstalig	57,6%	42,4%	290
Leeftijd			770
– 18-35 jaar	63,1%	36,9%	206
– 36-54 jaar	53,1%	46,6%	294
– 55+ jaar	56,1%	43,9%	246
Opleidingsniveau			769
– lager (LO + LSO)	48,7%	51,3%	187
– HSO	54,0%	46,0%	272
– Hoger Onderwijs	64,8%	35,2%	310

Eenheden zijn percentage respondenten die a) niet instemmen met de stelling dat politiek te ingewikkeld is geworden, en die b) het relatief gemakkelijk vinden een mening te vormen over politiek. Enkel respondenten die politiek geïnteresseerd zijn (tabel 1).

**Bron:** ESS 2004, gegevens voor België.

**Tabel 5.** Politieke participatie bij respondenten met politieke interesse en *efficacy*.

	Aantal acts		Percentage passief	n
	Bij actieven	Bij allen		
Totaal	2,17	1,27	42,1%	440
Geslacht				440
– vrouwen	2,14	1,21	43,4%	173
– mannen	2,20	1,30	41,2%	267
Taal				422
– Nederlandstalig	2,05	1,10	46,3%	255
– Franstalig	2,28	1,50	34,7%	167
Leeftijd				439
– 18-35 jaar	2,07	1,38	33,1%	91
– 36-54 jaar	2,51	1,58	36,9%	147
– 55 + jaar	1,84	0,83	55,1%	201
Opleidingsniveau				439
– lager (LO + LSO)	1,67	0,66	60,4%	91
– HSO	1,80	1,01	43,5%	147
– Hoger Onderwijs	2,53	1,73	32,3%	201

Eenheden zijn het gemiddeld aantal participatie-acts dat genoemd wordt door de respondenten (maximum = 7), eerst bij de actieven (score van ten minste 1) en vervolgens bij alle respondenten in deze groep. Volgende kolom: het percentage respondenten dat aan geen enkele act heeft deelgenomen (score = 0). Gegevens beperkt tot respondenten die positief scoren inzake politieke interesse en zelfvertrouwen (tabel 4).

**Bron:** ESS 2004, gegevens voor België.

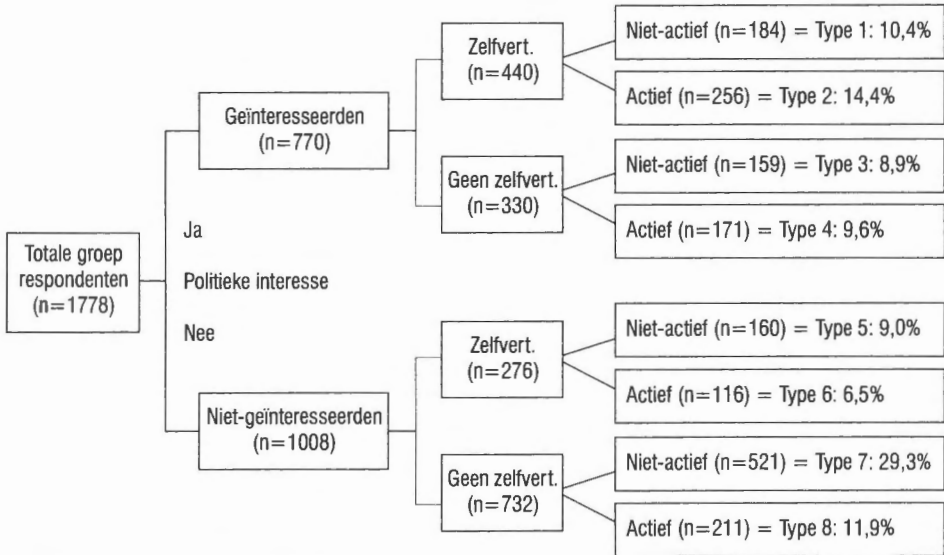
Op basis van deze twee criteria hebben we nu een groep afgebakend van 440 respondenten (dit is 24,7% van de totale onderzoekspopulatie) die in politiek geïnteresseerd zijn, het politiek nieuws begrijpen en die zichzelf in staat achten een mening te vormen over politieke thema's. Dit brengt ons al een stap verder bij een mogelijke 'monitorial citizen'. Volgens Schudson zal deze burger ook ingrijpen als hij gevaar ontwaart. We vermoeden dus dat hij toch een minimale vorm van politieke participatie vertoont. Uit tabel 5 blijkt echter dat het zeker niet zo is dat alle geïnteresseerde burgers met politiek zelfvertrouwen ook daadwerkelijk deelnemen aan de politiek.

Zoals te verwachten was is deze groep wel een stuk minder passief (vijftien procentpunt) dan de totale populatie. Ook het gemiddelde aantal politieke 'acts' is bij de actieven boven de twee uitgestegen. Het kleine verschil dat er was tussen mannen en vrouwen in de bevolking is hier verdwenen. Het verschil in het percentage passieven tussen Nederlandstaligen en Franstaligen is iets groter geworden en het verschil in aantal acties is iets uitgesprokener geworden. We zien dat we het laagste aantal passieve burgers vinden bij onze jongste leeftijdsgroep. Net zoals bij de algemene populatie is ook hier de groep 55-plussers beduidend minder actief. Als we naar opleiding kijken, dan zien we dat het aantal passieven in elke groep daalt, maar dat de eerder gesignaleerde ongelijkheden duidelijk aanwezig blijven. Als we kijken naar het aantal activiteiten van degenen die minstens aan één activiteit deelnamen, dan zien we dat de hoogst opgeleiden gemiddeld bijna één activiteit meer op hun actief staan hebben dan degenen met hoogstens een diploma lager secundair onderwijs.

Als we vervolgens deze drie stappen integreren in één figuur, dan komen we door de simultane toepassing van onze drie criteria (interesse, zelfvertrouwen en participatie) tot de logische afbakening van acht verschillende groepen onder de bevolking (figuur 1).

## VI. Een profiel van de 'monitorial citizen'

We kunnen uit figuur 1 al een paar conclusies trekken. De eerste conclusie is dat de populatie zich met uitzondering van groep 7 vrij evenredig over de groepen verdeelt. Dit is op zich een belangrijke vaststelling: hoewel we kunnen verwachten dat er een positieve correlatie optreedt tussen politieke interesse, politiek zelfvertrouwen en politieke participatie, zien we toch dat er in elk van de groepen een voldoende aantal respondenten aanwezig zijn die een op het eerste gezicht eerder idiosyncratische combinatie van antwoordmogelijkheden laten optekenen. Enkel groep 6 blijkt wat ondervertegenwoordigd, met in totaal slechts 116 respondenten. De combinatie van géén politieke interesse, maar wel politieke participatie en zelfvertrouwen is inderdaad misschien wat minder voor de hand liggend.



**Figuur 1.** Een ideaaltypische benadering van het 'monitorial citizenship'.

Zoals te verwachten was, bestaat de grootste groep respondenten uit diegenen die geen politieke interesse hebben, niet politiek zelfverzekerd zijn en ook nog eens politiek passief zijn. In groep 7 (de 'passieve burgers') vinden we bijna 30 procent van alle respondenten. Aan het andere einde van het spectrum vinden we daarentegen diegenen die bij alle drie de criteria positief scoren, en in deze groep 2 (de 'actieve burgers') vinden we toch nog altijd ruim 14 procent van de respondenten. We vinden ook een vrij grote groep van ongeveer 12% die niet geïnteresseerd zijn en zich politiek machteloos voelen, maar die verrassend genoeg wel politiek actief zijn (groep 8). In deze groep is 41 procent lid van een politieke partij of vakbond en dit stuurt waarschijnlijk een deel van hun activisme.

Nu we deze groepen hebben afgebakend, kunnen we eindelijk een antwoord bieden op de vraag naar de prevalentie van de 'monitorial citizen' in België. Als we de minimalistische interpretatie volgen, dan zouden we dit burgerschapstype moeten vinden bij groep 1. Het gaat immers om burgers die politiek geïnteresseerd zijn, geen last hebben van politieke machteloosheid en die toch niet al te intensief participeren aan het politiek gebeuren. Als we kijken naar het profiel van deze groep (tabel 6), dan zien we echter dat het bijzonder onwaarschijnlijk wordt dat de opkomst van een nieuw type burgerschap zou kunnen gesitueerd worden binnen deze groep. Het gaat immers om een oudere groep (gemiddelde leeftijd van bijna 49 jaar) met een ongeveer gemiddeld scholingsniveau. Het idee dat er een relatief grote groep van jonge, hoop-opgeleide burgers bestaat die politiek geïnteresseerd zijn, die niet gealiëneerd zijn, maar die dan toch niet overgaan tot

politieke participatie, wordt hier dus niet bevestigd. De groep die aan dit profiel beantwoordt lijkt juist wat ouder en maakt een eerder uitgebluste indruk.

Het mag dus duidelijk zijn dat de minimalistische interpretatie zoals we die bij Barabes en Jerit vinden, empirisch niet houdbaar is, zeker niet in de Belgische context. Als we daarentegen de interpretatie van Schudson zelf volgen, is het duidelijk dat we de 'monitorial citizen' vele meer in de 'actieve' categorie 2 zullen moeten zoeken. Belangrijk is echter ook dat de 'monitorial citizen' geen beroep doet op traditionele participatiekanalen zoals politieke partijen of vakbonden. Daarom splitsen we groep 2 dus verder op.<sup>52</sup> Aan de ene kant hebben we dan actieve burgers die conventioneel actief zijn in een politieke partij en/of een vakbond. In deze subgroep 2a vinden we nog 103 respondenten. Aan de andere kant nemen we de actieve burgers die noch van een politieke partij, noch van een vakbond lid zijn. In deze subgroep 2b vinden we 153 respondenten. Als we vervolgens opnieuw naar de profielen kijken, dan zien we dat de groep 2b wel in de buurt komt van de theoretische verwachtingen. Deze groep is relatief jong, en het is bovendien de groep met het hoogste opleidingsniveau van allemaal. Dit levert ons goede argumenten op om het ideaaltype van de 'monitorial citizen' dan ook in deze groep 2b te situeren.

De stelling van Schudson, Norris, Dalton en Inglehart gaat echter verder dan louter het voorkomen van deze groep. Zij stellen eveneens dat het hier om een groep gaat van jonge hoogopgeleiden, zodat we, op basis van demografische projecties kunnen voorspellen dat deze groep in de toekomst nog aan belang zal winnen. Tevens gaan ze er van uit dat deze groep iets kritischer zal staan ten opzichte van de politieke instellingen, zonder dat dit evenwel uitmondt in een globale wantrouwende houding ten opzichte van de samenleving.

Om na te gaan of dit geval is, geven we eerst in tabel 6 een bivariaat overzicht van de kenmerken van elk van de negen logisch te onderscheiden burgerschapstypes. Hierbij dienen we op te merken voor een aantal van deze groepen het label zich wel opdringt, maar dat voor de meeste andere groepen de naam eerder 'ten voorlopige titel' werd gekozen. In tabel 6 zijn de waarden op de drie definiërende kenmerken aangegeven door de plus- en mintekens tussen haakjes na de naam van de groep. Het eerste teken staat voor interesse, het tweede voor 'efficacy' en het derde voor participatie.

52. Eenzelfde oefening is, gelet op onze onderzoeksvraag, weinig relevant voor de andere groepen in onze afbakening.



**Tabel 6.** Profiel van de verschillende burgerschapstypes (ESS 2004).

Groep		Fre- quentie	Gemid- delde leeftijd	% vrouwen	% met hoger onder- wijs	Politiek ver- trou- wen	Veralge- meend vertrou- wen
1. "Uitgebluste burger"	(+/-/-)	10,4%	48,8	40,8%	34,8%	5,28	5,18
2a. Actieve burger, conventioneel	(+/-/+)	5,8%	44,2	37,9%	43,7%	5,42	5,05
<b>2b. Monitorial citizen</b>	<b>(+/-/+)</b>	<b>8,5%</b>	<b>41,9</b>	<b>38,6%</b>	<b>60,1%</b>	<b>5,11</b>	<b>5,32</b>
3. "Verlegen burger"	(+/-/-)	8,9%	50,5	50,3%	28,3%	4,78	4,84
4. "Bescheiden"	(+/-/+)	9,6%	43,7	45,0%	37,4%	4,84	4,94
5. "Onbescheiden"	(-/+/-)	9,0%	43,5	45,6%	16,9%	4,79	4,86
6. "Opportunistisch"	(-/+/+)	6,5%	39,8	50,9%	33,6%	4,65	4,99
7. "Passieve burger"	(-/-/-)	29,3%	46,8	60,3%	11,9%	4,54	4,87
8. "Instrumenteel"	(-/-/+)	11,9%	41,4	60,7%	23,7%	4,29	4,70
<b>Totaal</b>		<b>100,0</b>	<b>45,1</b>	<b>50,8%</b>	<b>27,5%</b>	<b>4,77</b>	<b>4,94</b>

Frequentie: percentage op totale populatie (n = 1778). Groepen werden afgebakend op basis van figuur 1. Groep 2a: lid van partij en/of vakbond; groep 2b: lid van noch partij, noch vakbond.

Politiek vertrouwen: gemiddelde score op somschaal van vijf items die vertrouwen in politieke instellingen meten; Veralgemeend vertrouwen: gemiddelde score op somschaal van drie items die algemeen vertrouwen meten. Beide schalen gestandaardiseerd 0-10.

**Bron:** ESS 2004, gegevens voor België.

Als de theorie van Schudson en de andere 'postmoderne' auteurs correct zou zijn, dan zouden we het hoogste opleidingsniveau bij de groep van 'monitorial citizens' moeten vinden. We vinden dit zeer afgetekend terug in tabel 6: 60% onder hen heeft hoger onderwijs gevolgd, terwijl dit bij de volledige populatie slechts 27,5 procent is. De 'monitorial citizens' blijken ook veel hoger opgeleid dan de conventioneel actieve burgers (groep 2a). Norris en Inglehart gaan er ook van uit dat dit type burgerschap vooral bij jongere groepen zal terug te vinden zijn en zij voorspellen dan ook dat dit type nog aan belang zal winnen. Deze stelling moet toch enigszins genuanceerd te worden. Weliswaar zijn de 'monitorial citizens' jonger dan gemiddeld,<sup>53</sup> maar we zien dat ook de groepen 6 en 8 over het algemeen een lage gemiddelde leeftijd hebben. Jongere respondenten komen relatief gemakkelijk in een van de 'onderste categorieën' (groepen 5 tot 8) terecht omdat ze vaak aangeven dat ze niet geïnteresseerd zijn in politiek. Het vooruitgangsoptimisme van Norris en Inglehart moet dus in elk geval in die zin genuanceerd worden dat zeker niet alle jongeren kunnen gekenmerkt worden als 'critical' of 'monitorial' citizens. Er blijft een relatief grote groep van jongeren bestaan die helemaal niet geïnteresseerd lijkt in het politiek gebeuren. Deze vaststelling sluit aan bij de groeiende internationale bezorgdheid over een tanende politieke belangstelling met name bij jongere leeftijdsgroepen.<sup>54</sup>

53. Het leeftijdsverschil tussen de 'monitorial citizens' en de rest van de steekproef is significant op  $p < 0,05$ .

54. RUBENSON, D., et al., Accounting for the Age Gap in Turnout, *Acta Politica*, 39(4), 2004, 407-421; HOOGHE, M., Political Socialization and the Future of Politics, *Acta Politica*, 39(4), 2004, 331-341.

De meer 'postmoderne' auteurs blijven echter bijzonder optimistisch over de kenmerken van deze groep van 'monitorial citizens'. Norris, Schudson en Inglehart stellen dat deze groep allicht iets kritischer zal staan ten opzichte van de politieke instellingen, maar dat we hierin geen indicator mogen zien voor een algemene maatschappelijke aliënatie. Integendeel, ze verwachten juist dat deze groep een hoog vertrouwen zal hebben in de samenleving en in andere leden van die samenleving. Om na te gaan of dit inderdaad het geval, presenteren we in tabel 7 de resultaten van een multivariate regressie naar de kenmerken van de verschillende groepen die we hebben afgebakend. Een multivariate analyse is noodzakelijk, omdat we in tabel 6 reeds gezien hebben dat de 'monitorial citizens' extreem afwijkend zijn ten opzichte van de totale populatie inzake opleidingsniveau en leeftijd. Deze twee variabelen hebben echter een sterke impact op vertrouwensniveaus. De relevante vraag wordt dan met andere woorden of de 'monitorial citizens' inderdaad kritischer zijn ten opzichte van de politiek, maar vertrouwender ten opzichte van de samenleving, *controleerend* voor opleidingsniveau en leeftijd. Die vraag beantwoorden we aan de hand van twee lineaire regressiemodellen, met respectievelijk politiek vertrouwen<sup>55</sup> en veralgemeend vertrouwen<sup>56</sup> als continue afhankelijke variabelen. Als onafhankelijke variabelen hanteren we leeftijd, opleidingsniveau en geslacht, die voornamelijk zullen functioneren als controle variabelen. Daarnaast nemen we als onafhankelijke variabele ook het lidmaatschap op van een van de burgerschapstypen die we hebben onderscheiden. Het gaat telkens om dummyvariabelen (behoort niet tot deze groep/behoort wel tot deze groep), en we hebben er voor geopteerd om groep 7 (de passieve burger) als referentiecategorie te gebruiken, zodat deze dus niet voorkomt in het lijstje van dummy-variabelen. Bij de opbouw van het model is het belangrijk zich te realiseren dat we niet proberen tot een zo maximaal mogelijke verklaring te komen voor het voorkomen van politiek en veralgemeend vertrouwen, maar dat onze ambitie enkel is de relatie tussen burgerschapstypen en vertrouwensniveau op een gecontroleerde manier na te gaan. De relatief lage verklaarde variantie in beide modellen is niet echt een obstakel voor het realiseren van deze doelstelling.

Als we de resultaten van de analyses bekijken, dan zien we dat de controlevariabelen wel degelijk significante effecten hebben. Ouderen blijken minder vertrouwen te hebben in de politieke instellingen, terwijl hoogopgeleiden hogere vertrouwensniveaus hebben. Deze significanties bevestigen dus in elk geval dat het zinvol was deze controlevariabelen in ons model op te nemen.

55. Schaal voor politiek vertrouwen opgebouwd uit vijf vertrouwensvragen: vertrouwen in parlement, rechtssysteem, politie, politici en politieke partijen (Cronbach's alpha = 0,86).
56. Schaal voor algemeen vertrouwen opgebouwd uit drie algemene vertrouwensvragen: "Denkt u, in het algemeen, dat de meeste mensen te vertrouwen zijn, of dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met mensen?", "Denkt u dat de meeste mensen zouden proberen misbruik van u te maken als zij daartoe de kans krijgen, of zouden zij proberen eerlijk te zijn?", "Denkt u dat mensen meestal behulpzaam proberen te zijn of denkt u dat zij meestal aan zichzelf denken? (Cronbach's alpha = 0,63).

Inzake politiek vertrouwen meten we de hoogste niveaus op bij de wat oudere, 'uitgebluste' burger die wel nog politieke belangstelling hebben maar die er duidelijk alle vertrouwen in hebben dat de instellingen hun werk wel zullen doen en dat hun eigen inbreng niet meer noodzakelijk is. Hoge niveaus zien we ook bij de conventioneel actieve burger en de 'monitorial citizen', ten slotte, scoort net iets lager. De literatuur over 'critical citizens' mag ons dus niet doen vergeten dat de 'monitorial citizen' wel degelijk een hoger vertrouwen heeft in de politieke instellingen dan de totale populatie. Het vertrouwen ligt echter iets lager dan bij de conventioneel actieve burgers.

Wordt deze, iets kritischer, houding dan gecompenseerd door een sterker veralgemeend vertrouwen? De resultaten zijn in dit verband niet al te bemoedigend. De 'monitorial citizens' lijken inderdaad de hoogste vertrouwensniveau te hebben, maar de effecten zijn nergens significant. Met uitzondering van de wat cynische 'instrumentele burger' (geen politieke belangstelling, maar wel actief) zien we dat geen enkel burgerschapstype een significante relatie heeft met het algemeen vertrouwensniveau.

**Tabel 7.** Burgerschapstype en politiek vertrouwen en algemeen vertrouwen.

	Politiek vertrouwen			Algemeen vertrouwen		
	B	SE	Beta	B	SE	Beta
Intercept	4,787	,244	***	4,167	,226	***
1. Uitgebluste burger	,664	,155	,112***	,164	,146	,030
2a. Conventioneel actief	,759	,195	,098***	-,046	,184	-,006
2b. Monitorial citizen	,456	,168	,071**	,223	,159	,037
3. Verlegen	,236	,162	,038	-,146	,153	-,025
4. Bescheiden	,226	,160	,037	-,110	,151	-,019
5. Onbescheiden	,207	,161	,033	-,054	,152	-,009
6. Opportunistisch	,014	,185	,002	-,059	,174	-,009
8. Instrumenteel	-,353	,146	-,063**	-,256	,138	-,051*
Leeftijd	-,009	,002	-,087***	,004	,002	,042*
Gender	,006	,085	,002	-,104	,081	-,031
Opleidingsniveau	,015	,011	,033	,064	,011	,152***
<b>R<sup>2</sup></b>	<b>0,04</b>			<b>0,03</b>		

OLS-Regressie met groepen als dummy-variabelen. Groep 7 (passieve burger) is uit de regressie gehouden als controlegroep. Significantieniveau's: \*\*\* =  $p < 0,001$ , \*\* =  $p < 0,05$ , \* =  $p < 0,01$

De analyse die gerapporteerd wordt in tabel 7 laat ons dus toe de 'monitorial citizen' goed af te bakenen ten opzichte van de meeste andere groepen onder de bevolking. Enkel het verschil met de conventioneel actieve burgers (2a) blijft enigszins beperkt. De 'monitorial citizens' hebben iets minder vertrouwen in de instellingen en iets meer in hun medeburgers maar de verschillen tussen beide burgerschapstypes zijn niet echt overweldigend te noemen. Dit kan uiteraard een gevolg zijn onze operationalisatie, die uiteindelijk enkel berust op het lidmaat-

schap van partij en/of vakbond. Als we op een meer systematische wijze de verschillen tussen de groepen 2a en 2b in kaart proberen te brengen (tabel 8), dan zien we echter dat de partij- en vakbondsleden over de gehele lijn actiever zijn, en dit ondanks het feit dat de 'monitorial citizens' over het algemeen hoger geschoold zijn dan de conventioneel actieve burgers (zie tabel 6). Terwijl we bij de leden van groep 2a gemiddeld 2,6 participatie-acts noteren, zijn dat er slechts 1,9 bij de 'monitorial citizens'. Ze blijken dus inderdaad iets meer de kat uit de boom te kijken, en ze zijn in mindere mate routinegewijs met politiek bezig in hun dagelijks leven. Als we in tabel 8 kijken naar de verschillende soorten activiteiten, dan zien we dat de 'monitorial citizen' inderdaad nauwelijks deelneemt aan een aantal conventionele participatie-acts, zoals het werken voor een politieke partij of het ondersteunen van een politieke campagne. Maar voor andere elementen, zoals het deelnemen aan betogingen of het ondertekenen van een petitie zien we nauwelijks verschillen. Ook dit stemt overeen met hetgeen we weten over het profiel van diegenen die participeren aan dit soort acties.<sup>57</sup> De 'monitorial citizen' scoort zelfs iets hoger wat betreft het deelnemen aan politieke boycot-acties, wat al evenzeer in overeenstemming is met de bestaande onderzoeksliteratuur omtrent het belang van politiek consumentisme als onderdeel van een 'postmodern' participatierepertoire.<sup>58</sup> Kortom: de 'monitorial citizens' gebruiken weliswaar andere participatiemethoden dan de conventioneel actieve burger, maar in het algemeen genomen blijken ze wel degelijk iets passiever.

**Tabel 8.** Politieke participatie bij conventioneel actieve burgers (2a) en 'monitorial citizens' (2b).

	Traditioneel	Monitorial
Contact met politicus of ambtenaar	40,8%	34,0%
Werken voor politieke partij of actiegroep	28,2%	5,9%
Werken voor een andere organisatie	53,9%	39,2%
Badge of sticker met een campagneboodschap gedragen	24,3%	10,5%
Petitie ondertekend	59,2%	54,9%
Deelgenomen aan toegestane betoging	22,3%	15,7%
Product geboycot	28,2%	31,4%

Percentage binnen deze groep (tabel 6) die zegt in de laatste 12 maanden deze activiteit te hebben ondernomen.

**Bron:** ESS 2004, gegevens voor België.

57. VAN AELST, P. & WALGRAVE, S., Who is that (wo)man in the street? From the normalisation of protest to the normalisation of the protester, *European Journal of Political Research*, 39(4), 2001, 461-486.
58. STOLLE, D., HOOGHE, M. & MICHELETTI, M. (2005). Politics in the Supermarket. A Three-Nation Pilot Survey on Political Consumerism, *International Political Science Review*, 26(3), 2005, 245-269; BAETENS, M. & HOOGHE, M., Alternatieve consumptie als vorm van politieke participatie? Een onderzoek naar de politieke motivatie voor het lidmaatschap van Voedselteams in Vlaanderen, *Res Publica*, 46(1), 2004, 33-55.

## VII. Besluit

Op basis van de theoretische literatuur over het postmoderne burgerschap formuleerden we een aantal criteria waaraan 'monitorial citizens' moeten voldoen om volledig te beantwoorden aan dit ideaaltype. Diegenen die beantwoorden aan dit burgerschapstype zijn geïnteresseerd in politiek, voelen een hoge mate van politiek zelfvertrouwen en participeren ook indien zij dit nodig achten. Zij doen dit op eigen initiatief en ze zijn hiervoor niet afhankelijk van traditionele organisaties als vakbonden of partijen. Uit de ESS-data uit 2004 voor België bleek dat bijna negen procent van de Belgische bevolking voldoet aan deze definitie. Deze vaststelling is op zich belangrijk omdat, voor zover wij weten, dit de eerste keer is dat het theoretisch concept van de 'monitorial citizen' ook empirisch getoetst werd. Overeenstemmend met de theoretische verwachtingen is deze burger hoog opgeleid en is zij/hij verhoudingsgewijs in sterkere mate aanwezig in de jongere leeftijdsgroep. Deze burger is kritisch op politiek vlak, maar niet cynisch. Het is bovendien de groep met het hoogste vertrouwen in de medemens en in de samenleving in het algemeen. Het voorkomen en de eigenschappen van deze groep zijn theoretisch belangrijk, omdat ze ons toelaten een tegengewicht te formuleren bij de eerder negatieve literatuur omtrent een gebrek aan belangstelling of aan participatiebereidheid bij de jongere generaties. Dit blijkt niet noodzakelijk het geval. Zoals Michael Schudson en Russell Dalton al stelden zullen jongere leeftijdscohorten wel degelijk politiek actief blijven, maar zullen ze daarbij niet noodzakelijk dezelfde conventionele participatiekanalen gebruiken als hun ouders destijds deden. Blijkbaar zijn er dus functionele equivalenten voorhanden voor de traditionele participatiekanalen, zoals de vakbonden of de politieke partijen. Wel is het zo dat de globale participatieniveaus van deze groep iets lager blijken te liggen dan we zouden kunnen verwachten op basis van hun leeftijd en opleidingsniveau. Of de nieuwe participatiekanalen en -methoden die blijkbaar worden verkozen door deze groep in de praktijk ook doeltreffend blijken te zijn, is een vraag die echter buiten het bestek van deze studie valt.

### SUMMARY

#### **Looking for the 'Monitorial Citizen'. An Empirical Investigation into the Occurrence of Postmodern Forms of Citizenship in Belgium.**

Various authors have claimed that postmodern concepts of citizenship have become more important in contemporary Western societies. The new generation of citizens are said to be more critical toward the political system, less likely to participate in conventional politics, but they remain strongly interested in politics and social life (Norris, Inglehart, Dalton). Michael Schudson developed the concept of a 'monitorial citizen', who is interested in politics, with high levels of political efficacy and who turns to political action if needed, but does not participate in traditional political organizations. Based on the European Social Survey (2004) we investigate whether this type of citizenship actually occurs in Belgium, and

found that approx. 9 per cent of all respondents can be labeled as 'monitorial citizens'. In accordance with the theoretical expectations, most of them are young and highly-educated citizens. A multivariate analysis shows that, controlling for education, 'monitorial citizens' also score relatively high on political trust.

# Extreem-rechts militantisme in Vlaanderen: uiting van racisme of nationalisme?

Hans DE WITTE

Hoofddocent aan het Departement Psychologie, K.U.Leuven

## I. Inleiding

Onderzoek naar rechts-extremisme in Vlaanderen wordt gekenmerkt door een opvallend onevenwicht. Gedurende de voorbije decennia ontstond een omvangrijke onderzoekstraditie naar de motieven en determinanten van het *kiesgedrag* voor het Vlaams Blok (later: Vlaams Belang).<sup>1</sup> Onderzoek naar de motieven en determinanten van het *actief worden* binnen een extreem-rechtse organisatie (zoals het Vlaams Blok/Belang) is daarentegen uiterst schaars. Met 'actief worden' wordt het opnemen van een actieve functie binnen dergelijke organisaties bedoeld ('activisme' of 'militant worden'). Dergelijk militantisme vergt een duurzaam engagement én een aanzienlijke inspanning of inzet.<sup>2</sup> Voor een politieke beweging (of partij) zijn deze 'actieve leden' of militanten van vitaal belang. Zij zijn immers degenen die het veldwerk doen, acties voeren en propaganda verspreiden. Dank zij hun militantisme kan de organisatie naar buiten treden en macht verwerven in de samenleving.<sup>3</sup> Daarom is het des te opvallender dat er over deze cruciale positie zo weinig onderzoek werd verricht. Deze bijdrage wil aan deze

1. Voor een overzicht: DE WITTE, H. & VERBEECK, G., Belgium: Diversity in Unity, pp. 107-139, in L. HAGENDOORN, G. CSEPELI, H. DEKKER & R. FARNEN (Eds.), *European Nations and Nationalism. Theoretical and historical perspectives*, Aldershot, Ashgate, 2000; BILLIET, J. & DE WITTE, H., Wie stemde in juni 1999 voor het Vlaams Blok en waarom?, *Tijdschrift voor Sociologie. Themanummer 'Rechts van de democratie. Enkele lacunes in onderzoek naar rechts-extremisme opgevuld'*, vol. 22, nr. 1, 2001, pp. 5-36.
2. KLANDERMANS, B., *The social psychology of protest.*, Oxford, Blackwell, 1997, 89-92.
3. Numeriek gezien betreft het natuurlijk een eerder beperkte groep. Zo telde het Vlaams Blok aan het begin van de jaren '90 slechts een 700-tal kaderleden (SPRUYT, M., *Grove borstels. Stel dat het Vlaams Blok morgen zijn programma realiseert, hoe zou Vlaanderen er dan uitzien?*, Leuven, Van Halewyck, 1995, 50.), terwijl het aantal actieve militanten van de actiegroep Voorpost in dezelfde periode op ongeveer 60 personen werd geschat (VERLINDEN, P., Morfologie van extreem rechts binnen het Vlaams-nationalisme, p. 241, in DE SCHAMPHELEIRE, H. & THANASSEKOS, Y. (Red.), *Extreem rechts in West Europa*, Brussel, VUBPress, 1991). Deze beperkte groep militanten vormt echter de ruggegraad van dergelijke partijen en bewegingen, die hen toelaat om actief op te treden in de samenleving. Hun belang overstijgt dus in sterke mate hun numerieke omvang.

onderzoekslacune tegemoetkomen, door de resultaten te rapporteren van diepte-interviews met een 30-tal extreem-rechtse militanten in Vlaanderen. Centraal staat de vraag naar het waarom van het activisme: wat zijn de motieven om militant te worden van een extreem-rechtse organisatie, en op welke wijze verliep dit proces? Omdat er over dit thema haast geen onderzoek werd verricht, is deze bijdrage in sterke mate *exploratief* van aard.

## II. Waarom en hoe wordt men een 'actief lid'? Op zoek naar motieven en trajecten van activisme

Omdat er over de *motieven* voor extreem-rechts militantisme in Vlaanderen quasi geen onderzoek werd verricht, starten we vanuit de vaststellingen die naar voren komen uit kiezersonderzoek. In een grondig overzicht van de diverse theorieën over extreem-rechts kiesgedrag concludeert Lubbers<sup>4</sup> dat daarbij vier dominante motieven een rol kunnen spelen. Een eerste motief wordt gevormd door een *negatieve houding ten opzichte van migranten*, en wordt afgeleid van de theorie van de 'bedreigde economische belangen'. Kiezers die zich op economisch vlak door migranten bedreigd voelen, kiezen in deze visie voor een extreem-rechtse partij, omdat deze de aanwezigheid van migranten in de samenleving wenst te reduceren. Een dergelijke negatieve houding t.o.v. migranten wordt wel eens omschreven als 'allegaars racisme',<sup>5</sup> en kan ook een culturele ondertoon hebben: men wijst migranten af omwille van het cultureel verschil dat men met hen waarneemt. Volgens de theorie van de 'symbolische belangen' stemmen maatschappelijk gedesintegreerde individuen op een extreem rechtse partij, omwille van het *nationalisme* dat dergelijke partijen uitdragen. Dit nationalisme biedt immers op symbolische wijze nieuwe groepsbindingen en referentiekaders. Volgens de autoritarismetheorie voelen kiezers zich vooral door extreem-rechtse partijen aange trokken omwille van de *autoritaire denkbeelden* die daar vertolkt worden. Deze denkbeelden bieden immers eenvoudige, rechtlijnige oplossingen voor problemen rond bv. onveiligheid en criminaliteit. Tot slot kan ook de *afkeer* van het *politieke gebeuren* een motief vormen. De keuze voor een uiterst-rechtse partij is in deze visie een uiting van a-politiek protest.

Uit onderzoek naar de motivering van het kiesgedrag voor het Vlaams Blok in Vlaanderen, komt een *negatieve houding t.o.v. migranten* als hoofdmotief naar

4. LUBBERS, M., *Exclusionistic Electorates. Extreme right-wing voting in Western Europe*, Doctoraal Proefschrift in de Sociale Wetenschappen, Nijmegen, Katholieke Universiteit Nijmegen, 2001.
5. DE WITTE, H., 'Everyday' racism in Belgium: An Overview of the Research and an Interpretation of its Link with Education, pp. 47-74, in HAGENDOORN, L. & NEKUEE, S. (Eds.), *Education and racism. A cross-national inventory of positive effects of education on ethnic tolerance*, Aldershot, Ashgate, 1999.



voor.<sup>6</sup> De andere motieven spelen een beperkte, secundaire rol. De kiezers van deze extreem-rechtse partij motiveren hun stem dus in de eerste plaats via een vorm van 'alledaags racisme'. Dit leidt wel eens tot de typering van dergelijke partijen als 'racistische partijen'.<sup>7</sup> De vraag die we in deze bijdrage exploreren is in hoeverre dit eveneens geldt voor de militanten van deze partijen: vormt (een vorm van) racisme het hoofdmotief voor hun activisme? Of spelen de andere hoger vermelde motieven een belangrijker rol? En hoe verhouden deze andere motieven zich dan t.o.v. het racistisch getinte motief?

In enkele literatuurstudies werd gepoogd om de inzichten over het 'traject' dat individuen afleggen bij het actief worden, te integreren.<sup>8</sup> Met 'traject' wordt het proces bedoeld waarin de oorzaken (of determinanten) voor het activisme worden beschreven, samen met de fasen die daarbij werden doorlopen. Dit traject beschrijft dus 'hoe' men ertoe kwam om actief te worden binnen een extreem-rechtse organisatie. Bij de beschrijving van deze 'trajecten' wordt frequent een tweespalt gesignaleerd.<sup>9</sup> Aan de ene zijde staan theorieën die de oorzaak van het ontstaan van militantisme bij het individu zelf leggen. Over het algemeen wordt daarbij uitgegaan van een *deprivatiemotief*. De kernidee is dat deze individuen geconfronteerd worden met ernstige negatieve ervaringen op economisch, sociaal of maatschappelijk vlak. Vaak wordt verwezen naar negatieve economische omstandigheden (werkloosheid, dreigend jobverlies), naar sociale isolatie en/of naar diverse vormen van normverlies of anomie. Deze negatieve omstandigheden activeren de wens tot activisme, onder meer omdat de organisatie een ideologisch antwoord (of verklaring) biedt voor de ervaren vormen van deprivatie. Deze ideologie kan elk van de vier hoger vermelde motieven omvatten: een negatieve houding t.o.v. vreemdelingen, nationalisme, autoritarisme of een vorm van politiek protest. Vanuit elk van deze visies kan immers een ideologisch antwoord op de ervaren deprivatie worden ontwikkeld. Het ogenblik waarop men actief wordt, is in deze visie meestal expliciet aan te duiden: er deed zich een plotse,

6. Zie bijvoorbeeld: BILLIET, J. & DE WITTE, H., Attitudinal dispositions to vote for a 'new' extreme right-wing party: the case of 'Vlaams Blok', *European Journal of Political Research*, vol. 27, nr. 2, 1995, pp. 181-202; BILLIET, J. & DE WITTE, H. (2001), o.c.; LUBBERS, M., SCHEEPERS, P. & BILLIET, J., Multilevel modelling of the Vlaams Blok vote: individual and contextual characteristics. *Acta Politica*, vol. 35, nr. 4, 2000, pp. 363-398; COFFE, H., BILLIET, J. & CAMBRE, B., Etnocentrisme en stemgedrag. Evolutie tussen 1991 en 1999, pp. 95-109, in SWYNGEDOUW, M. & BILLIET, J. (Eds.), *De kiezer heeft zijn redenen. 13 juni 1999 en de politieke opvattingen van Vlamingen*, Leuven, Acco, 2002.
7. ELBERS, F. & FENNEMA, M., *Racistische partijen in West-Europa. Tussen nationale traditie en Europese samenwerking*, Leiden, Stichting Burgerschapskunde, 1993.
8. HAGENDOORN, A., Jonge neofascisten: aspecten van een leerproces, pp. 217-237, in DEKKER, H., ROZEMOND, S. & IJZERMAN, T. (Eds.), *Politieke socialisatie. Theorie, onderzoek, toepassing*, Culemborg, Educaboek, 1986; BILSEN, K. & DE WITTE, H., Waarom worden individuen actief binnen een extreem-rechtse organisatie? Integratie van de beschikbare literatuur in een hypothetisch kader ter verklaring van extreem-rechts militantisme, *Tijdschrift voor Sociologie*, vol. 22, nr. 1, 2001, pp. 37-62.
9. Bijvoorbeeld in: HAGENDOORN, A., 1986, o.c., pp. 217-218.

specifieke situatie voor (bv. een afdanking), die als 'breukervaring' of 'trigger' tot militantisme heeft geleid. In de onderzoeksliteratuur wordt dit traject ook wel eens aangeduid met de term 'conversion' of 'bekering': het individu breekt na een ingrijpende ervaring vrij abrupt met het verleden, en 'bekeert' zich tot een specifieke organisatie.<sup>10</sup>

Tegenover het deprivatiemotief staat het *socialisatiemotief*.<sup>11</sup> Hier ligt het initiatief buiten het individu: bij de organisatie en/of het thuismilieu. Het proces naar activisme verloopt in deze visie tevens geleidelijk. Als jongere groeit men op in een milieu waarin specifieke opvattingen gehuldigd worden, die de kans op militantisme op latere leeftijd vergroten. Ook mogelijk is dat men in een specifieke vriendengroep of jeugdbeweging terecht kwam, met hetzelfde effect. Op termijn komt men daardoor in sterkere mate in aanraking met gelijkgezinden, en vergroot de kans dat men gevraagd wordt om een rol op te nemen in de organisatie. Deze organisatie werkt immers vanuit een ideologie die sterk op deze van het individu lijkt, waardoor men deel kan uitmaken van een groep die gelijkaardige doelen nastreeft. Dit sociale element versterkt de verdere integratie in de organisatie: men heeft er immers ook een vriendengroep van gelijkgestemden gevonden, die analoge ervaringen en standpunten delen. Ook in deze visie kan het ideologische bindmiddel diverse inhouden aannemen: de afwijzing van vreemdelingen, nationalisme, autoritarisme of politiek protest zijn alle vier mogelijke ideologieën die via 'derden' kunnen worden doorgegeven. Socialisatie wordt in de literatuur ook gelabeld als 'continuïteit', om het geleidelijke van het traject te benadrukken.<sup>12</sup>

Uit het socialisatie- of continuïteitsmodel kan nog een derde, extremere visie worden afgeleid: het *indoctrinatiemodel*.<sup>13</sup> Deze visie houdt in dat politiek niet geïnformeerde individuen door organisaties kunnen worden opgespoord en gerekruteerd. Ook hier ligt het initiële initiatief dus bij de organisaties, die specifieke rekruteringsacties opzetten om individuen met een gebrek aan politiek inzicht in te lijven. Deze individuen kunnen ook toevallig met deze organisaties of leden in contact komen. Dit eerste contact leidt tot een uitnodiging op een bijeenkomst, waarna er sprake kan zijn van een 'kleefeffect'. Bij een eerste kennismaking wordt een prettige sfeer gecreëerd, waardoor het individu zich gewaardeerd en geborgen voelt. Daardoor ontstaat een uitdijend patroon van activiteiten, die uiteindelijk leiden tot de actieve opname van het individu in de organisatie. Centraal in dit traject staat dus de idee dat het individu zelf geen initiatief ondernam om (actief) lid te worden, doch als 'gemakkelijk doelwit' gerekruteerd werd door een organisatie. Ze worden daarom als het ware actief 'zonder daar zelf om gevraagd te

10. Zie bv.: KLANDERMANS, B. & MAYER, N., Political demand and supply, p. 49, in KLANDERMANS, B. & MAYER, N. (Eds.), *Extreme Right Activists in Europe. Through the Magnifying Glass*, London/New York, Routledge, 2006.
11. Hagendoorn (1986) spreekt van 'indoctrinatie' i.p.v. van 'socialisatie'. We verkiezen in deze bijdrag de neutralere term 'socialisatie'.
12. KLANDERMANS, B. & MAYER, N., 2006, o.c., p. 49.
13. HAGENDOORN, A., 1986, o.c., p. 218.

hebben'. Een dergelijk traject wordt in de literatuur wel eens omschreven als 'volgzaamheid' of 'compliance'.<sup>14</sup> Wellicht is de term 'volgzaamheid' beter dan 'indoctrinatie', omdat deze de nogal negatieve connotatie van dit laatste begrip vermijdt.

Hiermee zijn vier mogelijke motieven en drie mogelijke processen in kaart gebracht. De *motieven* verwijzen naar het waarom van het activisme: van waaruit motiveert men het? De *processen* of 'trajecten' verwijzen naar de wijze waarop dit actief worden verliep: wanneer gebeurde het, en welke gebeurtenissen en personen speelden daarbij een rol? Omwille van het exploratief karakter van deze bijdrage, ontwikkelen we geen specifieke verwachtingen m.b.t. de concrete motieven of processen die we bij onze respondenten zullen aantreffen. In deze bijdrage zullen we wel nagaan in hoeverre de hoger vermelde motieven en trajecten naar voor komen uit onze interviews.

### III. Onderzoeksofzet

De resultaten die in deze bijdrage gerapporteerd worden, maken deel uit van een ruimer Europees project naar extreem-rechts militantisme.<sup>15</sup> Daarbij werd gezamenlijk éénzelfde onderzoeksofzet uitgewerkt en gehanteerd. In elk land werden ongeveer 30 militanten van een extreem-rechtse organisatie aan een diepte-interview onderworpen. In deze bijdrage beperken we ons tot de resultaten van het Vlaamse onderzoeksluik.

Omdat er vrij weinig geweten was over de beweegredenen om actief te worden binnen een extreem-rechtse organisatie, werd voor *diepte-interviews* gekozen.<sup>16</sup> Binnen het Europese onderzoeksnetwerk werd vooraf een *training* georganiseerd over de wijze waarop dergelijke interviews moeten worden afgenomen.<sup>17</sup>

14. Zie bv.: LINDEN, A. & KLANDERMANS, B., The Netherlands. Stigmatized outsiders, pp. 179-180 & 184-186, in KLANDERMANS, B. & MAYER, N., 2006, o.c.
15. Het project werd geïnitieerd door Prof. Dr. Bert Klandermaans (VU Amsterdam). Volgende landen werken eraan mee: Nederland (dra. Annette Linden), Frankrijk (Prof. Dr. Nonna Mayer en dra. Valérie Lafont), Italië (Prof. Dr. Patrizia Catellani, dr. Patrizia Milesi en dr. Antonio Chirumbolo), Duitsland (Prof. Dr. Bernd Simon en dr. Ludger Klein) en België (Prof. Dr. Hans De Witte). De resultaten van het Europees vergelijkend deel van dit project werden recent gepubliceerd in: KLANDERMANS, B. & MAYER, N. (Eds.), *Extreme Right Activists in Europe. Through the Magnifying Glass*, London/New York, Routledge, 2006.
16. BAARDA, D., DE GOEDE, M. & TEUNISSEN, J., *Basisboek Kwalitatief Onderzoek. Praktische handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek*, Houten, Educatieve Partners Nederland BV/Stenfert Kroese, 1995.
17. Gebaseerd op: BAARDA, D., DE GOEDE, M. & VAN DER MEER-MIDDELBURG, A., *Basisboek Open Interviews. Praktische handleiding voor het voorbereiden en afnemen van open interviews*, Houten, Educatieve Partners Nederland BV/Stenfert Kroese, 1996.

Extreem-rechtse militanten vormden de *doelgroep* van het onderzoek. Het extreem-rechtse milieu in Vlaanderen is omvangrijker dan het militantenbestand van de Vlaamse extreem-rechtse partij 'Vlaams Blok/Belang'. Daarom werd besloten om ons te richten op de ruimere rechts-radicalen beweging.<sup>18</sup> Daarvan maken, naast het Vlaams Blok/Belang als politieke partij, eveneens andere organisaties deel uit, zoals de actiegroep Voorpost, de vormingsorganisatie Were Di, organisaties van 'nostalgici' (zoals Broederband) en jongerenorganisaties (zoals het NSV). Deze organisaties kunnen volgens Spruyt<sup>19</sup> ingedeeld worden in functie van twee assen: het doelpubliek (jongeren versus ouderen) en de functie (vorming versus actie). In het midden van deze assen staat het Vlaams Blok/Belang als partij, vermits deze contacten onderhoudt met alle organisaties, en als partijpolitieke vertegenwoordiging van de ruimere stroming optreedt. Voor ons opzet werd gekozen om, naast militanten van het Vlaams Blok/Belang, ook militanten van twee andere organisaties te interviewen: de studentenorganisatie NSV en de actiegroep Voorpost. Op deze wijze werd immers het meest actieve en militante deel van de beweging in het onderzoek betrokken, terwijl de focus op jongeren tevens toelaat om het traject dat daarbij werd afgelegd op meer betrouwbare wijze in kaart te brengen. Dat traject of proces werd immers vrij recent afgelegd, waardoor geen feiten uit een ver verleden uit het geheugen moeten worden opgeroepen.

Er werden 11 interviews afgenomen van individuen die actief waren in het *Vlaams Blok*.<sup>20</sup> Het betreft 2 vrouwen en 9 mannen, met een leeftijd tussen 26 en 59 jaar (gemiddelde: 43 jaar). Vooral leden met een verantwoordelijke positie in de partij op gemeentelijk of arrondissementeel niveau werden geïnterviewd. De meesten hadden een getuigschrift van het middelbaar onderwijs behaald. Via bemiddeling werd een eerste contact gerealiseerd. Deze persoon verwees op zijn beurt door naar anderen, waardoor 9 interviews gerealiseerd konden worden via een vorm van 'snowball sampling', waarbij namen werden gesuggereerd door drie centrale contactpersonen. Via een bevoorrechte getuige die het interne milieu goed kende, werd deze lijst nog aangevuld met twee personen, om eventuele eenzijdigheid bij de selectie te vermijden. De geïnterviewde Vlaams Blokkers kwamen uit drie regio's: Limburg, Antwerpen en de omgeving van Leuven.

Van de actiegroep *Voorpost* werd in eerste instantie een persoon met een centrale positie in de organisatie gecontacteerd en geïnterviewd.<sup>21</sup> Deze persoon suggereerde tevens een aantal te interviewen militanten. Gevraagd werd om een zo heterogeen mogelijk staal door te geven: zowel jongeren als ouderen, zowel mannen als vrouwen, zowel nieuwkomers als 'anciens'. Op deze wijze konden 8 personen worden geïnterviewd. Eén persoon werd door een andere geïnterviewde

18. Voor een goed overzicht van deze beweging, zie: SPRUYT, M., 1995, o.c., pp. 33-65.

19. SPRUYT, M., 1995, o.c., p. 41.

20. Met dank aan Kaat Bilsen, die deze interviews afnam. Omwille van het tijdstip waarop de interviews plaatsvonden (voor 2000; zie verder), spreken we in deze bijdrage steeds over het 'Vlaams Blok' i.p.v. over het recentere 'Vlaams Belang'.

21. Deze interviews werden door de auteur zelf afgenomen.

gesuggereerd. In totaal werden dus 9 militanten van Voorpost geïnterviewd. Het betreft 2 vrouwen en 7 mannen, met een leeftijd tussen 18 en 54 jaar (de meesten waren tussen 20 en 39 jaar oud; gemiddelde: 38 jaar). Naar positie in de organisatie werden quasi alle niveaus bestreken: drie geïnterviewden hadden een erg verantwoordelijke functie, drie anderen kwamen uit het middenkader (bv. voorzitters van een lokale kern) en de drie overigen waren 'gewoon actief lid'. Ongeveer de helft onder hen had het middelbaar onderwijs beëindigd, de overigen hadden een universitair diploma op zak. De meesten waren afkomstig uit de omgeving van Antwerpen of Oost-Vlaanderen.

Tot slot werden ook 8 militanten van het NSV geïnterviewd.<sup>22</sup> De 'Nationalistische Studentenvereniging' verenigt studenten van Vlaamse universiteiten en hogescholen. De interviews vonden plaats in Leuven en Gent. Eerst werd contact gezocht met het 'verbondshuis' in Leuven, waar reeds een eerste persoon kon worden geïnterviewd. Deze persoon verwees verder naar andere personen, die op hun beurt weer verder verwezen naar nog anderen ('snowball sampling'). Zo werden 3 vrouwen en 5 mannen geïnterviewd, met een leeftijd tussen 19 en 25 jaar (gemiddelde: 22 jaar). Allen hadden hogere (hoofdzakelijk universitaire) studies aangevat. Vijf onder hen hadden een verantwoordelijke positie op lokaal niveau (bv. voorzitter); de overige drie waren 'gewoon actief lid'.

In totaal werden dus 28 militanten geïnterviewd (7 vrouwen en 21 mannen). Alle interviews vonden plaats voor 2000 (meestal in 1997 en 1998). Bij de afname van de interviews werd volsterkte anonimiteit en vertrouwelijkheid gegarandeerd. De interviews werden op band opgenomen en volledig uitgeschreven. Voor vele respondenten onderstreepte dit het wetenschappelijk karakter van het onderzoek: hun woorden zouden immers correct worden weergegeven. Gemiddeld duurde de interviews anderhalf à twee uur. De uitgeschreven interviews werden aan de (meeste) respondenten teruggestuurd, met de vraag deze op onnauwkeurigheden na te lezen en aan te vullen. Bij de introductie werd benadrukt dat we enkel geïnteresseerd waren in hun individuele, persoonlijke ervaringen: we waren immers op zoek naar 'de mens achter de militant'. Ongeveer de helft van de interviews werd bij de respondent thuis afgenomen, de meeste anderen in een lokaal van de organisatie zelf. In regel waren daar geen anderen bij aanwezig.

Omdat het niet mogelijk was om een toevallige steekproef van militanten te trekken, is de representativiteit van de gerealiseerde steekproef onzeker. Van de groep Voorpostmilitanten werd via een bevoorrechte getuige nagegaan in hoeverre deze groep inhoudelijk representatief was voor de organisatie. Dit bleek het geval te zijn. Deze inhoudelijke representativiteit is minder duidelijk wat de twee andere organisaties betreft.

22. Met dank aan Alexander Vander Stichele, Marjan Vertommen, Bart Jansen en Patrick Fransen, die deze interviews uitvoerden als voorbereiding op hun verhandeling. Elke student interviewde twee NSV-militanten. Ze werden op voorhand zowel inhoudelijk als methodologisch voorbereid op deze taak.

Het *instrument* dat bij de diepte-interviews werd gebruikt, bestond uit vijf inhoudelijke delen. Achtereenvolgens werd ingegaan op (1) het actief worden (redenen en proces), (2) het actief zijn (huidige activiteiten), (3) het actief blijven (wens tot continuering van het lidmaatschap), (4) de politieke opvattingen, en een afsluitend deel over (5) wat het voor de persoon nu alles bij elkaar betekent om actief te zijn ('identiteit'). Voor elk deel werd een hoofdvraag gesteld, waarna diverse mogelijke deelvragen konden worden gesteld, wanneer een specifiek aspect niet aan bod was gekomen. Tot slot werden een aantal achtergrondkenmerken in kaart gebracht (bv. beroep, opleiding, religie). In wat nu volgt baseren we ons hoofdzakelijk op de antwoorden die gegeven werden op delen '1' (actief worden) en '4' (politieke opvattingen'). Deze laten ons immers toe om hun traject in kaart te brengen, en om na te gaan welke standpunten daarbij centraal staan (ideologische motivering).

#### IV. Resultaten

Bij het beantwoorden van de onderzoeksvragen werd in eerste instantie gepoogd om elke individuele 'case' te synthetiseren. Telkens werd gezocht naar de krachtlijnen van bv. het proces via hetwelke men actief werd. Daarna werd over de drie organisaties heen gepoogd om de diverse individuele levensverhalen samen te voegen tot groepjes, die onderling eenzelfde dynamiek vertoonden. We gaan eerst in op de resultaten m.b.t. het 'traject' of proces van het actief worden. Daarna belichten we de resultaten m.b.t. de politieke opvattingen van de respondenten. In het besluit van deze bijdrage worden de bevindingen uit beide delen gesynthetiseerd, in een poging om de centrale onderzoeksvragen te beantwoorden. De analyse wordt geïllustreerd via citaten. Daarbij wordt steeds een fictieve naam, de organisatie, de leeftijd en het geslacht van de betreffende respondent vermeld.

##### A. Actief lid worden als proces

Voor haast alle respondenten vormt het huidige activisme de voortzetting van een engagement dat reeds lang geleden ontstond. Wanneer we het verloop van dat proces in kaart brengen, komt een tweespalt naar voor. De overgrote meerderheid van de respondenten werd via *anderen* geleidelijk aangezet tot militantisme. Centraal in hun traject staat de invloed van het thuismilieu, en in beperkte mate ook dat van een jeugdbeweging of van vrienden of een partner. Over het algemeen kent hun activisme een *geleidelijk*, en vaak ook 'evident' verloop. Tegenover deze meerderheid staat een kleine groep respondenten waarbij een dergelijke sociale invloed afwezig lijkt. Hun traject kenmerkt zich hoofdzakelijk door een confrontatie met een specifiek feit of een specifieke *gebeurtenis*. Hun activisme

kent meestal een eerder *abrupt* verloop: omwille van deze specifieke gebeurtenis besloot men autonoom (en vaak ook plots) om actief te worden. Deze tweedeling is natuurlijk niet perfect. Bijna de helft van de respondenten vertoont qua traject immers in zekere mate een mengvorm, waarbij vooral een combinatie van sociale redenen én een specifieke gebeurtenis opvalt. Deze individuen werden steeds ingedeeld in de groep waar ze het nauwst bij aansluiten. De kernvraag daarbij was steeds: "wat lag aan de *grondslag* van het activisme; wat kwam daarbij *eerst*?". In de verdere bespreking komen we op deze personen nog terug, vermits ze vaak de evolutie illustreren die men daarbij kan doormaken, en de personen die daarbij van invloed zijn.

## 1. Activisme vanuit het sociaal milieu

Binnen deze omvangrijke groep kunnen drie subgroepen onderscheiden worden, waarin de invloed van respectievelijk de familie, een jeugdbeweging en vrienden centraal staat.

### a. De rol van de ouders

De grootste groep binnen de categorie 'activisme vanuit het sociaal milieu' heeft betrekking op de invloed van de *ouders* van de geïnterviewde. Centraal daarbij staat een familietraditie in het Vlaams-nationalisme, die soms reeds generaties oud is. De dominante rol van het thuismilieu wordt wellicht nog het sterkst verwoord door Anton:

"Om u een klein voorbeeld te geven: het gebruik van een Frans woord bijvoorbeeld, of een Engels woord, bij ons thuis kostte dat telkens een halve frank of een kwartje. We moesten een boete betalen als we een woord gebruikten waar een equivalent in het Nederlands voor bestond. Er werd geen Frans gebruikt bij ons, of geen Engels, ook geen Duits".

En verder:

"'s Avonds werd over de problematiek van Vlaanderen gepraat, daar werden Vlaamse liederen gezongen bij ons thuis, daar werd naar de IJzerbedevaart gegaan, daar werd naar het (Vlaams-nationaal n.v.d.a.) Zangfeest gegaan. Dus ge krijgt die impulsen mee van thuis uit. (...) Mijn ouders waren Vlaamsgezind". (Anton, Vlaams Blok, man, 59 jaar).

Deze omvangrijke groep kan op zijn beurt nog worden opgedeeld in twee ongeveer even grote groepen. Uit de interviews komt immers een tweedeling naar voor tussen respondenten uit een *radicaal* Vlaams-nationaal gezin, en respondenten die opgegroeid zijn in een gezin waarin een meer *gematigde* variant van het Vlaams-nationalisme werd gehuldigd.

### Opgroeien in een radicaal Vlaams-nationaal gezin

Een belangrijk deel van deze groep komt uit een zogenaamde 'zwarte familie': hun ouders of grootouders waren radicaal Vlaamsgezind voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog, en waren actief in organisaties die met de Duitse bezetter collaboreerden. Vaak wordt verwezen naar posities in het VNV (het 'Vlaams Nationaal Verbond'), en sommigen gingen met de Duitsers tegen het communisme vechten aan het Oostfront. Velen werden omwille van hun engagement veroordeeld na de oorlog. Sommige geïnterviewden ervaren deze veroordeling als 'evident' omwille van de betrokkenheid van hun (groot)ouders, en pogen dit engagement tijdens de oorlog tevens te vergoelijken:

"Ik ben dus opgegroeid in een Vlaams-nationaal gezin, met alle consequenties vandien, dat mijn vader en mijn moeder problemen gehad hebben na de oorlog. Niet omdat ze met den Duits meegeheuld hebben, want ik heb nooit gedacht dat ze echt wisten wat er gaande was, maar zij waren Vlaams-nationaal, maakten deel uit van het VNV, dat was de reden waarom ze dus veroordeeld zijn geweest na de oorlog" (Anton, Vlaams Blok, man, 59 jaar).

Binnen het radicale Vlaams-nationalisme wordt een uitgesproken en compromisloze Vlaamsgezindheid gekoppeld aan een rechtse maatschappijvisie.<sup>23</sup> De overtuiging van deze ouders verdween niet na de Tweede Wereldoorlog, en werd in de gezinskring levend gehouden. Vele geïnterviewden verwijzen daarbij naar discussies over 'de Vlaamse problematiek', naar de aanwezigheid van het radicale weekblad 't Pallieterke' bij hun thuis, en naar de deelname aan Vlaams-nationale manifestaties, zoals de IJzerbedevaart en het Zangfeest (cf. het hoger vermelde citaat van Anton).

Het traject dat men sindsdien gevolgd heeft, verschilt in zekere mate in functie van de leeftijd van de geïnterviewde. Voor de oudere respondenten, die opgroeiden in de periode vlak na de Tweede Wereldoorlog, lag een overstap vanuit hun thuismilieu naar de toenmalige Volksunie (VU) voor de hand. De VU was voor hen immers "toendertijd de enige Vlaams-nationale partij die er bestond" (Anton, Vlaams Blok, man, 59 jaar). Op termijn kwam het echter tot een breuk met deze partij, omdat deze in hun ogen een te progressieve koers volgde, of omwille van het Egmontpact. Bij dat laatste was de VU als regeringspartij betrokken, terwijl dit pact als verraad van de Vlaamse zaak wordt ervaren. De breuk met de VU is dus ingegeven door ideologische motieven, en weerspiegelt daarmee hun radicaal Vlaamse en ideologisch rechtse visie. De geïnterviewden waarvoor dit geldt, werden allen actief binnen het Vlaams Blok. Zij hadden reeds contacten met

23. Zie bv.: SPRUYT, M., 1995, o.c.; DE WITTE, H., On the 'Two Faces' of right-wing extremism in Belgium. Confronting the ideology of extreme right-wing parties in Belgium with the attitudes and motives of their voters, *Res Publica*, Vol. 38, nr. 2, 1996, pp. 397-411.



Vlaams Blokmilitanten tijdens hun activisme binnen de VU, en werden door deze militanten aangesproken om bij het Vlaams Blok te komen toen ze afstand namen van de VU.

Voor de jongeren verliep het traject anders, omdat ze later opgroeiden. In de jaren '60 werd het Vlaams Nationaal Jeugdverbond (VNJ) opgericht, een jeugdbeweging van radicaal Vlaams-nationale signatuur. De ouders van de meeste jonge geïnterviewden stuurden hun kinderen reeds op jonge leeftijd naar deze jeugdbeweging. Binnen het VNJ worden jongeren via actie, spel en avontuur verder gevormd in het radicale Vlaams-nationalisme. Met de woorden van Willy (Voorpost, man, 24 jaar):

"In plaats van voor de zoveelste keer cowboy en indiaan te spelen, speelt ge de Guldensporenslag eens na."

Binnen het VNJ leggen de jongeren tevens contacten met gelijkgezinden waarvoor sociale netwerken ontstaan, en worden ze aangezet om actief deel te nemen aan acties en manifestaties. Tijdens deze acties worden ze vaak opgemerkt en gecontacteerd door een militant van een andere beweging, die hen dan vraagt actief te worden in deze beweging. De overstap naar een andere beweging wordt soms ook zelf gezet, al dan niet samen met gelijkgezinde vrienden.

Het thuismilieu, (later ontstane) sociale netwerken en ideologische affiniteiten spelen in dit traject dus een belangrijke rol. De meeste geïnterviewden vinden dit verloop evident, en ervaren een grote continuïteit. Dit wordt goed geïllustreerd door de geschiedenis van Willy (Voorpost, man, 24 jaar):

"Mijn grootvader was bij het VNV. Hij is leraar geweest en was Vlaamsgezind. En familietakken daarvoor waren ook Vlaamsgezind, niet uitgesproken, maar die reflex was er toch. Mijn grootvader heeft na de oorlog zeven jaar in de gevangenis gezeten, vooral denk ik omdat hij leraar was, want dat werd meestal kwalijker genomen, collaboratie als opvoeder. Mijn grootmoeder heeft ook een tijdje vastgezeten. Ik ben zowat opgegroeid in de Vlaamse Beweging. Mijn ouders namen ons mee naar de grotere activiteiten (IJzerbedevaart, zangfeesten). Op 6 jarige leeftijd werd ik lid van het VNJ. Dat is een ideologische jeugdbeweging, waarin veel kinderen van Vlaams-nationalisten zitten. Daarin worden bepaalde waarden en een visie meegegeven: het Heel-Nederlandse en de rechtse beschouwing in het algemeen. Toen ik 16 was ging ik in de leiding van het VNJ, en op mijn 20ste werd ik actief binnen het Taal Actie Comité (TAK), waarin mijn vader ook actief was. Het was vooral het overkoepelende dat mij interesseerde, omdat ge met meer mensen meer kunt bereiken. In mijn regio werden de TAK-acties steeds samen met Voorpost uitgevoerd, omdat de standpunten van beide organisaties overlappen. Op een bepaald ogenblik vroeg X mij om lid te worden van Voorpost. Ik ben daar op ingegaan, omdat ik ideologisch achter Voorpost sta, en omdat ik vroeger toch al meedeed. (...) Van iemand van mijn milieu wordt ervan uitgegaan dat hij Voorpost een beetje

kent. Eigenlijk is er niet zoveel veranderd. (...) Onlangs ben ik lid geworden van het Vlaams Blok."

Wanneer we de diverse levensgeschiedenissen van deze groep geïnterviewden overschouwen, dan valt de continuïteit in hun evolutie op. Om het met een beeldspraak te zeggen: "de fakkel wordt thuis aangestoken en doorgegeven". De betrokkenen geraken daardoor steeds verder geïntegreerd in de ruimere rechts-radicalen Vlaams-nationale beweging. Specifieke gebeurtenissen die het activisme doen opstarten, lijken zich zelden voor te doen.

#### Opgroeien in een gematigd Vlaams-nationaal gezin

De geïnterviewden die tot deze groep behoren, komen allen uit een gezin met een 'gematigd' Vlaams-nationale oriëntatie. De ouders (vaak uitsluitend de vader) worden als 'Vlaamsgezind' omschreven, doch zijn meestal niet actief in het politieke gebeuren. Meestal waren ze VU-gezind, of stemden ze VU. De ouders of grootouders waren niet betrokken in de collaboratie met de Duitse bezetter tijdens de Tweede Wereldoorlog. Enkele geïnterviewden geven een meer actieve betrokkenheid van hun ouders aan: ze namen (samen met de geïnterviewden) deel aan Vlaams-nationale manifestaties en waren actief in de VU. Annemie (Vlaams Blok, vrouw, 33 jaar) stelt het zo:

"Mijn vader zat al in de politiek (de VU, nvda). En ik ben vanaf dat ik zes of zeven was mee gaan plakken met mijn grotere broers en hun kameraden. Dat zat er van jongsaf aan in."

Voor de meesten geldt dit echter niet. De geïnterviewden typeren hun ouders meestal als 'lauwe' Vlaams-nationalisten, om hen te contrasteren aan hun eigen, meer radicale engagement:

"Mijn ouders zijn 'relatief' Vlaamsgezind." (Lieve, NSV, vrouw, 20 jaar)

Dit wil echter niet zeggen dat de ouders geen socialiserende rol gespeeld hebben. Marij (Vlaams Blok, vrouw, 26 jaar) zegt hierover:

"Dat van het Vlaming willen zijn, dat zit er eigenlijk in van thuis. Het Vlaming zijn was bij ons thuis toch belangrijk. Als mijn vader over straat liep en iemand vroeg hem in het Frans de weg, dan weigerde hij dat te doen, of hij moest zeker weten dat het een Fransman was."

Het 'lauwe' Vlaams-nationalisme van deze ouders vormde de *ondergrond* van waaruit hun activisme kon ontstaan. Deze 'ouderlijke ondergrond' volstond echter niet. Om actief te worden was telkens een 'externe prikkel' nodig. Voor de meesten namen 'anderen' deze rol op zich: hun activisme werd aangewakkerd door een partner, een broer of door de participatie aan een jeugdbeweging. Voor de anderen speelde een 'gebeurtenis' een beslissende rol. Wanneer we de evolutie van de geïnterviewden in deze groep bekijken, dan lijkt het toeval vaak een rol gespeeld te hebben: een op het eerste zicht toevallige contactname of gebeurtenis

heeft hun leven ingrijpen gestuurd. Dit 'toeval' viel echter in 'goede aarde', omdat de geïnterviewden van thuis uit reeds een zekere gevoeligheid hadden ontwikkeld voor de Vlaams-nationale problematiek.

Marij (Vlaams Blok, vrouw, 26 jaar) is een voorbeeld van een militante die actief werd omdat haar partner haar daartoe heeft aangezet:

"Op 18 jaar heb ik dan X leren kennen. Hij was in de beginperiode van zijn politieke loopbaan bij het Vlaams Blok. Dat is dan geleidelijk aan een beetje gegroeid. Hij heeft het Vlaams Blok in deze gemeente opgestart en omdat er een tekort was aan mensen heb ik ja gezegd, omdat het mij meer interesseerde naarmate ik er meer van hoorde."

Het actief worden in het Vlaams Blok heeft voor haar iets toevalligs, al heeft de ideologische affiniteit met haar partner wellicht een rol gespeeld in het feit dat ze elkaar hebben leren kennen.

Voor enkele NSVers heeft een (andere) jeugdorganisatie een belangrijke socialiserende rol gespeeld. Karel (NSV, man, 24 jaar) illustreert dit. Hij werd lid van een erg Vlaamsgezinde afdeling van een jeugdbeweging die gaandeweg radicaliseerde:

"We waren Vlamingen en we droegen op ons uniform een leeuw en op kamp hing er een Vlaamse leeuw. En dan zijn we stillekesaan beginnen gaan naar die manifestaties, de IJzerbedevaart en het Zangfeest. (...) En dan, ja, dat was stoer hé, zo'n beetje de Flamingant uithangen en een uniformke dragen."

Toen hij ging studeren werd hij samen met zijn vrienden van de jeugdbeweging lid van het NSV. Karel lijkt via de jeugdbeweging een grondige ideologische socialisatie te hebben meegekregen, die hem heeft aangezet om actief lid te worden, al werd de gevoeligheid voor dit thema van thuis uit reeds meegegeven.

Tot slot zijn er nog enkelen, waarbij een gebeurtenis de aanzet gaf om actief te worden. Zo werd Luk aangetrokken door een pamflet van het Vlaams Blok:

"Tijdens de verkiezingen heb ik een pamfletje gelezen van het Vlaams Blok, en dat sprak mij wel aan. (...) Dat waren meestal van die korte sloganische zinnen. Als manneke van 13 jaar begreep ik dat goed." (Luk, Voorpost, man, 18 jaar)

Hij werd op dat ogenblik op eigen initiatief lid van het Vlaams Blok. De gevoeligheid voor het Vlaams-nationaal thema was voordien echter al aanwezig in zijn thuismilieu.

#### b. De rol van een jeugdbeweging of vrienden

Voor een aantal geïnterviewden geldt dat hun ouders (of grootouders) weinig politieke interesse hadden, en evenmin betrokken waren bij de Vlaams-nationale

beweging. Zij kregen hun socialisatie in het (vaak radicale) Vlaams-nationalisme via hun deelname aan een jeugdbeweging (of jeugdhuis), of werden via vrienden geïnformeerd over het Vlaams-nationale gedachtegoed.

#### De rol van een jeugdbeweging of jeugdhuis

De geïnterviewden die een jeugdbeweging als de oorsprong van hun militantisme aanduiden, verwijzen daarbij nooit naar het VNJ. Dat is wellicht niet toevallig. VNJ-leden worden door hun ouders op jeugdige leeftijd bewust naar deze organisatie gestuurd. Deze respondenten komen echter uit een gezin waarin het Vlaams-nationalisme niet aanwezig was. Zij werden meestal toevallig lid van een grotere nationale jeugdbeweging (bv. Chiro of KSA), die in hun buurt een afdeling had. Deze afdeling was – afwijkend van de nationale lijn – in sterke mate Vlaams-nationaal georiënteerd, en gaf deze oriëntatie tevens door aan de jongeren. Dit wordt goed geïllustreerd door het verhaal van Thomas (Voorpost, man, 54 jaar):

“Van mijn 10 jaar ben ik actief geweest in de Chirojeugd. Daar ben ik Vlaamsgezind en nationalist geworden. (...) Daar is mijn politiek fundament gelegd. Met de Chiro gingen we naar de Vlaamse dag op de wereldtentoonstelling in Brussel, naar het Vlaams-nationaal zangfeest en de IJzerbedevaart. (...) In de Chiro zat ik in feite in de Vlaamse beweging.”

Na deze eerste introductie in de Vlaams beweging lijken er zich twee mogelijkheden voor te doen. Sommigen waren zo sterk in deze beweging betrokken geraakt, dat ze als het ware van de ene organisatie in de andere rolden. Thomas (Voorpost, man, 54 jaar):

“En dan was de tijd van de jeugdbeweging voorbij en automatisch – want ik was Vlaams-nationalist geworden – stelde zich de vraag: Wat ga ik nu doen? Er was toen maar één Vlaams-nationale partij: de VU. Dus ik ging in de VU. En omdat ik altijd nogal van actie heb gehouden, ging ik ook bij de VMO. (...) En later bij Were-Di en Voorpost.”

Voor deze geïnterviewden heeft hun verder traject dus iets ‘evidents’.

Voor anderen legde de jeugdbeweging wel een belangrijke basis voor hun later engagement, maar was er toch nog een extra gebeurtenis nodig om hen tot militantisme aan te zetten. Voor Daan (Vlaams Blok, man, 48 jaar) begon de ‘echte interesse’ via een incident op een begrafenis.

“Ik was onderofficier in het leger, en de vader van een kapitein van mij werd begraven. De legerleiding eiste dat men daar de Belgische vlag zou leggen. Die vader had echter in zijn testament staan dat dat de Vlaamse leeuw moest zijn. Dus de Vlaamse leeuw heeft daar gelegen, en zijn carrière was voorbij.”

Deze als onrechtvaardig ervaren behandeling van zijn ondergeschikte vormde de 'trigger' voor zijn engagement. Hij werd actief binnen de Volksunie-jongeren, en richtte mee de plaatselijke afdeling van het VNJ op. Na Egmont brak hij met de VU en ging over naar het Vlaams Blok.

Centraal in de trajecten van deze respondenten is dat hun ervaringen in hun jeugdbeweging een belangrijke vormende invloed gehad hebben. Van daaruit groeide hun engagement, of was de basis aanwezig om het tot stand te laten komen. Voor velen heeft dit traject echter ook iets toevalligs: indien ze niet in deze jeugdbeweging waren terechtgekomen, dan zou hun toekomst er misschien heel anders uitgezien hebben. In de woorden van Thomas (Voorpost, man, 54 jaar):

"Op een bepaald moment zijn de leiders van de Chiro bij ons komen bel-  
len: "Meneer en madame, mogen uw kinderen niet bij de Chiro komen?"  
Ik kende de Chiro niet. (...) Zo ziet ge dat een mensenleven toch soms be-  
paald kan worden door bepaalde omstandigheden die ge zelf niet in de  
hand hebt."

### De rol van vrienden

Enkele jongeren geven aan dat vrienden op school een belangrijke rol gespeeld hebben in hun traject. Opvallend daarbij is dat er bij deze jongeren tevens een 'ondergrond' aanwezig lijkt, die hen wellicht gevoelig maakte voor het appel vanwege deze vrienden. Deze ondergrond had soms betrekking op ervaringen met communautaire spanningen tussen Nederlands- en Franstaligen in de regio. Voor één persoon speelden ervaringen met migranten een zekere rol. Dit samen-  
gaan van factoren wordt goed geïllustreerd in het verhaal van Yves (man, 23 jaar):

"Ik ben afkomstig uit een Brusselse randgemeente, en dan heb je sowieso al een andere kijk op die communautaire problemen omdat je er – bij man-  
nier van spreken – middenin zit. In die zin heb ik toch altijd wel enigszins die Vlaamse reflex gehad. (...) Op school zaten ook een paar Vlaamsgezinden. Zo komt ge er dan ook een beetje in terecht. (...) Op school hadden persoonlijke contacten ook wel aan belang gewonnen doorheen de jaren. Je leert dan die mensen beter kennen en je krijgt daar dan ook vriendschaps-  
banden mee. (...) Ik ben dan actief geworden in het Taal Actie Komitee en in de Vlaamse Volksbeweging. Het is eigenlijk zo dat ik met mensen van het NSV in contact gekomen ben. Zo ben ik er in verzeild geraakt."

## 2. Activisme omwille van een gebeurtenis

Bij een beperkt aantal geïnterviewden speelden familie, vrienden of een jeugdbeweging geen rol in de beslissing om actief te worden. Telkens was het een specifieke situatie of *gebeurtenis* die tot activisme heeft aangezet. Opvallend daarbij is de heterogeniteit van deze gebeurtenissen: voor één persoon betreft het ervarin-

gen met het communautaire conflict tussen Vlamingen en Franstaligen, voor één persoon negatieve ervaringen met migranten, voor een derde beide factoren samen, nog een ander stoorde zich aan de 'verlinking van de samenleving', en voor een laatste persoon vormde het overbrengen van het lichaam van Verschaeve de aanzet voor zijn engagement. Met deze heterogeniteit is tevens een deel van de topics gedekt die frequent geassocieerd worden met het radicale Vlaams-nationalisme.<sup>24</sup> Meestal hebben deze individuen zelf de eerste stap gezet naar een extreem-rechtse organisatie.

Pieter (Voorpost, man, 23 jaar), vormt wellicht een goede illustratie van dit traject. Hij werd via zijn werk als veiligheidsagent geconfronteerd met criminaliteit vanwege migranten. Hij nam daardoor op eigen initiatief contact op met het Vlaams Blok, omdat het "*de enige partij is die zich inzet voor de migrantenproblematiek*". Via acties leert hij individuen van Voorpost kennen, die hem overtuigen om actief te worden in deze organisatie. Zijn overstap naar Voorpost motiveert hij vanuit zijn interesse in hardere acties:

"Vroeger kon het Vlaams Blok wel radicaal zijn, maar nu is dat wat afgezwakt, wat logisch is omdat het een politieke partij is. Als Voorpost hebt ge geen kiezers, en kunt ge dus hardere acties voeren. Dat interesseerde mij wel, omdat ik toch nogal een militant ben, een strijder eigenlijk."

Opvallend aan deze persoon is zijn autoritaire opstelling en zijn afkeer van vreemdelingen. Deze hebben het pad naar het Vlaams Blok en Voorpost geëffend. Pas nadat hij actief werd in deze organisaties, start zijn kennisname met het (radicale) Vlaams-nationalisme.

## B. De politieke opvattingen van de respondenten

Uit de interviews komen drie thema's naar voor, die voor de respondenten tevens nauw met elkaar samenhangen. Vooreerst benadrukken *alle* geïnterviewden het nationalisme als het fundament van hun ideologie. Voor bijna alle respondenten vloeit hun reserve ten opzichte van andere volkeren uit dit nationalisme voort. Tot slot benadrukt ongeveer de helft van de geïnterviewden nog één of meerdere thema's, die gevat kunnen worden onder het ruimere concept 'ethisch rechts'. In een vierde onderdeel vatten we ter aanvulling nog kort hun visie op het politieke gebeuren samen.

### 1. Volksnationalisme als fundament

Als kern van hun persoonlijke ideologie benadrukken alle geïnterviewden unaniem het nationalisme. Alle andere aspecten van hun ideologisch denken hangen

24. Zie: SPRUYT, M., 1995, o.c.

met dit fundament samen, en vloeien er voor de meesten ook uit voort. Voor alle geïnterviewden neemt dit nationalisme de vorm aan van een *volksnationalisme*: ze belijden het 'Vlaams-nationalisme'. Bert (Voorpost, man, 38 jaar) stelt het zo:

"Wij zijn een volksnationalistische groep. Dat betekent dat wij er van uitgaan dat het behoren tot een volk een belangrijk gegeven is. Een volk is de gemeenschap van mensen waarmee je verbonden bent door een gemeenschappelijke cultuur, een gemeenschappelijk verleden en door afstamming."

Ludo (Voorpost, man, 27 jaar) vult dit nog aan:

"Het Nederlandse volk zien wij als een volksstam, gekenmerkt door een aparte geschiedenis, een aparte taal en een aparte cultuur. Er is een Duitse filosoof die gezegd heeft dat men een volk kan catalogeren aan vier elementen: de geschiedenis, de cultuur, de taal en het territorium."

Centraal in het politieke streven van de respondenten staat dan ook het streven naar het behouden en beschermen van het Vlaamse volk en haar eigenheid, cultuur, taal én grondgebied.

Uit deze volksnationalistische visie vloeien drie elementen voort. Vooreerst leidt het tot een keuze voor de wijze waarop de staat geordend moet worden:

"De kern van de politieke macht moet op het niveau van het volk georganiseerd worden." (Bert, Voorpost, man, 38 jaar)

Een staat dient voor hen gebouwd te worden rond het Vlaamse 'volk': "*het volk moet staat worden*". Alle respondenten pleiten daarom voor het opheffen van de Belgische staat, die in hun ogen een 'onnatuurlijke, kunstmatige' staat is, waarin twee volkeren die niet bij elkaar horen, gedwongen worden om samen te leven. Ze staan dan ook separatisme voor (het opsplitsen van België), en benadrukken het belang van een volledig *onafhankelijk Vlaanderen*. Als gevolg hiervan dient ook het koningshuis te worden afgeschaft.

Sommige geïnterviewden trekken deze lijn nog verder door en pleiten voor het samengaan tussen Vlaanderen, Nederland en een deel van het vroegere Vlaanderen dat nu tot Frankrijk behoort: Frans-Vlaanderen. Deze *Heel-Nederlandse* (of *Dietse*) gedachte leeft sterkt bij de leden van Voorpost, en bij sommige leden van het NSV, die voorheen lid waren van het VNJ. Bert (Voorpost, man, 38 jaar) verwoordt het zo:

"Wat men vandaag het Vlaamse volk noemt, is eigenlijk iets wat niet echt bestaat. Het is deel van het Nederlandse volk, dat door historische omstandigheden afgescheiden werd van de andere Nederlanders, maar in wezen Nederlands is en blijft. Ook daarom wijzen wij compromisloos het Belgisch model af, omdat het Belgisch model het herstel van de politieke gemeenschap op Nederlands niveau in de weg staat."

Nagenoeg alle geïnterviewden vinden zich tot slot in de idee dat volkeren zelfbeschikkingsrecht moeten krijgen: elk volk moet zichzelf kunnen regeren. Op Europees niveau leidt dit tot de afwijzing van het 'Europa der Staten' en de voorkeur voor een 'Europa der Volkeren':

"Het feit dat je eist dat je volk voor zichzelf mag opkomen, impliceert tevens dat je de andere volkeren moet respecteren." (Omer, man, 28 jaar)

Ludo (Voorpost, man, 27 jaar) stelt hierover:

"Ik ga niet akkoord met de Europese unie zoals die er nu is, omdat die gevormd wordt door staten en niet door volksgemeenschappen, en omdat deze ontstaat boven de hoofden van de mensen. Men gaat de omgekeerde weg: eerst moet er een Europese gedachte komen, en pas daarna kan men Europa inrichten. Nu doet men juist het omgekeerde."

Willy (Voorpost, man, 24 jaar) vult aan:

"In het Europa der volkeren moet elk volk rechtstreeks inspraak hebben op het hoogste niveau. Vlaanderen, Baskenland, Corsica, ... zouden dus een rechtstreekse vertegenwoordiging moeten hebben in het Europees parlement en in de beslissende organen."

Hoewel er eensgezindheid is over het volksnationalisme als ideologisch fundament, worden er hier en daar toch ook accentverschillen aangebracht. Dat niet allen de Heel-Nederlandse gedachte aanhangen, kwam hoger reeds aan bod. Daarnaast leggen een aantal leden van het Vlaams Blok en de lager geschoolden een sterkere klemtoon op het *economische* voordeel van een onafhankelijk Vlaanderen, zonder echter het ruimere volksnationalisme te verloochenen. Zij benadrukken in sterkere mate dat Vlaamse onafhankelijkheid de geldstromen naar Wallonië zal stoppen, en dat separatisme zal leiden tot een economisch sterk Vlaanderen. Maurice (Vlaams Blok, man, 36 jaar) stelt het zo:

"Waar het mij vooral om te doen is? Dat is economisch gezien de sterke staat Vlaanderen. Met de Walen ben ik solidair vanaf het ogenblik dat zij ons zouden respecteren in ons doen en laten. Maar ik ga hier niet werken om die mannen te onderhouden. Zij profiteren teveel van ons".

## 2. Houding ten opzichte van vreemdelingen als gevolg

Een *afwijzende houding* ten opzichte *vreemdelingen* wordt door ongeveer twee derde van de respondenten als tweede aspect van de ideologie vermeld. Voor een beperkter groepje komt deze visie slechts zijdelings (en later) in het interview aan bod. Slechts enkelen vermelden dit thema niet gedurende het volledige interview, terwijl één geïnterviewde zich expliciet uitspreekt tegen het in haar ogen té radicale anti-migrantenstandpunt van het Vlaams Blok.



Zij die het thema vermelden, kaderen het steeds binnen de volksnationalistische visie. Het volksnationalisme komt voor de respondenten dus op de eerste plaats en fungeert als kader van waaruit een visie ontwikkeld wordt over 'vreemde volkeren'. In de woorden van Kris (Vlaams Blok, man, 50 jaar):

"Wij zijn volksnationalisten. Wij zijn er van overtuigd dat Vlaanderen en het Vlaamse volk hun eigenheid moeten krijgen en zichzelf mogen ontplooiën, zonder invloed van buitenuit. Wij strijden dan ook tegen alle zaken die een bedreiging vormen voor ons volk, zoals de grote aanwezigheid van vreemdelingen en de multiculturele samenleving."

Bert (Voorpost, man, 38 jaar) geeft wellicht de meest omvattende samenvatting van dit standpunt wanneer hij stelt:

"Het vreemdelingenvraagstuk benaderen wij altijd vanuit onze verbondenheid met een volk en een volksgemeenschap. Dat betekent dat wij onze cultuur gaaf willen houden. Wij pleiten slechts voor een beperkte immigratie en wie hier komt wonen wordt verondersteld zich aan te passen aan onze cultuur. Wanneer die assimilatiepolitiek niet kan omdat men zich in een cultuur bevindt die te ver van de onze staat (de Islamieten), dan staan wij een terugkeerbeleid voor, omdat het cultureel homogeen volk voor ons van heel groot belang is."

Karel (NSV, man, 24 jaar) vult dit nog verder aan:

"Ik geloof dat ieder individu en volk zijn eigenheid heeft, en die eigenheid is iets dat moet behouden blijven. In de hedendaagse maatschappij, het internationalisme en multiculturalisme, is iedereen hetzelfde en onderling verwisselbaar. Dat is niet waar. Wij spreken Nederlands en hebben andere zeden en gewoonten. En wij moeten daar trots op zijn, want dat is een stuk van onszelf. En andere volkeren moeten eveneens trots zijn op hun zeden en gewoonten, cultuur en moedertaal. Nu wordt dat bedreigd door veramerikanisering en verengelsing, en vroeger door verfransing. Migranten mogen hier komen wonen, maar ze moeten zich integreren. Ze moeten Vlaming worden. Dus geen multiculturalisme, neen, Vlaanderen is unicultureel: er is maar één cultuur en dat is de Vlaamse, en dat moet zo blijven."

Alle thema's die door de geïnterviewden worden aangekaart, werden in bovenstaande citaten vermeld: de wens om de eigen cultuur te beschermen tegen invloeden van buitenaf, zoals het Frans, het Engels en de Islam. Dat impliceert in de ogen van de geïnterviewden geen afwijzing van vreemdelingen, doch wel het afwijzen van het naast elkaar bestaan van meerdere, uiteenlopende culturen (voorkeur voor een uniforme cultuur en afwijzing van multiculturalisme). Multiculturalisme leidt volgens hen tot vervlaking (iedereen wordt gelijkaardig) of tot wrijvingen, omdat men de eigen cultuur niet wil prijsgeven. De vreemdelingen zelf zijn welkom, doch moeten de Vlaamse taal leren en zich volledig aanpassen aan de Vlaamse cultuur: ze moeten 'Vlaming worden'. Wanneer ze dit niet kunnen of willen, dan zijn vele respondenten voorstander van het terugsturen van de

betrokkenen naar hun 'land van herkomst' ('begeleide terugkeer'). Sommigen vullen dit laatste aan met de wens om nu reeds criminelen en werklozen uit te wijzen, en een enkeling pleit tevens voor het oprichten van een apart onderwijs-systeem voor vreemdelingen. Een teveel aan vreemdelingen wordt door de meesten als problematisch ervaren, en vooral Marokkanen worden op negatieve wijze gepercipieerd. Hen wordt opdringerigheid verweten, wat vaak verbonden wordt met hun godsdienst. De Islam wordt immers vaak als een fundamentalistisch geloof beschouwd, dat niet verzoenbaar is met de Westerse waarden. Wanneer mensen met een dergelijk geloof naar Vlaanderen komen, dan dreigen ze 'ontworteld' te worden, waardoor ze in de criminaliteit terechtkomen. Yves (NSV, man, 23 jaar):

"Criminaliteit is vooral het probleem van ontworteling. Criminele jongeren zijn doorgaans zij die hun geloof sterk belijden. Het is niet de Islam op zich die zorgt voor criminaliteit. Dat zie je in de moslimlanden. Het zijn de ontworteling en de sociaal-economische problemen bij migrantenjongeren die voor de criminaliteit zorgen."

De meeste respondenten stellen dan ook met klem dat ze geen racisten zijn:

"Men verwijt ons een anti-migrantenpartij te zijn. Dat is nu juist niet waar. Wij zijn in feite voor migranten. Want waarom komt een migrant naar hier? Omdat hij thuis geen werk had. Wel, wij zouden liever hebben dat die mensen thuis een goed leven zouden kunnen leiden." (Anton, Vlaams Blok, man, 59 jaar)

Hoger werd gesteld dat het volksnationalisme centraal staat, en dat de beoordeling van vreemdelingen hieruit voortvloeit. Bij twee respondenten deed zich de omgekeerde beweging voor. Zij hadden eerst een negatieve houding ontwikkeld ten opzichte van vreemdelingen, omdat ze frequent in conflict waren gekomen met migranten. Deze vorm van 'alledaags racisme' heeft er bij hen toe geleid dat ze contacten opnamen met een rechts-radicalen organisatie. Deze laatste heeft hen gaandeweg gesocialiseerd in het volksnationalisme. Op het ogenblik van het interview stond ook bij hen dit volksnationalisme centraal, doch het 'alledaagse racisme' was dit nationalisme in de tijd vooraf gegaan. Voor alle andere respondenten geldt echter het omgekeerde: hun 'alledaags racisme' is het gevolg van hun volksnationalisme.

### 3. Ethisch rechts als sluitstuk

Ongeveer de helft van de geïnterviewden verwees nog naar een aspect van een ruimere vorm van cultureel conservatisme, die door enkele respondenten omschreven werd als 'ethisch rechts'. Vooral vermeld worden het afwijzen van abortus, het voorstaan van de doodstraf, het harder optreden tegen drugs en tegen criminaliteit in het algemeen. In deze stellingen schemert tevens een zeker autoritarisme door. Velen gaven tevens aan dat ze voorstanders waren van het respect-

teren en behouden van 'traditionele, eeuwige waarden', zoals "eergevoel, kameradschap, solidariteit, plicht en verantwoordelijkheid" (Ludo, Voorpost, man, 27 jaar). Deze waarden werden door sommigen expliciet verbonden met "een conservatief denken op ethisch vlak" (Bert, Voorpost, man, 38 jaar).

Deze standpunten roepen de vraag op in hoeverre de respondenten zichzelf als '(uiterst) rechts' omschrijven. Aan allen werd gevraagd zich te situeren op een 'links-rechts'-as (7-puntenschaal). Gemiddeld genomen situeren ze zich aan de rechterzijde van het politieke spectrum (score 6: 'rechts'). Twee visies overheersten in de reacties op deze 'links-rechts'-as. Vooreerst contesteerden vele respondenten de term 'rechts'. Ludo (Voorpost, man, 27 jaar):

"Ik noem mij enkel rechts omdat links mij zo noemt."

Liever omschrijven ze zich als 'volksnationalist'. De meesten omschrijven zich vervolgens wel als 'rechts', doch wensen zich tevens expliciet te distantiëren van termen zoals 'extreem rechts' of 'uiterst rechts':

"Ik ben meer rechts, maar niet extreem-rechts. Dat zijn meestal neo-nazistische of fascistische bewegingen, waar ik geen uitstaans mee heb" (Paul, man, 27 jaar).

Aan enkele respondenten werd tot slot gevraagd of ze een inherente band zagen tussen het volksnationalisme en het rechtse gedachtegoed. Enkelen relativeerden deze band: deze was in Vlaanderen historisch zo gegroeid, doch een eventuele samenhang tussen het volksnationalisme en een linkse visie was in hun ogen eveneens mogelijk. Anderen gaven echter te kennen dat het (volks)nationalisme in wezen steeds 'rechts' is. Bert (Voorpost, man, 38 jaar) zegt hierover:

"Rechts en nationalisme horen evident bij elkaar. Nationalisme heeft te maken met identiteit. Die eigen identiteit is een geërfde identiteit, die je verwerft door in verbondenheid te leven met anderen die deze cultuur ook delen. Traditie is daar een zeer belangrijk element in, en dat verwijst naar het conservatieve, naar het behouden van de waarden van het verleden. (...) Dat conservatief denken, die zin voor traditie, die kan je gerust rechts noemen."

Vandaaruit valt goed te begrijpen dat ook de bovenvermelde aspecten van 'ethisch rechts' samenhangen met – en zelfs voortvloeien uit – het volksnationalisme van de respondenten.

#### 4. De beoordeling van 'de politiek'

Aan alle geïnterviewden werd tevens gevraagd wat ze van 'de politiek in het land' vonden. Op deze wijze werd gepoogd een zicht te krijgen op hun beoordeling van het politieke gebeuren. Het *huidige politieke gebeuren* in het land beschrijven ze unaniem in negatieve termen: het beleid is slecht, de politiek is rot, corrupt en hypocriet, en de politici zijn zwakkelingen en incompetent. Opvallend is dat

ze deze negatieve beschrijving pas geven nadat hen expliciet werd gevraagd wat ze over dit thema vinden. Deze negatieve oordelen komen dus niet spontaan naar voor wanneer hen gevraagd wordt naar de standpunten die ze persoonlijk belangrijk vinden. Dit onderlijnt hun betrokkenheid bij politiek in het algemeen: zelf hebben ze immers een duidelijk politiek project dat ze graag zouden realiseren, en hun negatieve oordeel heeft enkel betrekking op de huidige wijze waarop aan politiek gedaan wordt. Interessant daarbij zijn de concrete kritieken die ze formuleren. De huidige politici wordt verweten te weinig standvastig en te compromisbereid te zijn. Uit nogal wat interviews komt naar voor dat de respondenten de voorkeur hebben voor 'zuivere, compromisloze' standpunten. Ook dit wordt ten dele verbonden met het volksnationalisme. De Vlaamse politici hebben immers geen zelfbewustzijn en geen ruggengraat meer, omdat ze zich niet meer ten dienste stellen van hun volk. En het verplichte samenleven van twee sterk verschillende volkeren maakt het voeren van een echte politiek tevens onmogelijk. Bert (Voorpost, man, 38 jaar):

"De politiek in dit land mist visie, en ik denk dat het niet tot een politiek debat en tot duidelijke keuzes komt omdat we met twee gemeenschappen zitten die zo sterk in cultuur van elkaar verschillen dat een gemeenschappelijk beleid over een aantal essentiële zaken niet meer mogelijk is".

## V. Samenvatting en besluit

In deze bijdrage werden de resultaten besproken van diepte-interviews bij een 30-tal militanten van drie Vlaamse extreem-rechtse organisaties (Vlaams Blok, Voorpost en NSV), die voor 2000 werden afgenomen. Deze organisaties werden geselecteerd om een beeld te krijgen van de motieven om actief te worden, en van het traject dat daarbij werd gevolgd. Dat de drie geselecteerde organisaties onderdeel uitmaken van éénzelfde ruimere rechts-radical beweging<sup>25</sup> werd goed geïllustreerd door de grote onderlinge verwevenheid van posities die de respondenten innamen. Velen waren immers eveneens actief in een van de andere organisaties van deze beweging. Het startpunt van dit exploratief onderzoek was de vaststelling dat er wellicht vier mogelijke ideologische motiveringen voor het activisme zijn: 'alledaags' racisme, nationalisme, autoritarisme en de afwijzing van het politieke gebeuren. Daarnaast kunnen er wellicht drie trajecten gevolgd worden: via 'bekering' ('deprivatie'), 'socialisatie' ('continuïteit') of 'volgzaamheid' ('indoctrinatie'). Centraal stond de vraag of het Vlaamse rechts-radical activisme vooral gemotiveerd wordt vanuit een vorm van racisme, zoals dat bij de kiezers voor een extreem-rechtse partij het geval blijkt te zijn.

25. SPRUYT, M., 1995, o.c.

Uit de resultaten komt vooreerst naar voor dat het extreem-rechtse activisme in Vlaanderen in essentie gemotiveerd wordt vanuit een *volksnationalistische* ideologie. Elk volk heeft volgens de geïnterviewden een gemeenschappelijke geschiedenis, taal, cultuur en territorium, en de staatsvorm dient deze eigenheid te respecteren. Dit volksnationalisme vormt de kern van waaruit een visie op vreemde volkeren wordt ontwikkeld. De eigen cultuur moet daarbij beschermd worden tegen vreemde invloeden. Multiculturalisme wordt daarom afgewezen. Voor vreemdelingen resten slechts twee opties: opgaan in de homogene Vlaamse cultuur of terugkeren naar hun land van herkomst. De afwijzing van vreemdelingen is dus vooral cultureel geïnspireerd, hoewel er voor enkelen toch ook economische tegenstellingen met migranten een rol spelen. Voor een deel van de respondenten vormt ook een cultureel conservatieve of ethisch rechtse visie een onderdeel van hun ideologische motivering. Dit rechtse gedachtegoed, dat aansluit bij autoritarisme, wordt met het volksnationalisme verbonden, vermits het verwijst naar het behoud van de tradities van de volksgemeenschap. De huidige politiek wordt afgewezen, doch ook deze afwijzing is een gevolg van hun volksnationalistische opstelling, en van hun eigen politieke engagement.

Wanneer we de trajecten van de geïnterviewden overschouwen, dan blijkt dit volksnationale engagement hoofdzakelijk vanuit *socialisatie* te zijn ontstaan. Dominant in dit socialisatietraject staat de invloed van het thuismilieu. Tentatief kunnen we vier groepen onderscheiden.

Een *eerste*, omvangrijke groep respondenten groeide op in een gezin met een rechts-radicalen traditie. De (groot)ouders hadden hun wortels in het vooroorlogs rechts-extremisme, en hadden vaak gecollaboreerd tijdens de Tweede Wereldoorlog. Zij gaven de ideologie aan hun kinderen door, waardoor deze op hun beurt actief werden. Deze evolutie had iets 'evidents': de betrokkenen ervoeren een grote continuïteit. Deze groep past erg goed bij wat we het '*socialisatietraject*'<sup>26</sup> kunnen noemen. Dit traject ademt dus 'continuïteit' uit.<sup>27</sup> Deze vaststellingen sluiten goed aan bij onderzoek naar het politiek actief worden van burgers in het algemeen.<sup>28</sup> Ook daarin stelt men immers gelijkaardige geleidelijke socialisatietrajecten vast via bijvoorbeeld het gezin van herkomst.

Een *tweede*, eveneens omvangrijke groep respondenten kwam uit een meer gematigd Vlaams-nationaal milieu, of was in het radicale volksnationalisme geïntroduceerd via vrienden of een jeugdbeweging. Daardoor ontstond een zekere vatbaarheid (of 'ondergrond') van waaruit het rechtse activisme kon ontstaan. Deze ondergrond op zich leek echter onvoldoende. Velen hadden immers een 'extra prikkel' nodig om actief te worden: hun activisme werd aangewakkerd door bv.

26. HAGENDOORN, A., 1986, o.c.

27. KLANDERMANS, B. & MAYER, N., 2006, o.c., p. 49.

28. Voor bijvoorbeeld burgemeesters wordt dit goed geïllustreerd in: STEYVERS, K., *Van burger tot burgervader. Het politieke rekruteringsproces van de Belgische burgemeester*, Brugge, Vanden Broele, 2004.

vrienden, of door een negatieve ervaring (bv. een conflict met Franstaligen). Deze trajecten zijn dus in zekere mate een mengvorm. Dominant blijft het *socialisatietraject*. Voor sommigen komt hier echter een vorm van *deprivatie* bovenop, al speelt dit aspect wel een ondergeschikte rol. De aanwezige socialisatie lijkt de gevoeligheid voor de ervaren onrechtvaardigheid te vergroten, terwijl deze ervaring op haar beurt als 'trigger' fungeert die het activisme opstart.

Voor een kleine *derde* groep van slechts enkele respondenten wordt het traject gekenmerkt door een vorm van 'indoctrinatie'. Wellicht is het beter om hierbij te spreken over 'volgzaamheid'. Vooral bij de trajecten waarin een jeugdbeweging een rol speelde, lijkt dit het geval. De vaak toevallige (en arbitraire) contactname met een jeugdbeweging leidde tot een steeds verdere inschakeling in een ideologische beweging van jongeren die bij aanvang weinig politiek inzicht of engagement vertoonden. Dit past vrij goed bij wat Hagendoorn<sup>29</sup> aanduidt met 'indoctrinatie', of wat door anderen als 'compliance' (of 'volgzaamheid') wordt onschreven.<sup>30</sup>

Voor slechts twee respondenten vertoont het traject aspecten die aansluiten bij de *deprivatie*verklaring. Zij ervoeren zich in het verleden als achtergesteld ten opzichte van Franstaligen of hadden negatieve ervaringen met migranten. Vanuit deze ervaringen namen ze zelf contact op met het Vlaams Blok, waardoor ze gaandeweg sterker betrokken geraakten in het Vlaamse rechts-radicalisme. Daardoor maakten ze een soort 'bekering' mee, die – in lijn met de literatuur – een eerder abrupt verloop kende.<sup>31</sup>

Uit de diverse diepte-interviews komen dus meerdere trajecten naar voor, waarbij de klemtoon toch vooral ligt bij een vorm van socialisatie en continuïteit. Qua motief komt het centrale belang van het volksnationalisme naar voor. Dat contrasteert sterk met de vaststelling dat de kiezers voor een extreem-rechtse partij hun keuze in eerste instantie motiveren vanuit een vorm van alledaags racisme.<sup>32</sup> Deze vorm van racisme is bij de activisten weliswaar ook aanwezig, doch de klemtoon ligt in de eerste plaats op het volksnationalisme, van waaruit een visie op vreemde volkeren wordt ontwikkeld. Bij de kiezers lijkt een dergelijke ideologische onderbouwing afwezig.<sup>33</sup> Dit bevestigt het vaak gesuggereerde ideologische onderscheid tussen kiezers en militanten.<sup>34</sup>

Deze laatste conclusies (en alle andere conclusies in deze bijdrage) dienen natuurlijk met de nodige voorzichtigheid te worden gehanteerd. Het gerapporteerde onderzoek betreft immers een exploratieve studie, bij een eerder beperkt aantal militanten. De wijze van werken ('snowball sampling') is niet ongewoon voor

29. HAGENDOORN, A., 1986, o.c.

30. LINDEN, A. & KLANDERMANS, B., 2006, o.c., pp. 184-186.

31. KLANDERMANS, B. & MAYER, N., 2006, o.c., p. 49.

32. Cf. BILLIET, J. & DE WITTE, H., 2001, o.c.

33. DE WITTE, H. & VERBEECK, G., 2000, o.c.

34. Zie bv.: DE WITTE, H., 1996, o.c.

kwalitatief onderzoek, doch kan tevens een vertekening met zich mee hebben gebracht. De (inhoudelijke) representativiteit van de gehanteerde steekproef is daardoor nooit met zekerheid vast te stellen. Via bevoorrechte getuigen (die anoniem wensen te blijven) werd nagegaan in hoeverre dit het geval was.<sup>35</sup> Zij suggereerden dat een vrij heterogeen staal activisten werd geïnterviewd. Toch ontstond uit sommige contacten (vooral bij het Vlaams Blok en het NSV) eveneens de indruk dat vooral adressen van 'gematigde' militanten werden doorgegeven, die (met de woorden van één der geïnterviewden) "*verstand hebben en het kunnen gebruiken, en dus geen domme dingen zullen zeggen, die de belangen of het imago van de organisatie kunnen schaden*". Daarnaast ontstond doorheen de diverse interviews tevens de indruk dat men vrij behoedzaam sprak over de migrantenproblematiek. Nogal wat respondenten lieten tijdens het interview vallen dat de interviewers hen wellicht als racisten beschouwden, en deden hun best om dit controverse thema voorzichtig en genuanceerd te behandelen. In hoeverre dit de resultaten van deze studie heeft beïnvloed, blijft natuurlijk een open vraag. In toekomstig onderzoek zou daardoor nagegaan kunnen worden in hoeverre de vaststellingen uit deze studie gerepliceerd kunnen worden. Daarbij kan tevens gepoogd worden om een meer heterogene steekproef samen te stellen. In de huidige steekproef lag de klemtoon immers op activisten uit het middenkader van de diverse organisaties, en in mindere mate op 'gewone' militanten. In hoeverre deze laatsten een ander verhaal zouden laten optekenen, is dus onderwerp voor verder onderzoek.

## SUMMARY

### **Extreme right wing activism in Flanders: manifestation of racism or nationalism?**

This study reports the results of qualitative interviews with 28 extreme right wing activists in Flanders (Belgium). We focus on the (ideological) motives for activism (why did they become active?) and the trajectory followed in becoming active (how did they become active?). The results show that these activists are primarily motivated by ethnic nationalism. All other ideological stands (e.g. rejection of foreigners, authoritarian attitudes and rejection of actual politics in Belgium) seem to be derived from this core of ethnic nationalism. The trajectory followed is primarily one that relates to socialization and continuity: most interviewees grew up in a family in which nationalism was of primordial importance. A minority of respondents, however, followed trajectories that refer to compliance or to conversion (deprivation).

35. Ze hanteerden daarbij als criteria de representativiteit van de respondenten inzake (a) ideologische standpunten, en (b) trajecten. Tevens werd gevraagd om ook (c) de heterogeniteit van de respondenten inzake achtergrondkenmerken en duur van het lidmaatschap te beoordelen.

# De lokale leiderschapstandem: een verkennend onderzoek naar de aard en hoedanigheid van het politiek en ambtelijk leiderschap in Vlaamse stadsbesturen

Nathalie VALLET

Docent aan het Departement Management van de Universiteit Antwerpen  
en aan de Master in Publiek Management van de  
Universiteit Antwerpen Management School (UAMS)

Filip DE RYNCK

Hoogleraar aan het Departement Handelswetenschappen en  
Bestuurskunde van de Hogeschool Gent en docent aan de  
Master in Publiek Management van de  
Universiteit Antwerpen Management School (UAMS)

## I. Inleiding

Het politiek en ambtelijk leiderschap zoals dit momenteel in de 13 Vlaamse centrumsteden wordt waargenomen door de leden van het college van burgemeester en schepenen (CBS) en het managementteam (de stadssecretaris, de stadsontvanger en de directeurs of afdelingshoofden) vormt het centrale aandachtspunt van dit artikel. Aangezien ze *samen* het leiderschap binnen de respectievelijke stadsbesturen waarnemen, spreken we over de zogenaamde lokale leiderschapstandem. De tandem metafoor benadrukt de tweeledigheid en de hiermee samenhangende interacties: het politiek en ambtelijk leiderschap kunnen elkaar ondersteunen en versterken, maar ze kunnen elkaar evenzeer tegenwerken en verzwakken. In het eerste geval kent de tandem een vlotte sprint voorwaarts, in het tweede geval een weinig constructief getrappel ter plaatse. De lokale leiderschapstandem heeft belangrijke gevolgen voor de integrale werking van het stadsbestuur. Een vlotte sprint voorwaarts impliceert een sterk draagvlak voor het toekomstige beleid. Een weinig constructief getrappel ter plaatse impliceert een stroeve en onduidelijke aansturing.

De centrale onderzoeksvraag die in dit artikel zal beantwoord worden, luidt: hoe ziet de lokale leiderschapstandem er precies uit? Wat weten we over het politiek



en ambtelijk leiderschap zoals het momenteel wordt ingevuld in de Vlaamse centrumsteden? Wat zijn de typische kenmerken en waardoor worden ze beïnvloed? Het antwoord op deze vragen wordt afgeleid uit een recent gerealiseerd onderzoeksproject.<sup>1</sup> Het onderzoek heeft niet tot doel gehad om de leiderschapstandem als zodanig in kaart te brengen. Maar, de verzamelde data verstrekken ons wel bruikbare informatie.

De structuur van het artikel ziet er uit als volgt. In een eerste deel staan we stil bij het theoretische referentiekader. Na een korte conceptuele duiding, komen de onderzoekstradities omtrent het politiek en ambtelijk leiderschap aan bod. In een daaropvolgend, tweede deel bespreken we het onderzoeksontwerp. In een derde en tevens laatste deel staan de concrete onderzoeksresultaten centraal.

## II. Het theoretische referentiekader

### A. Het dubbelzinnige concept leiderschap

Een belangrijke vraag die zich stelt, luidt: wat verstaan we precies onder politiek en ambtelijk *leiderschap*? Het antwoord op deze vraag is conceptueel gezien niet eenvoudig. Het begrip leiderschap is immers een vaag, zeer breed en moeilijk af te bakenen concept. Bovendien zit de literatuur over politiek en ambtelijk leiderschap verspreid over diverse (deel)vakgebieden,<sup>2</sup> iets wat de conceptuele helderheid alvast niet ten goede komt.

Volgens de managementliteratuur die het concept in zijn meest algemene betekenis duidt, heeft leiderschap te maken met de *aansturing* binnen organisaties.<sup>3</sup> Aansturen impliceert het initiëren, activeren, faciliteren en ondersteunen van beleidsprocessen alsook van de hierbij betrokken medewerkers in de richting van vooropgestelde doelrealisaties. Leiding geven heeft daardoor een uitgesproken

1. Concreet gaat het om het "Stadsmonitor project voor Leefbare en Duurzame Vlaamse steden", een project van de Vlaamse Gemeenschap (Stedenbeleid), zie ook II. A.
2. O.a. COLE, A., *Studying Political Leadership: the case of François Mitterand*, *Political Studies*, XLII, 2001, pp. 453-468.
3. De algemene managementliteratuur onderscheidt doorgaans 4 managementfuncties. Plannen heeft betrekking op de door de organisatie nagestreefde doelen en dus de inhoudelijke en procesmatige vormgeving van de beleidsprocessen. Organiseren heeft betrekking op het organisatiestructurele raamwerk waarbinnen de plannen en beleidsprocessen plaats grijpen. Leiding geven heeft eerder betrekking op het activeren van alle organisatieleden binnen dit raamwerk in de richting van de vooropgezette doelen. En controleren slaat op het navolgen, bijsturen en op elkaar afstemmen van beleidsprocessen, organisatiestructuren en leiderschapsstijlen in functie van de beoogde doelrealisatie. Zie o.a. MARTIN, J., *Organizational Behaviour*, London, Thomson Learning, 2001; HANNAGAN, T., *Management, Concepts and Practices*, Essex, Pearson Education-Prentice Hall, 2002; BLOISI, W., COOK, C.W., HUNSAKER, P.L., *Management and Organizational Behaviour*, London, McGraw Hill, 2003.

doel- en mensgerichte dimensie: mensen worden doelgericht of beleidsmatig aangestuurd. In principe kan iedereen leiding geven, hetzij formeel hetzij informeel, hetzij in zijn algemeenheid hetzij binnen een specifiek beleidsdomein, hetzij met betrekking tot de hele organisatie hetzij met betrekking tot slechts een onderdeel ervan. Maar, doorgaans geeft de organisatiestructuur expliciet aan welke functies er *structureel* en formeel verondersteld worden om leiding te geven. Concreet betreft het zogenaamde managementfuncties of beleidsverantwoordelijken. Volledigheidshalve lijkt het vermelden van kritische bedenkingen zinvol. Leiding geven is immers één van de meest dubbelzinnige managementfuncties. Vooral de relatie en het verschil met het meer algemene begrip van manager of management is niet steeds duidelijk. Sommige auteurs beschouwen leiding geven als één enkele managementfunctie of een onderdeel van management. In dit opzicht kan leiding geven interageren met de andere managementfuncties, maar staat het in essentie *naast* plannen, organiseren en controleren. Anderen beschouwen beide begrippen als synoniemen van elkaar: leiders of beleidsverantwoordelijken zijn managers en vice versa. Leiding geven staat dan niet naast maar *omvat* het plannen, organiseren en controleren van de organisatie. Dit is wat sommige de meest brede en allesomvattende invulling van het concept leiding geven noemen.

Indien we binnen publieke organisaties – en zo ook stadsbesturen – op zoek gaan naar beleidsverantwoordelijken of leidinggevend, dan komen we ingevolge het publieke karakter van deze organisaties terecht bij welbepaalde functies binnen zowel het politiek als het ambtelijke apparaat. In dit opzicht is er duidelijk sprake van een “tweehoofdig” leiderschap.

In de politicologische literatuur komt het politiek leiderschap uitgebreid aan bod, zo ook de specifieke invulling ervan op lokaal niveau.<sup>4</sup> Qua conceptuele invulling concluderen diverse auteurs zoals Edinger dat er echter veel uiteenlopende definities bestaan. Hierdoor wordt het specifieke concept van politiek leiderschap uiterst verwarrend en onduidelijk.<sup>5</sup> Vooral de associatie met vage en allesomvattende begrippen zoals macht, invloed, autoriteit en controle maken dat leiderschap een weinig grijpbaar en onderzoeksmatig moeilijk meetbaar concept wordt. Cole bevestigt deze onduidelijkheid maar onderneemt alvast een interessante poging om de verschillende accenten of invalshoeken die in de vakliteratuur gebruikt worden op te lijsten. Zo kan het concept bijvoorbeeld benaderd of vereenzelvigd worden met het bekleden van een institutionele positie (politiek leiderschap als

4. O.a. EDINGER, L.J., *Approaches to the Comparative Analysis of Political Leadership*, *Review of Politics*, 1990, pp. 509-523; MARTIN, J., *Leadership in Local Government Reform: Strategic Direction versus administrative Compliance*, *Australian Journal of Public Administration*, 58(2), 1999, pp. 24-37; CHRISTENSEN, T., *Administrative Reform: Changing Leadership Roles?*, *International Journal of Policy and Administration*, 2001, pp. 457-480; LEAH, S., WILSON, D., *Rethinking Local political Leadership*, *Public Administration*, 80(4), 2002, pp. 665-689; BORRAZ, O., JOHN, P., *The Transformation of Urban Political Leadership in Western Europe*, *International Journal of Urban and regional Research*, 28(1), 2004, pp. 107-120.
5. EDINGER, L.J., o.c., p. 510.

een formele functiegebonden controle over politieke instituties), met het vertonen van een welbepaald gedrag (politiek leiderschap als een *stijl*), met het bestaan van een complexe leider-volger relatie (politiek leiderschap als een organisatie-structurele constructie) en met het stofferen van het politiek discours (politiek leiderschap als een maatschappelijk fenomeen). Al naargelang een ander accent, zullen andere vakgebieden de nodige kennis en inzichten aanreiken om het fenomeen te bestuderen (bv. politicologie, sociologie, managementwetenschappen, ...).

De aandacht voor het ambtelijk leiderschap is beperkter qua omvang, hoewel het indirect wel aan bod komt in de literatuur over politiek-ambtelijke verhoudingen en gelijknamige modellen (zie C). Het ambtelijke leiderschap is dan één aandachtspunt of rol binnen een ruimer pakket aan ambtelijke voorbereidings- en uitvoeringsrollen.<sup>6</sup>

## B. De theoretische typering van politiek leiderschap

Een volgende vraag die zich stelt luidt: *hoe* ziet het politiek leiderschap er precies uit? Op welke wijze kunnen we het politiek leiderschap typeren en duiden? Welke modellen en/of theorieën bestaan hierover?

In de vakliteratuur bestaan er diverse pogingen om het politiek leiderschap in zijn algemeenheid en het lokaal politiek leiderschap in het bijzonder te typeren. Deze literatuur is echter diffuus in die zin dat ze geen vaste of algemeen aanvaarde typering bevat. Mogelijks heeft dit gevarieerde aanbod te maken met de eerder aangehaalde onduidelijke conceptualisering (zie I.A). De vele conceptuele invullingen of accenten impliceren logischerwijze vele typering en duidingmogelijkheden.

Interessant in het kader van dit artikel zijn enkele synthese- of integratiepogingen. Sommige auteurs hebben immers geprobeerd om het gevarieerde aanbod onder te brengen in een overzichtelijk en beheersbaar geheel. Zo is er bijvoorbeeld de synthese van Edinger die een tweetal hoofdstromingen en een drietal *sub*stromingen onderscheidt.<sup>7</sup> Volledigheidshalve moeten we opmerken dat deze synthese overwegend betrekking heeft op de Angelsaksische en Amerikaanse vakliteratuur.

6. O.a. ABERBACH, J., PUTNAM R. & B. ROCKMAN, *Bureaucrats and Politicians in Western Democracies*, Cambridge, Harvard University Press, 1981; PETERS, G., *Politicians and Bureaucrats in the Politics of Policy-making*, in: LANE, J., *Bureaucracy and Public Choice*, Bristol, Sage, 1987; HOOD, C., *Relationships between Ministers/Politicians and Public Servants: Public Service Bargains Old and New*, in: PETERS G. & J. SAVOIE, *Governance in the Twenty-first Century*, Montreal, McGill-Queen University Press, 2000, pp. 178-209; SVARA, J.H., *The Roles of the City Council and Implications for the Structure of City Government*, *National Civic Review*, 91(1), 2002, pp. 5-23.
7. EDINGER, L.J., o.c., p. 512-513.

Een eerste hoofdstroming heeft betrekking op de zogenaamde *descriptieve theorieën* en modellen. In deze theorieën en modellen proberen onderzoekers vooral het type of de aard van het politiek leiderschap te karakteriseren aan de hand van gedragsmatige of stijlgebonden trefwoorden. Zelf zijn we geneigd te stellen dat deze traditie goed aansluit bij studies of theorieën die gebruik maken van de gedrags- of stijlmatige conceptualisering volgens Cole (zie I.A.). De concrete typeringen zijn divers. Zo wordt er veel aandacht besteed aan de *sterkte* of intensiteit van het leidinggevende gedrag.<sup>8</sup> Maar, ook de eenheidzoekende versus verdeeldheid bevorderende stijl komt veelvuldig aan bod. Leah en Wilson concluderen bijvoorbeeld dat er heel wat studies bestaan over het *cohesie zoekend* gedrag van politieke leiders. Concreet impliceert dit gedrag een teamgerichte of geïntegreerde aansturing van het integrale lokale bestuur.<sup>9</sup> Verder bestaan er ook stijlgebonden duidingen die verwijzen naar het karakter van politieke beleidsverantwoordelijken, bijvoorbeeld een autocratische of een vernieuwende stijl, en naar de aandacht die politieke beleidsverantwoordelijken vertonen voor de politieke beleidsarena. In dit laatste geval gaat men op zoek naar de concrete, gedragsmatige implicaties van de politieke vertegenwoordigingsrol.<sup>10</sup>

Een tweede hoofdstroming is gebaseerd op de zogenaamde *analytische traditie*. Naast beschrijvingen staan vooral achterliggende of verklarende factoren centraal. Doorgaans kunnen er drie *substromingen* worden onderscheiden.<sup>11</sup> Een eerste *substroming* besteedt veel aandacht aan de contextuele factoren zoals de organisatiestructuur en de onderliggende culturele patronen. Hierbinnen situeert zich de institutionele theorievorming waarbij het accent komt te liggen op de invloed van het formeel wettelijk kader. Concreet betreft het bijvoorbeeld studies waarin de impact van rechtstreeks verkozen burgemeesters op het vertoonde politieke leiderschap centraal staan. Zelf zijn we geneigd te stellen dat deze traditie goed aansluit bij studies of theorieën die gebruik maken van de institutionele conceptualisering van Cole (zie I.A.). Oordelend op basis van het grote aanbod aan publicaties over het rechtstreeks verkozen burgemeesterschap zijn we geneigd te stellen dat deze stroming momenteel sterk vertegenwoordigd wordt.<sup>12</sup> Een twee-

8. O.a. HAMBLETON, R., Strengthening Political leadership in UK Local Government, *Public Money & Management*, January-march, 1998, pp. 41-51; BORRAZ, O., JOHN, P., o.c., p. 107-108.
9. Leah en Wilson baseren hun bevindingen op diverse publicaties waaronder deze van Selznick (1957), Jones en Norton (1977), Game (1979), John en Cole (1999), Elcock (2001) en Kotter en Lawrence (1974). Zie LEAH, S., WILSON, D., o.c., p. 667-669.
10. Volgens hetzelfde literatuuroverzicht van Leah en Wilson wordt er via het zogenaamde vertegenwoordigingsgedrag van politieke beleidsverantwoordelijken indirect veel aandacht besteed aan de beleidsarena van het politiek leiderschap. Zie o.a. LEAH, S., WILSON, D., o.c., p. 667-669.
11. EDINGER, L.J., o.c., p. 512-513.
12. O.a. HAMBLETON, R., o.c., pp. 42-43; BORRAZ, O., JOHN, P., o.c., p. 107-120; FENWICK, J., ELCOCK, H., New development: the elected Mayor and local leadership, *Public Money & Management*, January, 2005, p. 61-66; REYNAERT, H., STEYVERS, K., DELWIT, P., PILET, J.-B., *Revolution or renovation? Reforming Local Politics in Europe*, Brugge, Van Den Broele, 2005.

de *substroming* legt accenten op persoonsgebonden attributen en vaardigheden zoals bijvoorbeeld vaardigheden op het gebied van communicatie, netwerkvorming, visievorming, creativiteit en conflicthantering.<sup>13</sup> De aanwezigheid ervan heeft een aanzienlijke invloed op het vertoonde politiek leiderschap. Deze *substroming* is binnen de vakliteratuur eveneens sterk vertegenwoordigd. De theorievorming ter zake resulteert in "rational-choice" modellen en "psychologische actor" modellen. In het eerste geval is het politiek leiderschap het gevolg van een rationele calculus, in het tweede geval van sociaal psychologische overwegingen. Een derde *substroming* legt accenten op de persoonsgebonden attributen of vaardigheden van de volgers en ondergeschikten. Concreet kan het gaan om maatschappelijke bewegingen, politieke strekkingen of medewerkers. Binnen deze stroming situeren zich de zogenaamde "leider-volger" theorieën waarvan de charismatische leiderschapsrelatie momenteel veel aandacht krijgt.

### C. De theoretische typering van ambtelijk leiderschap

Doorgaans treffen we veel minder literatuur aan over het ambtelijk leiderschap. In de literatuur komt het ambtelijk leiderschap indirect aan bod bij de bestuurskundige typering van de zogenaamde politiek-ambtelijke verhoudingen. Concreet gaat het over modellen waar de rol- en taakverdeling tussen politiek en ambtelijke beleidsverantwoordelijken centraal staan. Bij wijze van voorbeeld gaat het om de oude bureaucratische modellen gebaseerd op het gedachtegoed van Wilson (1887) en Weber, de reflecties hierop van ondermeer Waldo (1948) en Svvara (2002), en de meer recente modellen van Hood (2000), Aberbach, Putnam en Rockman (1981), en Peters (1987).<sup>14</sup>

Het is belangrijk om op te merken dat deze modellen in principe betrekking hebben op het *integrale* rollenpakket van de ambtelijke top en dus niet over het ambtelijk leiderschap alleen. Doorgaans is het ook de lezer zelf die i.v.m. het omschreven rollenpakket moet *afleiden* wat dit precies kan impliceren voor de aansturingrol. Zo zal bijvoorbeeld de leiderschapsrol in het geval van een klassiek rollenpakket waarbij de bijdrage van ambtelijke beleidsverantwoordelijken doorgaans beperkt is tot de operationele uitvoering van de door de politieke beleidsverantwoordelijken genomen beleidsbeslissingen, mogelijks getypeerd kunnen worden als "intern gericht", "volgend" en "zwak" (zie IV. C.).

13. O.a. HAMBLETON, R., o.c., p. 46-47; BORRAZ, D., JOHN, P., o.c., p. 112-113; MARTIN, J., o.c., p. 32.
14. WILSON, W., *The Study of Administration*, *Political Science Quarterly*, 1987, 481-507; WALDO, D., *The administrative State. A Study of the Political Theory of American Public Administration*, New York, Holmes en Meier, 1948; SVARA, J.H., o.c.; HOOD, C. o.c.; ABERBACH, J., PUTNAM R., ROCKMAN, B., o.c.; PETERS, G., *Comparing Public Bureaucracies*, Tuscaloosa, University of Alabama Press, 1988.

Verder treffen we in sommige publicaties over politiek leiderschap ook enkele expliciet *afgeleide* bedenkingen aan over het ambtelijk leiderschap. Doorgaans betreft het bedenkingen in het kader van institutionele hervormingen die een directe impact hebben op de kracht en intensiteit van het politiek leiderschap. Zo kan er bijvoorbeeld gedacht worden aan het gebruik van mandaatsystemen en de introductie van *management*contracten. De onderzoeksresultaten of bedenkingen zijn echter dubbelzinnig. Sommige menen dat dit de ambtelijke aansturing aanzienlijk versterkt ten nadele van de politiek, terwijl anderen menen dat dit juist een tegenovergesteld effect genereert.<sup>15</sup> Het ambtelijk leiderschap komt immers in een strakker en vooral risicovoller keurslijf te zitten. Volledigheidshalve kunnen we ons afvragen in hoeverre deze publicaties eenzelfde definitie hanteren van het concept ambtelijk leiderschap. Soms hebben we de indruk dat het eerder gaat over ambtelijke rollenpakketten zoals het geval in de hiervoor aangehaalde modellen omtrent politiek-ambtelijke verhoudingen.

### III. Het empirische onderzoekskader

In het nu volgende deel schetsen we vooreerst het onderzoeksproject waarbinnen de data over het politiek en ambtelijk leiderschap werden verzameld. Daarna staan we stil bij de aangewende methodologie.

#### A. Het onderzoeksproject

De onderzoeksresultaten zijn afkomstig uit het tweede onderzoeksluik van het Stadsmonitor project voor leefbare en duurzame Vlaams steden (Vlaamse Gemeenschap, Stedenbeleid, 2000-2005).<sup>16</sup> De centrale probleemstelling luidde: hoe ziet het bestuurskundig en beleidsmatig functioneren van Vlaamse stadsbesturen er momenteel uit, hoe evolueert dit en in hoeverre is dit belangrijk voor het toekomstige gebruik van de stadsmonitor? Het politiek en ambtelijk leiderschap maken, naast heel wat andere kenmerken van stadsbesturen, deel uit van de beleids- en bestuurskundige context waarin de stadsmonitor zal terecht komen. In dit opzicht hebben we binnen het onderzoek dan ook heel wat informatie verzameld over het politiek en ambtelijk leiderschap. Gegeven de centrale focus van het arti-

15. CHRISTENSEN, T., o.c., p. 457; SHERGOLD, P., Lackies, Careerists, Political Stooges? Personal reflections on the Current State of Public Service Leadership, *Australian Journal of Public Administration*, 63(4), 2004, pp. 3-13; POLSBY, N.W., Legitimacy in British Policy-making: Functional Alternatives to Civil Service, *British Journal of Politics and International Relations*, 3(1), 2001, pp. 5-35.

16. Het eerste onderzoeksluik heeft betrekking op de ontwikkeling van de Stadsmonitor, met name een coherente set van 180 omgevingsindicatoren waarmee beleidsverantwoordelijken, zowel lokaal als bovenlokaal en zowel politiek als ambtelijk, zich een realiteitsgetrouw beeld kunnen vormen over de leefbaarheid en duurzaamheid van de 13 Vlaamse centrumsteden. Zie: [www.thuisindestad.be](http://www.thuisindestad.be)

kel beperken we ons tot de beschrijving van de onderzoeksresultaten in functie van de lokale leiderschapstandem. We staan dus niet stil bij de eventuele implicaties voor het gebruik van de stadsmonitor.

## B. De gehanteerde onderzoeksmethode

Het onderzoek vertoont een overwegend kwalitatief en inductief ontwikkelingskarakter. Aangezien een dieptezicht op het *feitelijk* functioneren van stadsbesturen grotendeels ontbrak bij de aanvang van het onderzoek – de meeste publicaties hadden betrekking op gewenste of veronderstelde bestuurskundige en beleidsmatige evoluties, bijvoorbeeld in het kader van NPM en/of governance<sup>17</sup> – was het gebruik van een kwalitatieve, exploratieve onderzoeksmethode aangewezen. Concreet hebben we ons geïnspireerd op de algemene principes van de *gefundeerde theoriebenadering*.<sup>18</sup>

Zoals gebruikelijk bij kwalitatieve onderzoeksmethoden zijn we niet vertrokken van een ex ante literatuurstudie die resulteert in een strak omljnd onderzoekskader aan de hand waarvan data op een zeer systematische, gerichte en weldoordachte wijze worden verzameld en geanalyseerd. Het risico bestaat dan immers dat onderzoekers enkel zien wat de theorie zegt dat ze moeten zien, of dat onderzoekers enkel kijken naar datgene waarnaar de theorie zegt dat ze moeten kijken. In dit opzicht hebben we ons bij de inventarisatie van het politiek en ambtelijk leiderschap dan ook niet zozeer laten leiden door theoretische referentiekaders, maar wel door het onderzoeksveld zelf. Dit neemt niet weg dat we onze tussentijdse analyses net zoals de meeste kwalitatieve onderzoekers ex post hebben geconfronteerd met een bruikbaar theoretisch referentiekader – kwestie van een houvast te vinden voor de veelheid aan verzamelde data- en dat we ons nadien ook de vraag hebben gesteld wat we precies hebben bijgeleerd in functie van de reeds bestaande theorie? Hoe verhouden de onderzoeksresultaten zich tot de theoretische modellen en tradities ter zake? In dit opzicht krijgen literatuurstudies binnen kwalitatief onderzoek een beduidend andere functie en betekenis dan binnen – klassiek – kwantitatief en falsifiërend onderzoek.

17. N. VALLET, F. DE RYNCK, *Leven van en over stadsorganisaties, Rapport van de bestuurskundige en beleidsmatige context voor het maken van een stadsmonitor, De cases Antwerpen, Mechelen, Leuven en Oostende in synthese*, Brussel, Vlaamse Gemeenschap Stedenbeleid, 2005, p. 12-16.
18. O.a. GLASER, B.G., STRAUSS, A.L., *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*, New York, Aldine De Gruyter, 1967; STRAUSS, A.L., *Qualitative Analysis for Social Scientists*, New York, Cambridge University Press, 1987; STRAUSS, A.L., CORBIN, J., *Basics of Qualitative Research, Grounded Theory Procedures and Techniques*, London, Sage Publications, 1990; MILES, M.B., HUBERMAN, A.M., *Qualitative Data Analysis*, London, Sage Publications, 1994; WESTER, F., *Strategieën voor kwalitatief onderzoek*, Bussum, Couthino, 1995; MASO, I., SMALING, A., *Kwalitatief onderzoek: praktijk en theorie*, Amsterdam, Boom, 1998; TEN HAVE, P., WESTER, F., SMALING, A., *De Grounded Theory-benadering in discussie, Tijdschrift voor Kwalitatief Onderzoek in Nederland*, 9/3, 2004, pp. 7-17.

Conform de richtlijnen van de gefundeerde theoriebenadering, bestaat het onderzoek uit 4 longitudinale gevalstudies (duurtijd 2 jaar), aangevuld met een aantal periodieke focusgroep gesprekken waarin de vaststellingen uit de gevalstudies worden afgetoetst bij een ruimere en meer representatieve groep van politieke en ambtelijke beleidsverantwoordelijken uit de 13 Vlaamse centrumsteden. Op deze wijze wordt er gestreefd naar een meer algemene en representatieve geldigheid van de onderzoeksresultaten. Toegegeven, dit is slechts een initiële poging tot veralgemening die zeker nog verder moet worden afgetoetst.

De 4 longitudinale gevalstudies grepen plaats in de steden Oostende, Mechelen, Leuven en Antwerpen. Ideaaltypisch zouden alle Vlaamse centrumsteden moeten worden opgenomen in het onderzoek, maar praktische beperkingen noodzakelijke keuzes. De selectie van de vier steden is opnieuw gebaseerd op de methodische richtlijnen ter zake: een rijke inductieve ontwikkeling noodzaakt onderzoek in onderling sterk van elkaar verschillende onderzoekssubjecten. De vier weerhouden stadsbesturen verschillen onderling in omvang, strategisch draagvlak, ambtelijke en politieke capaciteiten en stedelijke netwerksturing.<sup>19</sup> Ex post stellen we bijkomend vast dat ook de invulling en de aard van het politiek en ambtelijk leiderschap sterk varieert. Dit heeft alvast geleid tot een vrij genuanceerde en rijke beeldvorming over de concrete verschijningsvorm van de lokale leiderschapstandem.

Voor de dataverzameling maken we analoog met de methodische richtlijnen, gebruik van diverse dataverzameling instrumenten:

- a. Documentonderzoek waaronder de analyse van interne rapporten (bv. onderzoeksrapporten, specifieke adviesopdrachten), beleidsdocumenten (bv. sectorale beleidsplannen, projectgebonden beleidsplannen en opvolgingsrapporten) en verslagen (bv. beslissingen van het College en/of het managementteam);
- b. Richtinggevende gesprekken met sleutelfiguren die het totale stadsbestuur overschouwen. Concreet kan hierbij gedacht worden aan de stadssecretaris, de burgemeester en andere ambtenaren of (ex)politieke beleidsverantwoordelijken die een zeer goed zicht hebben op de lange termijn evoluties binnen de eigen stad. Of het kan gaan om academische experts en bovenlokale ambtenaren die vanuit hun functie veelvuldige contacten onderhouden met de Vlaamse centrumsteden (bv. bovenlokaal gefinancierde initiatieven);
- c. Diepte-interviews met ambtelijke en politieke sleutelfiguren die een bepaald facet van het stadsbestuur vertegenwoordigen (bv. sectoraal, hiërarchisch). Concreet kan gedacht worden aan directeurs, sectorhoofden, diensthoofden en schepenen;
- d. Panel- of groepsgesprekken, ofwel eenzijdig samengesteld uit politieke of ambtelijke beleidsverantwoordelijken ofwel gecombineerd samengesteld.

19. VALLET, N., DE RYNCK, F., o.c., p. 17-18.



Hoewel het exacte aantal van stad tot stad verschilt, gaat het om zo'n 30 à 60 documenten, 2 à 5 richtinggevend gesprekken,<sup>20</sup> 30 à 40 diepte-interviews<sup>21</sup> en 3 à 5 groepsgesprekken. De data over het politiek en ambtelijk leiderschap zijn afkomstig uit al deze informatiebronnen. Het aandeel van het documentonderzoek is echter beperkt.

Deels parallel met en deels na de dataverzameling greep de data-analyse plaats. Zoals de gefundeerde theoriebenadering suggereert, komt deze analyse neer op een graduele ordening en duiding van de verzamelde data. Hierbij maken onderzoekers gebruik van zelf geconstrueerde en relevant geachte categorieën en subcategorieën (bv. kenmerken en thema's). In een eerste fase hebben we op basis van de verzamelde data drie clusters of groepen van relevante contextfactoren geïdentificeerd, in het onderzoeksrapport *centrale aandachtspunten* genoemd. Deze opdeling impliceert een onderscheid tussen organisatiestructurele, omgevingsgerichte en beleidsvormende contextfactoren. In daarop volgende fasen werden de data binnen elke cluster verder geordend op basis van typische *kenmerken* en *thema's* die we binnen elk aandachtspunt meenden te kunnen onderscheiden. In het kader van dit artikel is het niet relevant om uitvoerig stil te staan bij de concrete gevolgen van het fasegewijs analysewerk. Geïnteresseerden kunnen we steeds doorverwijzen naar het onderzoeksrapport en gepubliceerde artikels.<sup>22</sup> Het is echter wel relevant om het politiek en ambtelijk leiderschap te positioneren binnen het geheel aan onderzoeks- en analysesresultaten. Concreet komt het politiek en ambtelijk leiderschap aan bod bij twee kenmerken van de organisatiestructurele contextfactor. Enerzijds betreft het de bespreking van de arbeids- en taakverdeling en anderzijds de coördinatie en afstemming. Daarnaast komt het politiek en ambtelijk leiderschap ook aan bod bij diverse kenmerken en thema's van de beleidsvormende contextfactor. Concreet gaat het om de afbakening en begrenzing van de ambtelijke en politieke verantwoordelijkheden en bevoegdheden binnen de verschillende beleidsvormingsprocessen.

#### IV. De empirische inzichten in de lokale leiderschapstandem

In wat volgt staan we achtereenvolgens stil bij de algemene kenmerken van het politiek en ambtelijk leiderschap zoals momenteel waargenomen door het CBS en de leden van het managementteam (zie A.), bij de meer concrete en specifieke kenmerken of *finesses* ervan (zie B en C), bij de implicaties voor de werking van

20. Duurtijd per interview: 1 à 2 uur.

21. Duurtijd per interview: 2 à 3 uur.

22. O.a. VALLET, N., DE RYNCK, F., o.c.; VALLET, N., DE RYNCK, F., BLOCK, T., Kijken naar stadsorganisaties in Vlaanderen. Kansen, uitdagingen, grenzen en illusies omtrent het gebruik van de stadsmonitor voor leefbare en duurzame Vlaamse steden, *Praktijkgids Management voor Lokale Besturen*, 2005, p. 13-46.

de lokale leiderschapstandem (zie D) en ten slotte bij de factoren die deze tandem beïnvloeden (zie E). Daar waar aangewezen wordt er expliciet verwezen naar het theoretische referentiekader. Op deze wijze worden de empirische bevindingen theoretisch verankerd.

## A. Enkele algemene kenmerken

Via de lokale leiderschapstandem wijzen we het politiek en ambtelijk leiderschap toe aan de leden van het CBS en het managementteam. De onderzoeksresultaten tonen aan dat we bij deze wettelijk onderbouwde<sup>23</sup> en "vanzelfsprekende" toewijzing toch enkele kanttekeningen moeten plaatsen.

Vooreerst wordt de centrale leiderschapsrol in de praktijk niet steeds *formeel* uitgewerkt of vorm gegeven.<sup>24</sup> Over de formele uitwerking van het strategische leiderschap, d.w.z. de lange termijn en organisatieoverkoepelende aansturing, bestaat er bijvoorbeeld veel onduidelijkheid. Men gaat er vooral "van uit" dat dit soort van strategische aansturingrollen thuishoren bij de ambtelijke top én bij het CBS. Maar, in de praktijk wordt de concrete invulling van deze rollen sterk belemmerd door 2 factoren, namelijk een uitgesproken operationele i.p.v. strategische focus en een gebrekkige ondersteunende bestaffing. Het eerste heeft betrekking op het feit dat de politieke en ambtelijke top nauwelijks toekomt aan deze rollen. Zoals ook nog later ter sprake zal komen in dit artikel (zie F) blijkt de agenda en de tijdsbesteding van het CBS en lokale topambtenaren immers sterk gedomineerd te worden door operationele zaken ("de druk van het operationele is een constante"). Het tweede heeft betrekking op het feit dat er op het vlak van gespecialiseerde stafmedewerkers niet of slechts een zeer beperkte ondersteuning bestaat voor strategische aansturingrollen. In het ambtelijke apparaat is het aantal strategische stafmedewerkers toegevoegd aan de managementteams zeer beperkt en doorgaans afwezig.<sup>25</sup> In het lokale politieke apparaat stelt zich een gelijksoortig probleem i.v.m. het aantal kabinetmedewerkers. Zeker in vergelijking tot de andere bestuursniveaus zijn de kabinetten binnen stadsbesturen veel kleiner en zelfs afwezig.

Een tweede kanttekening heeft betrekking op het politiek leiderschap van het CBS. Op basis van de onderzoeksresultaten stellen we vast dat de intensiteit en

23. Zie o.a. Gemeentedecreet, 15 juli 2005, Titel II, Hfst. II, Afd. III: De bevoegdheden van het college van burgemeester en schepenen, artikel 57 en Hfst.V, Afd. II, Onderafd. IV: het managementteam, artikel 98.

24. VALLET, N., & DE RYNCK, F., o.c., p. 30-32.

25. In de longitudinale gevalstudies kent enkel het stadsbestuur van Antwerpen 1 strategische coördinator die toegevoegd wordt aan de stadssecretaris en het Antwerpse managementteam. Via de focusgroep gesprekken stellen we vast dat dit in de overige centrumsteden eerder uitzondering dan regel is.

de wijze waarop het CBS in Vlaamse stadsbesturen aanstuurt zeer heterogeen en divers is.<sup>26</sup> In dit opzicht heeft het politiek leiderschap vele gezichten, waarover zodadelijk meer (zie B).

Een derde algemene vaststelling heeft te maken met het ambtelijke leiderschap van het managementteam. Algemeen kunnen we stellen dat de desbetreffende aansturing doorgaans zwak en weinig voelbaar is.<sup>27</sup> Managementteams slagen er moeilijk in om hun organisatieoverkoepelende en integrerende leiderschapsrol op te nemen. Diverse redenen kunnen hiervoor worden aangehaald, waarover zodadelijk meer (zie C, D en E). Verder wensen we onmiddellijk op te merken dat deze vaststelling niet impliceert dat er geen ambtenaren of ambtelijke diensten bestaan die een aanzienlijke aansturing binnen de integrale of belangrijke delen van de organisatie bewerkstelligen. Op basis van de onderzoeksresultaten stellen we bijvoorbeeld vast dat de aansturingrol van sommige diensthoofden (i.e. middenmanagers) het eigen beleidsdomein overstijgt en daardoor indirect ook andere, belendende delen van het stadsbestuur beïnvloeden. Concreet kan hierbij gedacht worden aan de voormalige coördinatoren van het Sociaal Impulsfonds, de coördinatoren van de stedelijke wijkwerking, de beleidsverantwoordelijken voor het ruimtelijk structuurplan en de coördinatoren van het Stedenfonds.

## **B. Het veranderende en heterogene gezicht van het politiek leiderschap waargenomen door het CBS**

Zoals hiervoor aangehaald, vertoont het politiek leiderschap van het CBS vele gezichten. Concreet kunnen we deze heterogeniteit typeren aan de hand van vijf inductief gegenereerde dimensies. Deze dimensies stellen ons in staat om de huidige situatie binnen Vlaamse stadsbesturen op een realiteitsgetrouwe en voor de stadsbesturen herkenbare wijze te typeren.<sup>28</sup> Anders gesteld, de dimensies maken het mogelijk om de gedragsmatig vertoonde leiderschapstijl van het CBS op een realiteitsgetrouwe wijze te specificeren.

De invulling per stadsbestuur komt in dit artikel niet aan bod. Om dit te bewerkstelligen moeten de respectievelijke dimensies nog verder worden doorvertaald in een concreet meetinstrument en nauwgezette metingen in alle stadsbesturen.<sup>29</sup> Dit is mogelijks het aandachtspunt van een vervolgonderzoek. Momenteel stellen de dimensies ons alvast in staat om de ontwikkelingen en evoluties binnen en tussen de onderzochte stadsbesturen op een onderling vergelijkende wijze te typeren. Ontwikkelingen kunnen zich voordoen m.b.t. één of meerdere dimensies:

26. VALLET, N., & DE RYNCK, F., o.c., p. 88-89.

27. VALLET, N., & DE RYNCK, F., o.c., p. 89-90 en 31-32.

28. In het onderzoek hebben we vooral de situatie binnen de laatste twee legislaturen geanalyseerd.

29. Het onderzoek beperkt zich tot metingen in 4 stadsbesturen en discussies op focusgroep niveau omtrent de werkbaarheid van deze dimensies binnen de overige stadsbesturen.

- Een stabiel versus een wisselend of veranderend leiderschap. We stellen vast dat het politiek leiderschap in verscheidene stadsbesturen sterk onderhevig is aan (tijdsgebonden) evoluties. Dit stellen we niet enkel vast op basis van het longitudinaal gevalstudie onderzoek binnen de steden Oostende, Antwerpen, Mechelen en Leuven, maar ook aan de hand van de verschillende focusgroep gesprekken.<sup>30</sup> Een stabiel politiek leiderschap impliceert eenzelfde, onveranderlijke of standvastige aansturing van het CBS (bv. gelijkblijvende accenten en prioriteiten). Een veranderend leiderschap daar en tegen impliceert veranderingen waardoor er (tijdelijk) meer onzekerheid, onduidelijkheid en minder transparantie kan bestaan (bv. wat zijn de accenten? wat is de koers?). Zo verwijzen respondenten in het onderzoek bijvoorbeeld naar snel op elkaar volgende “veranderingslawines” en het stilaan maar zeker “verliezen van de pedalen”;
- Een sterk sturend versus een zwak sturend politiek leiderschap. De intensiteit of kracht van de aansturing verschilt eveneens. Een sterk sturend leiderschap impliceert volgens de onderzoeksresultaten dat de politieke beleidsverantwoordelijken het primaat van de politiek expliciet, krachtadig en op een voor alle betrokkenen duidelijk zichtbare en waarneembare wijze opnemen. Een zwak politiek leiderschap daar en tegen impliceert dat het CBS als aanstuurder nauwelijks zichtbaar of voelbaar is.<sup>31</sup> Beide varianten alsook in de tijd evoluerende combinaties komen voor in de 4 onderzochte stadsbesturen. In het geval van een zwak politiek leiderschap spreken sommige respondenten ook wel eens over een “afwezig” politiek leiderschap;
- Een eensgezind versus een sterk verdeeld politiek leiderschap. Deze dimensie heeft betrekking op de relaties *tussen* de leden van het CBS. In sommige stadsbesturen of op sommige momenten in de tijd, stellen we vast dat het CBS naar buiten treedt als één collegiaal sturend team vanuit eigen, gemeenschappelijk gedragen standpunten. In andere stadsbesturen is er duidelijk sprake van een voor de buitenwereld waarneembare verdeeldheid. De individuele profileringsdrang resulteert soms in openlijk waarneembare conflict- of “crisis” situaties. Concreet verwijzen respondenten hierbij naar publieke optredens in hoorzittingen of naar uitspraken die leden van het CBS doen in de pers;

30. In de marge van dit artikel kunnen we de bevindingen van een beleidsadviesrapport aanhalen dat het heterogene en evolutionaire karakter van het politieke leiderschap in de 13 Vlaamse centrumsteden bevestigt. Zo stelt het Rapport van de Vlaamse visitatiecommissie Stedenfonds eveneens dat het politiek leiderschap zeer diffuus en vooral sterk in verandering is. Elke stad kent hierbij een eigen traject en ontwikkelingspatroon, aldus de auteurs van dit rapport. Zie DE RYNCK, F., TOPS, P., *Leren van en over steden. Visitatie Stedenfonds*, Brussel, Vlaamse Gemeenschap Stedenbeleid, 2005, p. 49-50.

31. Volgens het eerder vermelde Rapport van de Vlaamse visitatiecommissie Stedenfonds zou er binnen de Vlaamse steden in vergelijking tot de Nederlandse steden sprake zijn van een algemene “versterking” van het politiek leiderschap. In heel wat Vlaamse steden zijn “sterke” figuren politiek actief, d.w.z. politici die reeds heel wat ervaringen hebben opgebouwd in diverse beleidsfuncties. Deze lange en breedvoerige ervaring heeft zo zijn gevolgen voor de lokale politiek aansturing. Zie DE RYNCK, F., TOPS, P., o.c., p. 49-50.

- Een sterk gepersonaliseerd versus een onpersoonlijk, functioneel politiek leiderschap. In het eerste geval kan het politiek leiderschap worden teruggebracht tot de aanwezigheid van sterk persoonsgebonden capaciteiten of uitstraling. Het politiek leiderschap van een dergelijk stadsbestuur heeft op dat ogenblik voor de buitenwereld letterlijk een duidelijk gezicht. In het tweede geval vloeit het politiek leiderschap voort uit de formele, institutioneel vastgelegde bevoegdheden van het CBS: het CBS of de leden ervan sturen aan omdat dit nu eenmaal hoort bij hun takenpakket. In het onderzoek wordt er bijvoorbeeld verwezen naar het engagement, de "drive" en het enthousiasme waarmee politici hun mandaat opnemen;
- Een politiek leiderschap dat is ingebed in een sterk versus een zwak gepolitiiseerd klimaat. We stellen vast dat de sturingsrol in sommige stadsbesturen sterk is ingebed in een uitgesproken, partijpolitieke en verzuilde context. Het CBS stuurt aan binnen CBS-overstijgende politieke verhoudingen en machtsconstellaties. Partijpolitieke tradities en de effecten van de coalitievorming werken voelbaar door. Respondenten verwoordden dit met "de gevoeligheid voor *externe* partijpolitieke druk". Het CBS overstijgt of verzacht zelden de partijpolitieke verdelingen. In andere stadsbesturen, of op andere momenten in de tijd, spelen partijpolitieke erfenissen en beleidscontouren veel minder een rol.

Naast deze inductieve dimensies is het eveneens zo dat, zeker voor de buitenwereld, de figuur van de burgemeester belangrijk is voor de perceptie m.b.t. het politiek leiderschap in en van stadsbesturen. Concreet stellen we vast dat de burgemeester vooral een cruciale rol speelt in de algemene aansturing van het college, de grote stadsprojecten en de strategische of lange termijn beslissingen. Op deelniveaus speelt het leiderschap van de schepenen echter eveneens een belangrijke rol. In elk stadsbestuur zijn er voorbeelden te geven van programma's, projecten en hervormingen in verschillende domeinen die vooral onder het leiderschap van een welbepaalde schepenen tot stand zijn gekomen. Kortom, het lijkt ons aangewezen om de sturende rol van de burgemeester voldoende *situationeel* te benaderen en deze rol bijvoorbeeld expliciet te positioneren t.o.v. andere schepenen. Het politiek leiderschap reduceren tot dat van de burgemeester is dus op basis van de onderzoeksresultaten zeker geen realiteitsgetrouwe zienswijze.

Tot slot kunnen we onze onderzoeksresultaten theoretisch verankeren. Volgens de synthese van Edinger sluiten de onderzoeksresultaten zowel aan bij de descriptieve als bij de analytische traditie.<sup>32</sup> De inductief geïdentificeerde dimensies liggen duidelijk in het verlengde van de stijlen geïdentificeerd binnen de descriptieve traditie (bv. de *sterkte* of intensiteit van het politiek leiderschap: zwak of sterk sturend). Maar, in tegenstelling tot de descriptieve traditie identificeren wij eerder dimensies of onderdelen van politieke leiderschapstijl, plaatsen we deze dimensies als set bij elkaar en identificeren we eveneens dimensies die niet direct

32. EDINGER, L.J., o.c., p. 512-513.

centraal staan binnen de descriptieve traditie. Onze onderzoeksresultaten volgen eveneens de *analytische traditie*, waarover later meer bij de bespreking van de beïnvloedende factoren (zie IV F).

### C. Het wazige maar zoekende gezicht van het ambtelijk leiderschap waargenomen door het managementteam

Doorgaans kunnen we op basis van de onderzoeksresultaten stellen dat het ambtelijke leiderschap van het managementteam weinig voelbaar is en moeizaam verloopt.

Concreet blijkt dit vooreerst uit de overwegend interne *beheersfocus*. De meeste managementteams beperken hun aansturingrol tot het interne beheer van het stadsbestuur als organisatie. Inzake de externe profilering van het stadsbestuur in de stedelijke omgeving, zeg maar de externe beleidsfocus, sturen ze aanzienlijk minder of zelfs niet aan.<sup>33</sup> Op deze wijze is de totale aansturing slechts fragmentair en zo weinig voelbaar.

Daarnaast verloopt de interne beheersrol d.w.z. de algehele coördinatie en afstemming binnen het integrale stadsbestuur erg moeizaam.<sup>34</sup> Managementteams worden verondersteld om binnen hun leidinggevende rol vooral de integratie van de verschillende stadsdiensten, afdelingen en tijdelijke werkvormen (bv. stadsprojecten) aan te sturen. We stellen vast dat er binnen de meeste Vlaamse stadsbesturen wel formele aansturingarrangementen op topniveau bestaan – de managementteams krijgen stilaan maar zeker een formele invulling – maar tezelfdertijd blijven stadsbesturen worstelen met de feitelijke invulling en uitwerking van deze integrerende rol. Mogelijks is de idee van een ambtelijk managementteam daarvoor institutioneel nog te jong.<sup>35</sup> De concrete structurele en personeelsmatige invulling van deze arrangementen moet nog rijpen (bv. wat zijn de concrete taken en verantwoordelijkheden? Over welke competenties dienen de leden van het managementteam te beschikken? Wat is de positie t.a.v. het CBS?...).

Tegelijkertijd stellen we vast dat diverse Vlaamse stadsbesturen het ambtelijk leiderschap toch proberen te versterken.<sup>36</sup> Concreet gebeurt dit via de aanstelling van nieuwe functiebekleders (bv. in de functie van stadssecretaris, directeur en/of afdelingshoofd), een uitbreiding van het aantal leden (bv. een vertegenwoordiging van alle stadsdiensten en -afdelingen), een verandering van de samenstelling van het managementteam (bv. een “verjongingskuur”) en pogingen tot een

33. Een gelijksoortige vaststelling treffen we aan in het Rapport van de Vlaamse visitatiecommissie Stedenfonds, zie DE RYNCK, F., TOPS, P., o.c., p. 50.

34. VALLET, N., & DE RYNCK, F., o.c., p. 35-36.

35. Het managementteam als concept is verbonden aan het Nieuw Gemeentedecreet (15 juli 2005) en de voorbereidende stukken ter zake.

36. VALLET, N., & DE RYNCK, F., o.c., p. 90-91.

meer actieve rol in de ingezette organisatieveranderingstrajecten en stadsprojecten. In dit opzicht is het gezicht van het ambtelijk leiderschap wazig, maar zeker zoekende in de richting van een meer expliciete en voelbare aansturing.

Tot slot kunnen we net zoals bij het politiek leiderschap, ook de hoedanigheid van het ambtelijke leiderschap typeren aan de hand van een drietal inductief gegenereerde dimensies. Deze dimensies stellen ons opnieuw in staat om de gedragsmatige leiderschapsstijl van het managementteam op een realiteitsgetrouwe en voor de betrokken stadsbesturen herkenbare wijze te duiden. Concreet betreft het de volgende dimensies<sup>37</sup>:

- Een intern versus extern gericht ambtelijk leiderschap. Zoals reeds aangehaald bij de bespreking en toelichting van de zwakke aansturing, zijn de meeste managementteams gericht op het *intern* aansturen van het stadsbestuur. Slechts een beperkt aantal houdt zich bezig met de externe profilering d.w.z. de rol en opdracht van het stadsbestuur ten aanzien van de stedelijke omgeving. Dit laatste impliceert een zeer uitgesproken, beleidsmatige i.p.v. beheersmatige rolinvulling;
- Een initiërend versus een volgend ambtelijk leiderschap. Deze dimensie speelt vooral een rol bij stadsbestuurlijke veranderingstrajecten. In het onderzoek stellen we bijvoorbeeld vast dat managementteams op bepaalde momenten kunnen opteren voor een zeer actieve en/of partnerachtige aansturing samen met het CBS. Dit impliceert concreet dat de leden van het managementteam eveneens initiatieven of voorstellen kunnen formuleren t.a.v. het CBS. Anderzijds kan er geopteerd worden voor een meer passieve rol. Het CBS krijgt dan het alleenrecht op het nemen van initiatieven en het managementteam zorgt voornamelijk voor de uitvoerende aansturing. Stadsbesturen kunnen éénduidig kiezen voor het ene of het andere, maar kunnen ook opteren voor (tijdsgebonden) combinaties;
- Een sterk sturend versus zwak sturend ambtelijk leiderschap. Analoog met het politiek leiderschap gaat het hier om de intensiteit of kracht van de aansturing. Een sterk sturend ambtelijk leiderschap impliceert dat de leden van het managementteam hun aansturingrol expliciet, krachtdadig en op een voor alle betrokkenen duidelijk zichtbare en waarneembare wijze opnemen. Een zwak leiderschap daar en tegen impliceert dat deze aansturingrol nauwelijks zichtbaar of voelbaar is. Opnieuw zijn eenduidige of gecombineerde invullingen mogelijk

Analoog met de rol van de burgemeester kunnen we ons de vraag stellen in hoeverre de stadssecretaris een belangrijke rol speelt bij de algehele perceptie van het ambtelijk leiderschap. Op basis van de huidige onderzoeksresultaten hebben we hierop echter onvoldoende zicht. Additioneel onderzoek is hiervoor nodig.

Over de theoretische verankering kunnen we kort zijn. In principe bemoeilijkt het gebrek aan een heldere en uitgebreide theoretische typering een degelijke inbed-

37. VALLET, N., & DE RYNCK, F., o.c., p. 89.

ding of positionering van onze onderzoeksresultaten. De vakliteratuur over politiek-ambtelijke verhoudingen laat alvast associaties en koppelingen toe (vb. een intern, volgend, zwak leiderschap bij een klassieke invulling van de politiek-ambtelijke verhoudingen), maar ze zijn beperkt en niet zuiver. De literatuur over de politiek-ambtelijke verhoudingen gaat immers over meer dan enkel over leiderschapstijlen. Wat we inductief hebben gevonden vormt dan ook eerder een aanvulling op het bestaande theoretisch referentiekader.

#### D. De totale leiderschapstandem... naar een vlotte sprint voorwaarts?

Op basis van het voorgaande is het niet eenvoudig om de lokale leiderschapstandem in Vlaamse stadsbesturen te typeren. Vooral de heterogeniteit en de ontwikkelingen maken dat de leiderschapstandem sterk varieert en nog geen duidelijke of definitieve invulling heeft gekregen. In zover dat dit ooit een meer duidelijke en stabiele invulling kan krijgen – dat laten we voorlopig in het midden – lijkt het ons dan ook niet aangewezen om al te rigide en zo waarschijnlijk weinig realiteitsgetrouwe uitspraken te formuleren. Zoals gebruikelijk bij de gehanteerde methodologie (i.e. de gefundeerde theoriebenadering) verloopt elke theorieontwikkeling via trappen of opeenvolgende onderzoeken waarbij elke trap een verdieping impliceert van de voorgaande. Alle trappen samen resulteren op termijn in de ontwikkeling van een zogenaamde “grand” of allesomvattende theorie. Het huidige onderzoek heeft voornamelijk inzichten opgeleverd over de afzonderlijke bouwstenen van de leiderschapstandem – de aard en hoedanigheid van het politiek leiderschap enerzijds en het ambtelijk leiderschap anderzijds (zie A, B en C) – en op de beïnvloedende factoren (zie E). De combinaties en de concrete beschrijving of invulling van alle Vlaamse leiderschapstandems was nog niet aan de orde. Dit vergt additioneel en ook andersoortig onderzoek (bv. geen gevalstudie onderzoek maar beschrijvend breedteonderzoek dat betrekking heeft op alle 13 Vlaamse stadsbesturen).

Dit alles wil echter niet zeggen dat we helemaal geen tandemgerelateerde inzichten hebben bekomen. Niet tegenstaande de heterogeniteit en de aanwezige evoluties, hebben we alvast opgemerkt dat vooral de zoektocht vanwege het ambtelijk leiderschap zorgt voor de nodige spanningen binnen de leiderschapstandem. Van een vlotte sprint voorwaarts is er dan ook niet altijd sprake.

In zover het politiek leiderschap in een complementariteit gelooft, of een gelijkwaardige aansturing accepteert, of een sterk ambtelijk leiderschap zelfs prefereert omdat het een welgekomen remedie is voor eigen zwaktes (i.e. indien er bijvoorbeeld sprake is van een zwak politiek leiderschap) dan is er hoegenaamd geen probleem rond dit zoekend ambtelijk leiderschap. In dit geval ontwikkelen zich vreedzame coëxistenties of synergetische formules binnen de leiderschapstandem. Spanningen ontstaan echter van zodra er krachten bestaan die de ambtelijke zoektocht tegenwerken of die maken dat het politiek leiderschap niet gelooft in een vreedzame coëxistentie, een gelijkwaardige aansturing of complementariteit.

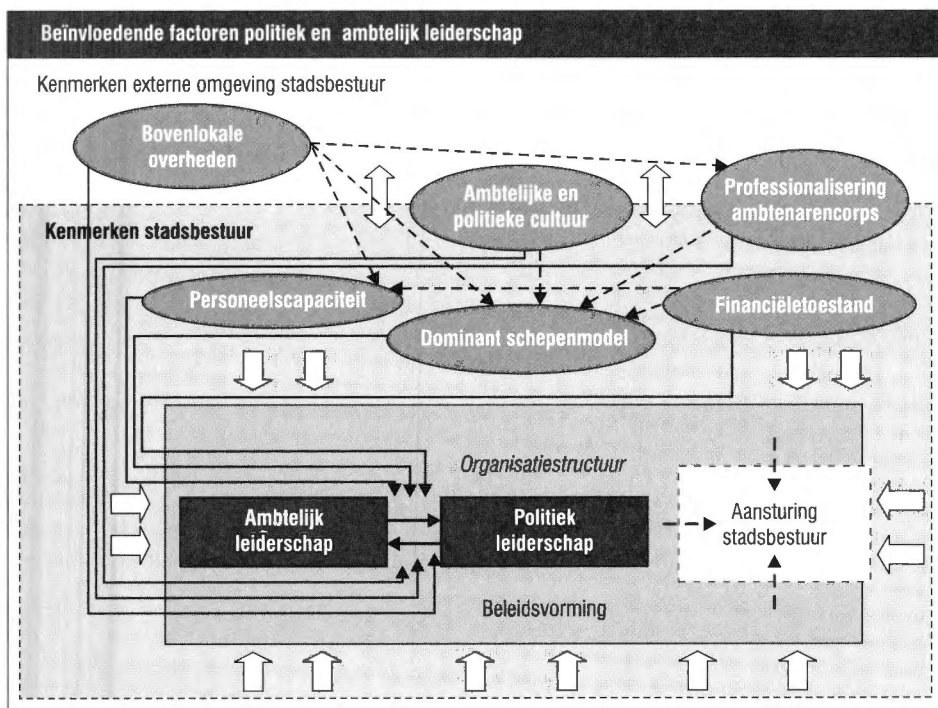


Dit impliceert dat het zoekend ambtelijk leiderschap in aanvaring komt met het politiek leiderschap.

### E. Factoren die de lokale leiderschapstandem beïnvloeden

Aan de hand van de onderzoeksresultaten stellen we vast dat diverse factoren een invloed kunnen uitoefenen op het politiek en ambtelijk leiderschap. Ze bepalen eveneens waarom er eventuele spanningen ontstaan binnen de lokale leiderschapstandem. Sommige factoren maken deel uit van de externe omgeving van stadsbesturen, andere factoren hebben betrekking op de typische kenmerken van het stadsbestuur zelf en nog andere factoren bevinden zich deels buiten en deels binnen het stadsbestuur.

Figuur 1 geeft een overzicht van de in het onderzoek aangetroffen invloeden. De volle lijnen stellen de directe invloeden voor en de stippellijnen de indirecte verbanden. Volledigheidshalve moeten we opmerken dat de invloeden als gevolg van de gehanteerde onderzoeksmethode de status hebben van inductieve hypothesen of op empirie gebaseerde vermoedens. Zoals het past binnen de gefundeerde theoriebenadering volgen falsificaties na de constructie van theoretische



Figuur 1. Invloeden op de lokale leiderschapstandem.

modellen. Aangezien deze theoretische modellen echter gebaseerd zijn op empirische data en waarnemingen, is het realiteitsgetrouwe karakter van de hierin vervatte hypothesen vermoedelijk groot.

Een eerste kenmerk van Vlaamse stadsbesturen is de dominante invloed vanwege het zogenaamde *schepenmodel*.<sup>38</sup> In de literatuur over lokale besturen is er vaak sprake van twee bestuurskundige modellen: het zogenaamde schepenmodel en het zogenaamde diensthoofdenmodel,<sup>39</sup> ook wel managementteam model genoemd naar de benaming die voor het ambtelijke topperleg wordt gebruikt in het nieuwe gemeentedecreet.<sup>40</sup>

Volgens het schepenmodel is de verdeling van bevoegdheden tussen politieke partijen en schepenen zeer determinerend voor de werking van stadsbesturen. Per beleidsdomein of pakket van politieke bevoegdheden organiseert elke schepen zich met 'zijn' of 'haar' diensten. Op het niveau van de hele organisatie zien we dan een structuur ontstaan die steunt op een politieke verdeling of verkaveling. Bij het managementteam model is er eerder sprake van een beperkt collectief van topambtenaren dat in onderlinge dialoog treedt en als collectief onderhandelt met het CBS. Het CBS formuleert op basis van een beleidsvoorbereidende voorzet van het managementteam, de krachtlijnen van het beleid. Deze worden vervolgens onder de leiding van het managementteam uitgevoerd. Bij het managementteam model horen welbepaalde beleidsinstrumenten. Concreet gaat het over afsprakennota's tussen het CBS en het managementteam en de verplichte opmaak van een hele reeks strategische beleidsdocumenten. Deze documenten worden eerst binnen het managementteam besproken en vervolgens als advies overgemaakt aan het CBS. Dit alles illustreert dat het managementteam model bedoeld is om te breken met de tradities van het politiek verkokerde schepenmodel.

Op basis van de onderzoeksresultaten stellen we vast dat het schepenmodel momenteel sterk domineert binnen Vlaamse stadsbesturen. We kunnen echter niet van een zuiver schepenmodel spreken maar wel over een in de tijd *getemperd en gemengd* schepenmodel. Zo melden diverse respondenten bijvoorbeeld dat het schepenmodel in de tijd wordt getemperd door het aantreden van een dominante burgemeester of het bestaan van een kernkabinet dat andere schepenen overvleugelt zodanig dat niet het voltallige CBS maar slechts een beperkt deel kan wegen op de organisatie. Een andere, temperende factor vormt het partijpolitiek vooroverleg en de partijpolitieke bijeenkomsten met de fracties uit de gemeenteraad. In dit geval geven eerder de partijpolitieke belangen en relaties i.p.v. de schepenen gestalte aan het schepenmodel. En ten slotte is er ook sprake van een gemengd schepenmodel. Her en der stellen we immers vast dat er bescheiden stap-

38. VALLET, N., & DE RYNCK, F., o.c., p. 25-27.

39. DE RYNCK, F., BOUCKAERT, G., *Praktisch Handboek voor Gemeentebeleid*, Brugge, Die Keure, 2000.

40. Zie o.a. Gemeentedecreet, 15 juli 2005, Titel II, Hfst. V, Afd. II, Onderafd. IV: het managementteam, artikel 98.

pen worden ondernomen in de richting van een gestructureerd overleg op topmanagement niveau. Hierdoor krijgt het managementteam model langzaam aan gestalte *naast* het schepenmodel.

Ingevolge het dominant aanwezige schepenmodel – zelfs onder zijn getemperde vorm – wordt vooral het politiek leiderschap structureel ondersteund in de lokale leiderschapstandem. De politieke verkokering van de organisatiestructuur zorgt immers voor een vrij directe en ambtelijk ongestoorde uitoefening van het politieke leiderschap. Mogelijks vormt de ontwikkeling op termijn van een gemengd model de basis voor een meer evenwichtige en harmonieuze leiderschapstandem, maar momenteel vinden we hiervan nog geen voorbeelden. Dit tijdelijke onevenwicht zorgt mogelijks voor de vastgestelde spanningen (zie D).

De lokale leiderschapstandem wordt eveneens beïnvloed door de toenemende druk op de bestaande *personeelscapaciteit* die zich vooral laat voelen in het integrale ambtenarencorps.<sup>41</sup> We stellen vast dat de meeste Vlaamse stadsbesturen doorgaans veel tijd, aandacht en energie besteden aan het operationele beleid d.w.z. de concrete realisatie van korte termijn acties en directe, beleidsdomein gekoppelde dienstverlening. Dit stellen we niet enkel vast bij het operationele ambtenarencorps, maar evengoed bij het midden- en topkader. De dagdagelijkse, reguliere werking eist zeer veel aandacht op, zeker gegeven de steeds meer gehoorde credo's van klantgerichtheid, kwaliteitsvolle dienstverlening en verantwoordelijkheid of aansprakelijkheid. Hierdoor wordt er bijvoorbeeld veel aandacht opgeëist door interne veranderingstrajecten, diverse vormen en soorten van projectmanagement en bovenlokaal opgelegde planningsvereisten (zie ook verder). Dit alles resulteert volgens diverse respondenten in een toenemende druk op het ambtenarencorps. Niet enkel in kwantiteit aangezien de vragen meer dan evenredig toenemen t.o.v. de trage en soms constant gehouden omvang van het ambtenarencorps, maar ook in kwaliteit. De *vereisten* inzake strategische planningscapaciteiten bijvoorbeeld overtreffen het aanwezige aanbod ter zake. Bovendien verhindert de operationele druk een snelle inhaalbeweging. Opleidingen vereisen de nodige tijd.

We stellen vast dat deze capaciteitsproblematiek tot gevolg heeft dat het managementteam zelden tijd en ruimte vindt om haar ambtelijk leiderschap op een actieve, intense en systematische wijze op te nemen. Dit zorgt opnieuw voor de nodige onevenwichten en additionele spanningen binnen de lokale leiderschapstandem.

De *financiële situatie* interageert met de operationele druk en de hiervoor geschetste capaciteitsproblematiek. Op basis van de onderzoeksresultaten stellen we immers vast dat de schuldenlast en de hiermee gepaard gaande besparingsrondes de inhoud en vooral de grenzen bepalen van het lange termijnbeleid.<sup>42</sup> In functie van de

41. VALLET, N., & DE RYNCK, F., o.c., p. 94-95 en p. 99-100.

42. VALLET, N., & DE RYNCK, F., o.c., p. 101-102.

financiële ruimte worden geplande lange termijn intenties herzien en desnoods geschrapt in het voordeel van korte, ad hoc-achtige acties. Dit vergroot de operationele druk, zeker indien dit gepaard gaat met additionele personeelsbesparingen. De financiële toestand heeft dan ook vaak een versnellings- of accumulatie-effect. Bovendien wordt de besparingsgerichte begrotingscyclus doorgaans geïnitieerd en zo ook aangestuurd door het CBS die hierdoor het dominante schepenmodel en het politiek leiderschap binnen de lokale leiderschapstandem activeert of versterkt.

Een vierde invloed gaat uit van de zogenaamde *professionaliseringstrend* binnen het lokale ambtenarencorps.<sup>43</sup> Deze trend situeert zich deels binnen de stadsbesturen, maar ook deels daarbuiten. Een toenemende professionalisering treffen we immers eveneens aan op andere, bovenlokale bestuursniveau's (bv. Vlaams, federaal, Europees). Onder ambtelijk professionalisme verstaan we de aanwezigheid van die kennis, kunde en vaardigheden die nodig zijn om een kwaliteitsvolle, beleidsondersteunende rol te vervullen. Enerzijds betreft het de aanwezigheid van een vaktechnische expertise, anderzijds van een managementmatige expertise (bv. plannen, organiseren, leiding geven en controleren). Daar waar de voorgaande factoren doorgaans leiden tot een verzwakking van het ambtelijk leiderschap, leidt deze factor eerder tot een versterking hoewel de vaststellingen niet zo eenduidig zijn dan mogelijks deductief verondersteld.

Niettegenstaande we verschillen vaststellen tussen de bestudeerde stadsbesturen, zien we bijvoorbeeld dat het ambtelijke professionalisme over het algemeen beperkt aanwezig is, zeker op het vlak van managementcapaciteiten. Er doen zich voorzichtige inhaalbewegingen voor, maar deze zijn doorgaans beperkt. Stadsbesturen werven nog steeds in de eerste plaats vaktechnici aan waarvan ze mogelijks veronderstellen dat deze ook automatisch managementcapaciteiten hebben inzake, planning, organiseren en leiding geven. Leden van het managementteam vormen geen uitzondering op deze regel, aldus diverse respondenten. Het lidmaatschap van het managementteam is vaak gestoeld op een vaktechnische, anciënniteitgebonden klim binnen in de organisatie. Dit overwegend vaktechnische professionalisme remt echter de laterale coördinatie en het lateraal aansturen af. Dit gebeurt ten voordele van een verkokerde vaktechnische leiderschapstijl die zo trouwens goed aansluit bij het dominante schepenmodel en een sterk politiek leiderschap. In dit opzicht is het ambtelijke professionalisme zeker (nog) niet van dien aard om stadsbesturen meer vanuit een generalistische en laterale visie aan te sturen, of dus het ambtelijk leiderschap kracht bij te zetten.

Maar, er is ook een tweede tendens voelbaar binnen de professionalisering van het ambtenarencorps die mogelijks – zeker op termijn – wel leidt tot een versterking van het ambtelijk leiderschap, maar tegelijkertijd ook voor de nodige spanningen kan zorgen binnen de lokale leiderschapstandem. Zo stellen we vast dat er binnen de bestudeerde stadsbesturen sprake is van een duidelijk toegenomen instroom van nieuwe professionelen die zich zeer expliciet wensen te profileren,

43. VALLET, N., & DE RYNCK, F., o.c., p. 49-51, 91-92 en 103-104.

niet enkel binnen het eigen maar ook in belendende of aanverwante beleidsdo-  
meinen. Over het algemeen en zonder nuancering per stad, lijkt deze kwantitatieve  
instroom van naar profilering zoekende ambtenaren een gunstige invloed te  
hebben op het versterken van het ambtelijke leiderschap. Dit is zeker het geval in-  
dien deze op termijn deel zullen uitmaken van het managementteam en indien de  
organisatiestructuur ook de nodige structurele arrangementen doorvoert (zie ver-  
sterkingsoperaties bij B). Tezelfdertijd lijkt er echter een druk aanwezig te zijn en  
volgens sommigen ook toe te nemen, waarbij politieke beleidsverantwoordelijken  
zich vooral willen profileren in de sfeer van de beleidsvoorbereiding en -uitvoer-  
ing, om zo hun zichtbaarheid bij de burgers te verhogen. Een dergelijke expliciete  
profileringdrang zou volgens enkele respondenten passen bij de wens om de  
zogenaamde kloof met de burger te dichten. In de beide fasen van de beleidsvor-  
ming zou de spanning tussen het politieke en geprofessionaliseerde ambtelijke  
deel van de lokale leiderschapstandem dan ook kunnen toenemen. Allebei wen-  
sen ze achter het stuur van de tandem plaats te nemen, zowel bij de start als de  
finish.

In het verlengde van het voorgaande is er vervolgens de invloed vanwege de  
ambtelijke en politieke *cultuur*. Hoewel we op basis van de onderzoeksresultaten  
vaststellen dat de politieke en ambtelijke cultuur een vrij complex en moeilijk te  
duiden concept is,<sup>44</sup> kunnen we doorgaans wel een onderscheid maken tussen  
een meer traditionele variant en een meer (ver)nieuw(d)e variant. Los van de  
complexe wijze waarop beide cultuurvarianten zich manifesteren, kunnen we  
stellen dat elke cultuurvariant een beduidend andere zienswijze hanteert t.a.v. de  
rol die ambtelijke en politieke beleidsverantwoordelijken moeten vervullen. Zo is  
een traditioneel ambtelijke cultuur bijvoorbeeld veel minder gericht op de organi-  
satie als geheel of op de beleidsvoorbereiding, en veel meer op de eigen functie  
en vakexpertise, op een duidelijk hiërarchische positionering ten opzichte van  
"hogeren" en vooral de "politieke chefs" (i.e. het CBS), en op bureaucratische as-  
pecten, kaders en grenzen van de eigen roluitoefening. In dit opzicht leidt een  
traditioneel ambtelijke cultuur volgens ons eerder tot een versterking van het  
schepenenmodel. Het ambtelijk leiderschap is in dit geval immers duidelijk onder-  
geschikt aan het politiek leiderschap en manifesteert zich voornamelijk op het  
uitvoerende niveau binnen de grenzen van vaktechnische beleidskokers. Een  
(ver)nieuw(d)e ambtelijke cultuur vormt grotendeels de antipode van de traditio-  
nele cultuurvariant en pleit daardoor voor een meer gelijkwaardige rolinvulling  
van de lokale leiderschapstandem. De traditioneel politieke cultuur hanteert een  
complementair en zo versterkend waardenkader t.a.v. de gelijknamige ambtelijke  
cultuur. De traditionele politieke cultuur is sterk gericht op het behoud van de  
individuele bewegingsvrijheid waardoor politieke beleidsverantwoordelijken in

44. We stellen in het onderzoek bijvoorbeeld vast dat bestaande theorieën en modellen over de po-  
litiek-ambtelijke verhoudingen niet echt bruikbaar zijn om de complexe realiteit van politiek en  
ambtelijke culturen binnen stadsbesturen te vatten. Zie o.a. VALLET, N., & DE RYNCK, F., o.c.,  
p. 128-133.

functie van electorale noden en opportuniteiten ad hoc en voor de burger op een zichtbare wijze kunnen handelen. De rolopvattingen over ambtenaren, inclusief de ambtelijke top zijn beperkt en klassiek: het primaat van de politiek stuurt de organisatie aan en het ambtelijk leiderschap wordt aanzien als een operationeel beleidsinstrument ter ondersteuning van de eigen, dominante leiderschapsrol.

Hoewel het onderzoek geen uitspraken doet over de mate – veel of weinig – waarin de verschillende cultuurvarianten aanwezig zijn in de 13 Vlaamse centrumsteden, kunnen we wel uitspraken doen over de mogelijke gevolgen voor de lokale leiderschapstandem en vooral voor het eventueel ontstaan van spanningen. In zover beide culturen traditioneel zijn, is het ambtelijk leiderschap duidelijk ondergeschikt aan het politieke leiderschap. De leiderschapstandem is niet in evenwicht, maar er zijn geen noemenswaardige spanningen aangezien de traditionele ambtelijke cultuur de dominantie van politieke beleidsverantwoordelijken volledig aanvaardt. Spanningen ontstaan volgens ons van zodra traditionele en (ver)nieuw(d)e cultuurvarianten worden gecombineerd. De rolinvullingen zijn dan immers tegengesteld, wat leidt tot een onevenwichtige leiderschapstandem waarvan de plaats achter het stuur wordt betwist. Een evenwichtige en spanningsloze tandem treffen we tot slot aan wanneer de (ver)nieuw(d)e cultuurvarianten worden gecombineerd.

Een laatste invloed die we op basis van onze onderzoeksresultaten hebben kunnen identificeren is deze vanuit de *bovenlokale overheden of bestuursniveaus*.<sup>45</sup> Op basis van de onderzoeksresultaten stellen we vast dat bovenlokale overheden (van provincie tot Europa) een grote invloed uitoefenen op de wijze waarop stadsbesturen zichzelf organiseren en aansturen. Concreet gebeurt dit bijvoorbeeld via opgelegde regelgeving (bv. het nieuwe gemeentedecreet), planningsvereisten (bv. lokale cultuurbeleidsplannen, mobiliteitsconvenanten, ruimtelijke structuurplannen) en toegekende subsidies of financieringen (bv. het stedenfonds). Soms impliceren deze bovenlokale invloeden beleidsdomeinoverschrijdende coördinatiearrangementen onder de vorm van lokale stuurgroepen, projectgroepen of commissies. Indien dergelijke coördinatiearrangementen een actieve participatie en aansturing vereisen vanuit de ambtelijke top, dan versterken bovenlokale overheden het ambtelijk leiderschap binnen de lokale leiderschapstandem. Tegelijkertijd stellen we echter vast dat sommige invloeden het ambtelijk leiderschap ook kunnen temperen. Zo melden respondenten bijvoorbeeld dat de opgelegde regelgeving en planningsvereisten vaak sectoraal zijn waardoor eerder de verticale relaties met de bovenlokale overheden worden geactiveerd, in plaats van de laterale relaties tussen de verschillende stadsdiensten binnen het eigen stadsbestuur. Op deze wijze versterken bovenlokale overheden het verkokerd denken van het schepenmodel, en zo ook de basis van het politiek leiderschap.

Bovenlokale overheden oefenen daarnaast ook bijkomende, eerder indirecte invloeden uit op de lokale leiderschapsbalans. Aan de hand van de onderzoeksre-

45. VALLET, N., & DE RYNCK, F., o.c., p. 48-49 en 101.

sultaten stellen we vast dat de opgelegde planningsvereisten de eerder vermelde personeelscapaciteit, de financiële ademruimte en de professionalisering binnen het lokale ambtenarencorps beïnvloeden. De opmaak en implementatie van bovenlokale plannen vereist immers de nodige tijdsinvestering, budgettaire ruimte en professionele capaciteitsontwikkeling. Op deze wijze beïnvloeden de bovenlokale overheden eveneens indirect de verhoudingen binnen de lokale leiderschapstandem in het voordeel van een sterk politiek leiderschap.

Tot slot is er nog de theoretische verankering. Door de expliciete aandacht voor beïnvloedende factoren sluit ons onderzoek duidelijk aan bij de *analytische traditie*, meer bepaald bij de eerste of contextuele *substroming*. De door ons geïdentificeerde factoren die de leiderschapstandem beïnvloeden zijn immers uitgesproken contextuele factoren. De invloed van het dominante schepenmodel, de personeelscapaciteit, de financiële toestand en de professionalisering van het ambtenarencorps zijn organisatiestructurele factoren. De invloed vanwege de ambtelijke en politieke cultuur zijn daar en tegen culturele factoren. En de invloed vanwege de bovenlokale overheden is ten slotte een uitgesproken institutionele factor. Indien we specifiek stil staan bij de mate waarin de door ons geïdentificeerde factoren aan bod komen in ander onderzoek kunnen we stellen dat dit omwille van het zeer diffuse karakter van de desbetreffende literatuur een zeer moeilijke opdracht is. Op het eerste gezicht is de herkenbaarheid het grootst voor de financiële situatie,<sup>46</sup> de personeelscapaciteit en de invloed van bovenlokale overheden.<sup>47</sup> Ten slotte is het interessant om op te merken dat wij in tegenstelling tot de contextuele traditie niet zozeer de impact van al deze factoren op enkel het politiek leiderschap in kaart brengen, maar wel op de integrale lokale leiderschapstandem. In dit opzicht voegt ons onderzoek een contextuele factor toe aan de analytische traditie: het politiek leiderschap "in relatie tot" het ambtelijk leiderschap.

## V. Conclusie

Het artikel rapporteert over enkele inductief verkregen inzichten in het politiek en ambtelijk leiderschap binnen Vlaamse stadsbesturen.

46. Hambleton verwijst naar de studies van Bullock (1993) en Schmoke (1993) waarin de aanwezigheid en het zoeken van financiële bronnen een belangrijke impact zou hebben op het lokaal leiderschap, HAMBLETON, R., o.c., p. 46.
47. In zijn onderzoek stelt Martin vast dat bovenlokaal opgelegde maatregelen een grote druk op lokale besturen en hun personeelscapaciteit en -competenties uitoefenen. MARTIN, o.c., p. 27-29; In hun onderzoek stellen Borraz en John vast dat direct verkozen burgemeesters soms geen sterk sturend leiderschap kunnen ontwikkelen aangezien er geen additionele bovenlokale middelen en machtsbronnen ter beschikking worden gesteld, BORRAZ, O., JOHN, P., o.c., p. 115.

De onderzoeksresultaten stellen ons vooreerst in staat om beide leiderschapstijlen op een voor het onderzoeksveld herkenbare en relevante wijze te typeren. Concreet kunnen we bij de politieke leiderschapstijl waargenomen door het CBS gebruik maken van een vijftal dimensies, namelijk een stabiel versus veranderend leiderschap, een sterk sturend versus een zwak sturend politiek leiderschap, een eensgezind versus een sterk verdeeld politiek leiderschap, een sterk gepersonaliseerd versus een onpersoonlijk, functioneel politiek leiderschap en een politiek leiderschap dat ingebed is in een sterk versus zwak gepolitiseerd klimaat. Het ambtelijk leiderschap waargenomen door het managementteam kunnen we typeren aan de hand van een drietal dimensies, namelijk intern beheersmatig versus extern beleidsmatig, initiërend versus volgend en sterk versus zwak sturend.

Daarnaast stellen we vast dat het politiek leiderschap een zeer heterogene invulling kent en momenteel volop in verandering is. Het ambtelijk leiderschap daarentegen is veel minder voelbaar maar wel zoekende. Beide aansturingen samen resulteren in een wat wij zelf de lokale leiderschapstandem noemen. Voor zover we momenteel kunnen inschatten bestaat er een reële de kans op aanzienlijke spanningen binnen de leiderschapstandem. Diverse factoren beïnvloeden dit spanningsveld. Op basis van de onderzoeksresultaten wordt dit beïnvloed door het dominante schepenmodel, de personeelscapaciteit, de financiële toestand, de ambtelijke en politieke cultuur, de professionaliseringstrend van het ambtenaren-corps en bovenlokale overheden.

Wanneer we de inductieve onderzoeksresultaten *ex post* inbedden in de bestaande vakliteratuur, dan stellen we vast dat dit geen eenvoudige opdracht is. Het feit dat er diverse conceptuele invullingen bestaan en dat diverse vakgebieden zich buigen over het leiderschapsverschijnsel bemoeilijkt een heldere en ondubbelzinnige inbedding. Niettemin komen we tot de vaststelling dat we m.b.t. tot het politiek leiderschap vrij goed aansluiten bij zowel de descriptieve als de analytische traditie. Onze bevindingen vormen alvast interessante aanvullingen op het bestaande kenniscorpus. In verband met het ambtelijk leiderschap en zeker met betrekking tot de leiderschapstandem is er geen theoretische traditie. In dit opzicht leiden de inductieve onderzoeksresultaten naar nieuwe inzichten en een mogelijks in de toekomst verder te bewandelen onderzoekspad.

Ten slotte wensen we vanuit het onduidelijk conceptueel kader en het diffuse karakter van de vakliteratuur, ook de nood aan een meer geïntegreerde en interdisciplinaire benadering van de lokale leiderschapsproblematiek aan te kaarten. Zeker indien we het pad van de lokale leiderschapstandem verder wensen te bewandelen, is het belangrijk om te kunnen vertrekken vanuit een helder, overzichtelijk en voor de verschillende disciplines herkenbaar onderzoekskader. Concreet denken we aan een kruisbestuiving tussen de vakgebieden politicologie, bestuurskunde en management.



**SUMMARY**

**The local leadership tandem: an explorative research into the characteristics of political and civil servant leadership in Flemish cities**

This article is based on a definition of political and civil servant leadership as a behavioral *steering* style towards the realization of organizational goals. By means of a grounded theory methodology we get some insights in the characteristics and the *interaction* between both leadership styles in Flemish cities. This two-faced leadership is depicted by means of a tandem metaphor. First, we identify the relevant dimensions to describe the leadership tandem. It becomes apparent that political leadership styles differ greatly both in time and in scope. Civil servant leadership is generally characterized by a weak but presumably growing impact. This combination results in considerable leadership tensions, which is reinforced by several contingency factors: i.e. the influence of the dominant alderman model, the financial situation, the number of staff, the tendency to professionalize, the dominant political and civil servant culture and the structure of central government (e.g. on a Flemish, Belgian and European level).

# Onderzoeksnota.

## De verkiezingsuitgaven van de Vlaamse kandidaten bij de verkiezingen van 18 mei 2003 en 13 juni 2004

Bart MADDENS

Hoofddocent aan het Centrum voor Politicologie, K.U.Leuven

Karolien WEEKERS

Wetenschappelijk medewerker aan het Centrum voor Politicologie, K.U.Leuven

Jo NOPPE

Doctor in de sociale wetenschappen, K.U.Leuven

### I. Inleiding

Onderzoek heeft uitgewezen dat er wel degelijk een verband bestaat tussen de verkiezingsuitgaven en het verkiezingsresultaat: meer geld investeren in de campagne betekent ook meer stemmen halen.<sup>1</sup> De meeste empirische studies daaromtrent betreffen meerderheidsstelsels. Maar ook in landen met een proportioneel kiesstelsel, zoals België, blijkt er een sterk verband te bestaan tussen de uitgaven van politici en hun voorkeurstemmen, ook wanneer wordt gecontroleerd voor een hele reeks achtergrondvariabelen. Op een aantal mechanische effecten na blijkt het aantal voorkeurstemmen van Belgische politici in de eerste plaats af te hangen van de media-aandacht die zij tijdens de kiescampagne krijgen en in de tweede plaats van de kostprijs van hun campagne.<sup>2</sup>

1. Voor een kort overzicht van de relevante literatuur, zie: MADDENS, B., WAUTERS, B., NOPPE, J., & FIERS, S., *Effects of Campaign Spending in an Open List PR-System. The 2003 Legislative Elections in Flanders/Belgium*, *West-European Politics*, 2006, 29 (1), pp. 161-168.
2. MADDENS, B., et.al., *op. Cit.*; VAN AELST, P., MADDENS, B., & NOPPE, J., *Van de studio naar de Kamer? Over de relatie tussen media en voorkeurstemmen tijdens de verkiezingen van 2003*, in FIERS, S., & REYNAERT, H. (red.), *Wie zetelt? De gekozen politieke elite in Vlaanderen doorgelicht*, Tielt, Lannoo, 2006. Voor wat betreft de lokale verkiezingen in België: MADDENS, B., *Het effect van verkiezingsuitgaven. Een verkennend onderzoek op basis van de aangiften bij de lokale verkiezingen van 8 oktober 2000*, *Res Publica*, 2004, 46(1), pp. 56-79.

Deze bevinding doet dan de weer de vraag rijzen welke factoren bepalend zijn voor de omvang van de campagne. Zijn het de meest gefortuneerde kandidaten die de duurste campagne kunnen voeren, of zijn het de kandidaten die het meest fondsen weten te verzamelen bij drukkinggroepen en lobby-organisaties? Verschilt het uitgavenniveau sterk van partij tot partij? Zijn het vooral de uittredende kandidaten, de zogenaamde *incumbents*, die zwaar in de campagne investeren? Ook hier heeft het bestaande onderzoek vooral op meerderheidsstelsels betrekking. In de Verenigde Staten blijken de uitgaven vooral bepaald door de giften. Hoe groter de kans dat een kandidaat wordt verkozen, hoe meer giften hij of zij kan verzamelen, en hoe duurder bijgevolg de campagne. De gepercipieerde kans op verkiezing wordt op haar beurt bepaald enerzijds door de resultaten van opiniepeilingen en anderzijds door de incumbency-status, in die zin dat uittredende kandidaten veel meer kans maken om te winnen.<sup>3</sup> Ook in Frankrijk blijkt de rol van giften cruciaal. Hier blijkt een kandidaat zelfs betere resultaten te halen in de mate dat de campagne wordt gefinancierd met giften van drukkinggroepen eerder dan met eigen middelen.<sup>4</sup> Typisch voor meerderheidsstelsels is de impact van het aantal kandidaten: een toename van het aantal kandidaten in de kieskring vergroot de concurrentie en vormt bijgevolg een stimulans om meer te spenderen.<sup>5</sup> In proportionele systemen blijkt die factor niet te spelen.<sup>6</sup>

Het uitgavenniveau wordt ook bepaald door de partij-aanhangigheid. In het Verenigd Koninkrijk geven de conservatieve kandidaten steevast het meest uit, ongeacht of hun partij de regering vormt of niet. Op de tweede plaats komt altijd Labour en op de derde de Liberal-Democrats.<sup>7</sup> In de Verenigde Staten is er geen systematisch verschil tussen de partijen, maar blijkt wel dat kandidaten waarvan de partij de meerderheid heeft in het Parlement doorgaans meer uitgeven.<sup>8</sup>

De kenmerken van de kandidaat zelf lijken minder bepalend. Kandidaten die eerder al politieke functies uitoefenden geven meer uit, maar dit hangt natuurlijk samen met de incumbency-status.<sup>9</sup> Een gender-effect blijkt er, voor zover al

3. Zie bv.: JACOBSON, G., The Effects of Campaign Spending in House Elections. New Evidence for Old Arguments, *American Journal of Political Science*, 1990, 34(2), pp. 334-362.
4. PALDA, F., & PALDA, K., The impact of campaign expenditures on political competition in the French legislative elections of 1993, *Public Choice*, 1998, 94 (1), p. 163.
5. PATTIE, C., JOHNSTON, R., & FIELDHOUSE, E., Winning the local vote: the effectiveness of constituency campaign spending in Great-Britain: 1983-1992, *American Political Science Review*, 1995, 89(4), pp. 969-983; HOGAN, R., The costs of representation in State legislature: explaining variations in campaign spending, *Social Science Quarterly*, 2000, 81(4), p. 950.
6. SAMUELS, D., When does every penny count? Intra-party competition and campaign finance in Brazil, *Party Politics*, 2001, 7(1), p. 98.
7. FISHER, J., Party expenditures and electoral prospects: a national level analysis of Britain, *Electoral Studies*, 1999, 18, pp. 522-524; PATTIE, C., JOHNSTON, R., & FIELDHOUSE, E., *op. cit.*, pp. 971-972.
8. HOGAN, R., *op. cit.*, 2000, p. 950.
9. *Ibidem*.

onderzocht, niet te zijn. In de Verenigde Staten geven vrouwelijke kandidaten evenveel uit als mannelijke,<sup>10</sup> terwijl er ook geen verschil bestaat wat betreft de communicatiemiddelen waar het geld aan wordt besteed.<sup>11</sup>

Voor wat België betreft vormen de verkiezingsuitgaven van de kandidaten een grotendeels braakliggend onderzoeksterrein. Dat komt vooral omdat de gegevens betreffende die uitgaven slechts in zeer beperkte mate beschikbaar zijn. Sinds 1989 zijn zowel de kandidaten als de politieke partijen verplicht om aangifte te doen van enerzijds de voor de verkiezingsuitgaven verrichte uitgaven en anderzijds de herkomst van de daartoe gebruikte middelen.<sup>12</sup> Op basis van die aangiften wordt door de parlementaire Controlemcommissie na elke verkiezing een verslag gepubliceerd, maar dit bevat weinig gegevens over individuele kandidaten. Wel hebben de kiezers het recht om de aangiften van de kandidaten van de eigen kieskring te gaan inkijken op de griffie van de rechtbank van eerste aanleg, en dit gedurende een periode van 15 dagen. Het verzamelen van gegevens langs die weg is dus een vrij omslachtige onderneming.

Dankzij de financiële steun van de krant *De Tijd* was het mogelijk om dit te doen voor wat betreft de federale verkiezingen van 18 mei 2003 en de regionale en Eu-

10. HOGAN, R, *Campaign spending by men and women candidates for the State Legislatures*, 2001, paper presented at the annual meeting of the American Political Science Association in San Francisco, Louisiana, Louisiana State University, 21 October 2005, p. 10: [http://appl003.lsu.edu/artsci/polisci.nsf/\\$Content/Conference+Papers/\\$file/HoganAPSA2001.htm](http://appl003.lsu.edu/artsci/polisci.nsf/$Content/Conference+Papers/$file/HoganAPSA2001.htm).
11. LA COUR DABELKO, K., & HERRNSON, P., Women's and men's campaigns for the US House of Representatives, *Political Research Quarterly*, 1997, 50(1), p. 124.
12. Voor de federale verkiezingen: Wet van 4 juli 1989 betreffende de beperking en de controle van de verkiezingsuitgaven voor de verkiezingen van de federale Kamers, de financiering en de open boekhouding van de politieke partijen. Zie ook: Controlemcommissie betreffende de verkiezingsuitgaven en de boekhouding van de politieke partijen. Commentaar en aanbevelingen van de Controlemcommissie met betrekking tot de interpretatie van de wet van 4 juli 1989 – Parlementsverkiezingen van 18 mei 2003, *Parlementaire Documenten*, 2461/001(Kamer – GZ 2002-2003) en 1600/1 (Senaat – GZ 2002-2003); Voor de Europese verkiezingen: Wet van 19 mei 1994 betreffende de beperking en de controle van de verkiezingsuitgaven voor de verkiezingen van het Europees Parlement; Voor de regionale verkiezingen: Wet van 19 mei 1994 tot regeling van de verkiezingscampagne en tot beperking en aangifte van de verkiezingsuitgaven voor de verkiezingen van de Vlaamse Raad, de Brusselse Hoofdstedelijke Raad en de Raad van de Duitstalige Gemeenschap, alsmede tot vaststelling van de toetsingsnorm inzake officiële mededelingen van de overheid; Decreet van 3 maart 2004 tot regeling van de controle van de verkiezingsuitgaven voor de verkiezingen van het Vlaams Parlement; Ordonnantie van 29 april 2004 betreffende de controle van de verkiezingsuitgaven en de regeringsmededelingen. Zie ook: Controlemcommissie betreffende de verkiezingsuitgaven en de boekhouding van de politieke partijen. Commentaar en aanbevelingen van de Controlemcommissie met betrekking tot de interpretatie van de wet van 4 juli 1989 – Parlementsverkiezingen van 18 mei 2003, *Parlementaire Documenten*, 2461/001(Kamer – GZ 2002-2003) en 1600/1 (Senaat – GZ 2002-2003). Via een protocolakkoord van 11 maart 2004 tussen de voorzitters van de federale en de deelparlementen werd afgesproken dat deze aanbevelingen ook zouden gelden voor de verkiezingen van 13 juni 2004.

ropese verkiezingen van 13 juni 2004.<sup>13</sup> Gebruik makend van hun wettelijk inzage-recht registreerden onderzoekers van het Centrum voor Politicologie de aangif-teformulieren van alle kandidaten van de grootste Vlaamse partijen.<sup>14</sup>

In 2003 telden de lijsten van de zes grootste Vlaamse partijen in totaal 1.133 kandidaten, waarvan 901 enkel voor de Kamer opkwamen, 185 enkel voor de Senaat en 47 voor beide.<sup>15</sup> 47 kandidaten (4,1%) voldeden niet aan de wettelijke verplichting om een aangifte in te dienen,<sup>16</sup> zodat we over de gegevens beschik-ken van in totaal 1.086 kandidaten. In 2004 kwamen er in totaal 1.258 kandidaten op voor de vijf onderzochte partijen. Daarvan kwamen 988 enkel op voor de Vlaamse verkiezingen, 70 enkel voor de Brusselse verkiezingen en 142 enkel voor de Europese verkiezingen. De andere kandidaten combineerden verschillende kandidaturen.<sup>17</sup> Aangezien in 2004 slechts 18 kandidaten (1,4%) geen aangifte in-dienden,<sup>18</sup> bevat ons databestand 1.236 geregistreerde aangiften. Voor wat 2004 betreft zullen we de analyse grotendeels toespitsen op de Vlaamse en de Europese verkiezing.

In wat volgt, geven we eerst een algemeen beeld van de uitgaven en kijken we hoe de uitgaven variëren van partij tot partij, en van verkiezing tot verkiezing. In tweede instantie proberen we het individuele uitgavenniveau te verklaren op ba-

13. De voorlopige resultaten hiervan werden gerapporteerd in twee onderzoeksnota's: MAD-DENS, B., NOPPE, J., & WAUTERS, B., *De uitgaven voor de federale verkiezingen van 18 mei 2003*, Leuven, Centrum voor Politicologie, 2003; MADDENS, B., WAUTERS, B., & NOPPE, J., *De verkiezingsuitgaven voor de regionale en Europese verkiezingen van 13 juni 2004*, Leuven, Centrum voor Politicologie, 2004. Waar nodig werden de oorspronkelijke gegevens betreffende de uitgaven vervangen door de definitieve cijfers gepubliceerd in het eindverslag van de respectievelijke controlecommissies. Zie: De verkiezingsuitgaven van de politieke partijen en de individuele kandidaten voor de verkiezing van de Federale wetgevende Kamers van 18 mei 2003, *Parlementaire Documenten*, 2656/001 (Kamer – GZ 2005-2006) en 1324/1 (Senaat – GZ 2005-2006); De verkiezingsuitgaven van de politieke partijen en de individuele kandidaten voor de verkiezing van het Europees Parlement van 13 juni 2004, *Parlementaire Documenten*, 1896/001 (Kamer – GZ 2004-2005) en 1263/1 (Senaat – GZ 2004-2005); Controle van de verkiezingsuitgaven en de herkomst van de middelen voor de verkiezing van het Vlaams Parle-ment van 13 juni 2004, *Parlementaire documenten*, 221 (Vlaams Parlement – GZ 2004-2005); Verkiezingsuitgaven van de politieke partijen en van de individuele kandidaten voor de ver-kiezing van de Brusselse Hoofdstedelijke Raad van 13 juni 2004, *Parlementaire documenten*, A-94/1 (Brussels Hoofdstedelijk Parlement – GZ 2004/2005). Als gevolg daarvan wijken de hier gepubliceerde cijfers soms lichtjes af van de eerder gepubliceerde.
14. In 2003: Agalev, CD&V, VLD, N-VA, Vlaams Blok, SP.a-Spirit; in 2004: Groen!, CD&V, VLD-Vivant, Vlaams Blok, SP.a-Spirit.
15. Wie kandidaat was voor verschillende verkiezingen diende één en dezelfde aangifte in te die-nen bij de verschillende betrokken hoofdbureaus.
16. Het gaat om 28 Agalev-, 10 N-VA-, 4 VLD-, 4 Vlaams Blok- en 1 CD&V-kandida(a)t(en).
17. 14 combineerden een Vlaamse en een Brusselse kandidatuur, 37 een Vlaamse en een Europe-se, en 1 een Brusselse en een Europese. Ten slotte waren er 2 kandidaten die voor alle drie de verkiezingen opkwamen.
18. Het gaat om 11 kandidaten van VLD-Vivant, 6 van Groen! en 1 van het Vlaams Blok.

sis van de eigenschappen van de kandidaat.<sup>19</sup> Vervolgens onderzoeken we waar de kandidaten het geld vandaan halen om campagne te voeren, en hoe die inkomstenbronnen verschillen al naargelang de partij en de verkiezing. Ten slotte zoeken we naar een verklaring voor de mate waarin de individuele campagne wordt gefinancierd door de kandidaat zelf dan wel door de partij.

We zijn er ons terdege van bewust dat er een verschil kan bestaan tussen de werkelijke uitgaven en inkomsten van de kandidaten en de officieel aangegeven cijfers. Wat dat betreft kan de aangifte van de verkiezingsuitgaven in zekere zin vergeleken worden met de belastingaangifte. Anderzijds lijkt de druk om een lager bedrag aan te geven in het geval van de verkiezingsuitgaven niet zo groot te zijn, aangezien de wetgever (zoals hierna zal blijken) heeft voorzien in een aantal mogelijkheden om het uitgavenplafond legaal te overschrijden. Bovendien is de aangifte – in tegenstelling tot de belastingaangifte – publiek. Daardoor is het hoe dan ook riskant voor een kandidaat om een substantiële uitgave niet aan te geven.

## II. De uitgaven in kaart gebracht

Logischerwijze zijn de uitgaven van de kandidaten voor de Senaats- en de Europese verkiezingen het grootst, aangezien deze kandidaten campagne voeren in een veel grotere kieskring. Gemiddeld was de campagne van de Europese kandidaten in 2004 wel nog een stuk duurder dan die van de kandidaat-senatoren in 2003 (tabel 1<sup>20</sup>): de doorsnee Europese kandidaat gaf 14.914,6 Euro uit, tegenover 10.903,1 Euro<sup>21</sup> voor de doorsnee kandidaat-Senator. Dit verschil, dat we in elke partij terugvinden, houdt vermoedelijk verband met het feit dat er voor de Europese verkiezingen minder te begeven mandaten en dus ook minder kandidaten zijn. Als gevolg daarvan wegen de politieke zwaargewichten nog meer door op de lijst. Het bedrag dat een kandidaat voor de Kamerverkiezingen gemiddeld besteedde (5.022,8 Euro) is dan weer goed vergelijkbaar met het gemiddelde van een kandidaat voor het Vlaams Parlement (5.526,5 Euro), en ook dat geldt voor elke partij afzonderlijk.

19. De gegevens die hier zullen worden gebruikt, werden verzameld in het kader van een onderzoeksproject van het Centrum voor Politicologie (K.U.Leuven) betreffende de kandidatenlijsten van de verkiezingen van 2003 en 2004 (het KANDI-project). De gegevens werden verzameld door Sam Depauw, Stefaan Fiers, Liselotte Libbrecht, Bart Maddens, Jo Noppe, Steven Van Hecke en Bram Wauters.
20. In deze tabel houden we rekening met het totale uitgegeven bedrag per kandidaat. Dit is het bedrag uitgegeven voor eigen rekening plus het bedrag uitgegeven door de kandidaat voor rekening van de partij (met toepassing van de 25%/10%-regel, cf. infra).
21. Om vergelijkingen tussen de bedragen uit 2003 en 2004 mogelijk te maken, werden in dit artikel alle bedragen uit 2003 omgezet naar bedragen in prijzen van juni 2004.

**Tabel 1.** Gemiddelde totale uitgave per kandidaat (effectief en opvolger), voor Kamer, Senaat, Vlaams Parlement, Europees Parlement, in euro en prijzen van juni 2004.<sup>22</sup>

	2003		2004	
	Kamer	Senaat	Vlaams Parlement	Europees Parlement
Agalev/Groen!	93,9	255,0	191,5	953,7
CD&V/CD&V-N-VA	8.911,1	15.137,8	8.276,9	19.172,4
N-VA	1.910,4	2.639,5	–	–
VLD/VLD-Vivant	7.434,1	22.610,1	8.643,6	26.767,0
Vlaams Blok	4.014,6	10.020,4	3.669,0	14.407,8
SP.a-Spirit	6.890,1	11.245,0	6.735,6	13.176,4
Alle kandidaten	5.022,8	10.903,1	5.526,5	14.914,6

De kandidaten van Agalev/Groen! geven over de hele lijn veruit het minst uit. Enkel de Europese kandidaten komen gemiddeld aan een noemenswaardig, zij het nog altijd relatief beperkt bedrag. Aan het andere uiterste staan de kandidaten van CD&V(-N-VA) en VLD(-Vivant). Voor de Kamerverkiezing scoort CD&V het hoogst, maar voor de andere drie is dat de VLD. De VLD staat zelfs afgetekend aan de top voor de twee verkiezingen met een regionale kieskring (Senaat en Europa). De liberale partij heeft met andere woorden beduidend meer geïnvesteerd in zowel de Senaatsverkiezing als de Europese verkiezingen dan haar concurrenten. In de regionale kieskringen zijn de gemiddelde uitgaven van de Vlaams Blok-kandidaten vergelijkbaar met die van SP.a-Spirit, maar in de kleinere meestal provinciale kieskringen komt het Vlaams Blok maar op de vierde plaats. De N-VA situeert zich in 2003 tussen Agalev en het Vlaams Blok.

De wet legt de kandidaten een uitgavenplafond op, dat varieert al naargelang de plaats op de lijst. De hoogstgeplaatste kandidaten mogen het meest uitgeven, namelijk 8.700 Euro vermeerderd met 0,0035 Euro (0,0175 voor de Senaats- en Europese verkiezingen) per tijdens de vorige verkiezingen ingeschreven kiezer in de kieskring. Het aantal hoogstgeplaatste kandidaten hangt af van het aantal bij de vorige verkiezingen behaalde zetels. Als een lijst bij de vorige verkiezingen twee zetels haalde in een kieskring, dan mogen de eerste twee kandidaten het hoogste maximumbedrag uitgeven. Maar daarnaast mag de lijst naar believen één bijkomende kandidaat aanduiden die dit bedrag mag uitgeven. Lijsten die de vorige verkiezingen geen enkele zetel behaalden mogen eveneens naar believen één dergelijke topkandidaat aanwijzen. De overige effectieve kandidaten in elke partij en de eerste kandidaat-opvolger mogen elk 5.000 Euro (10.000 voor de Senaats- en Europese verkiezingen) uitgeven, de andere kandidaat-opvolgers elk 2.500 Euro (5.000 voor de Senaats- en Europese verkiezingen). Wie voor verschil-

22. Senaat: kandidaat voor de Senaat (en eventueel ook voor de Kamer); Kamer: enkel kandidaat voor de Kamer; Europees Parlement: kandidaat voor het Europees Parlement (en eventueel ook voor het Vlaams en/of het Brussels Hoofdstedelijk Parlement); Vlaams Parlement: kandidaat voor het Vlaams Parlement (en eventueel ook het Brussels Hoofdstedelijk Parlement).

lende verkiezingen kandidaat is mag de maximumbedragen niet cumuleren en moet zich houden aan het hoogste maximumbedrag.

Hierbij rijst vooral de vraag in hoeverre deze wettelijke beperkingen effectief een remmend effect hebben op de uitgaven. Voor wat betreft de gemeenteraadsverkiezingen heeft eerder onderzoek al uitgewezen dat de kandidaten gemiddeld slechts 25% uitgeven van wat wettelijk zou mogen.<sup>23</sup> Hier is de impact van het uitgavenplafond kennelijk zeer beperkt. Voor wat de hier geanalyseerde verkiezingen betreft is het belangrijk om een onderscheid te maken tussen de topkandidaten en de gewone kandidaten, aangezien het verschil tussen de betrokken maximumbedragen zeer groot is. Voor de Kamer- en de Vlaamse verkiezingen mogen topkandidaten gemiddeld tien keer meer uitgeven dan gewone kandidaten, en voor de Senaats- en Europese verkiezingen acht keer zoveel.

Gemiddeld blijken topkandidaten hun (nochtans veel hogere) plafond iets dichter te benaderen dan gewone kandidaten. Die laatsten geven door de band iets meer dan de helft uit van wat ze mogen, met een uitschieter tot 59,2% voor de Europese verkiezingen. Bij topkandidaten ligt dat percentage meestal een tiental procentpunten hoger, behalve bij de Senaatsverkiezing waar het verschil veel kleiner is. Het patroon verschilt echter zeer sterk van partij tot partij. Bij de niet-traditionele partijen blijven zowel de top- als de gewone kandidaten doorgaans ver uit de buurt van het maximum. Bij de drie traditionele partijen schommelt het procent meestal rond de 70 à 80, met een uitschieter naar beneden bij de topkandidaten van SP.a-Spirit voor de Senaat en Europa. Er zijn echter ook een aantal opmerkelijke uitschieters naar boven, waarbij het procent rond de negentig draait en het maximum dus vrij dicht wordt benaderd. Het is het geval bij de VLD (topkandidaten Senaat en Europa, gewone kandidaten Europa), bij CD&V (topkandidaten Europa), en SP.a-Spirit (gewone kandidaten Europa). Als de uitgavenbeperking al een remmend effect heeft, dan is dat kennelijk vooral bij de verkiezingen met een regionale kieskring en dan nog voornamelijk bij de Europese verkiezingen. Politieke zwaargewichten die sterk willen investeren in een regionale campagne lijken hier toch wel degelijk tegen een grens aan te botsen. Dit heeft ook te maken met het feit dat de maximumbedragen voor die regionale kieskringen naar verhouding een stuk lager uitvallen dan voor de kleinere, meestal provinciale, kieskringen. Tegelijkertijd is het ook duidelijk dat de uitgavenplafonds onrealistisch hoog zijn voor de gemiddelde kandidaat van een niet-traditionele partij.

Dat topkandidaten hun plafond over het algemeen dichter benaderen heeft allicht ook te maken met het feit dat deze kandidaten vaak uitgaven op hun rekening nemen van gewone kandidaten die hun lage maximum dreigen te overschrijden. Dit gebeurt dan in het kader van een al dan niet fictieve gemeenschappelijke campagne. Op die manier wordt het verschil in uitgaven tussen de topkandidaten en de gewone kandidaten (cf. ook infra) op papier groter dan in werkelijkheid. Omwille daarvan is het nuttig om niet zozeer de individuele maxima als uitgangs-

23. MADDENS, B., *op cit.*, 2004.



punt te nemen, maar wel het totale besteedbare bedrag per lijst. Per partij kunnen we dan berekenen welk aandeel van dit totale besteedbare bedrag<sup>24</sup> effectief is besteed door de kandidaten. Bij de kleine partijen is dit aandeel telkens relatief laag, namelijk 1,3% (2003) en 3,5% (2004) voor Agalev/Groen!, 23,2% voor N-VA in 2003 en 49,0% (2003) en 47,5% (2004) voor Vlaams Blok. Bij de andere partijen komen we meestal uit op een percentage van om en bij de tachtig procent (CD&V 2003: 79,2%, CD&V-N-VA 2004: 79,4%, VLD 2003: 81,8%, VLD-Vivant 2004: 82,4%, SP.a-Spirit 2003: 73,7%, SP.a-Spirit 2004: 80,2%). Maar ook al komt het plafond hier dichterbij, toch blijven – bekeken op een geaggregeerd niveau – ook de klassieke partijen nog over een aanzienlijke marge te beschikken om een duurder campagne te voeren.

**Tabel 2.** Gemiddelde uitgave per kandidaat (effectief en opvolger) als percentage van het toegelaten bedrag, voor Kamer, Senaat, Vlaams Parlement en Europees Parlement: topkandidaten en gewone kandidaten. Gemiddeld maximum in euro en prijzen van juni 2004.

Topkandidaten	2003		2004	
	Kamer	Senaat	Vlaams	Europees
Agalev/Groen!	1,0	1,2	1,0	5,4
CD&V/CD&V-N-VA	83,4	68,6	78,6	92,0
N-VA	24,1	19,4	–	–
VLD/VLD-Vivant	79,5	90,6	86,4	88,9
Vlaams Blok	54,0	51,6	46,3	66,8
SP.a-Spirit	75,6	57,2	83,9	66,4
Alle topkandidaten	63,5	54,0	67,2	71,3
Gemiddeld maximum	41.884	65.867	39.743	62.883

Gewone kandidaten	2003		2004	
	Kamer	Senaat	Vlaams	Europees
Agalev/Groen!	1,9	0,5	5,0	5,8
CD&V/CD&V-N-VA	84,1	81,4	80,0	71,4
N-VA	32,7	15,1	–	–
VLD/VLD-Vivant	78,9	81,9	77,3	89,9
Vlaams Blok	43,5	43,7	40,3	46,8
SP.a-Spirit	81,8	77,1	81,6	89,9
Alle gewone kandidaten	54,1	52,6	56,2	59,2
Gemiddeld maximum	4.178	8.374	3.923	8.049

Nog een andere manier om naar de resultaten te kijken, bestaat erin na te gaan hoeveel kandidaten hun plafond benaderen. Als maatstaf nemen we daarbij het percentage kandidaten dat ten minste 90% van het toegelaten bedrag uitgeeft. In 2003 waren er dat in totaal 25,3% voor de Kamer en 23,6% voor de Senaat, en in 2004 28,2% voor het Vlaams Parlement en 32,4% voor het Europees Parlement.

24. Voor 2004 betreffen deze totaalpercentages ook de kandidaten bij de verkiezingen voor het Brussels Hoofdstedelijk Parlement.

Maar bij de traditionele partijen zijn die percentages opnieuw merkkelijk hoger. Bij de VLD schommelen deze rond de vijftig, met een uitschieter naar boven voor de Europese verkiezingen (2003 K 44,8%; 2003 S 59%; 2004 VL 49,7%; 2004 EU 66,7%). CD&V (2003 K 54,2%; 2003 S 38,5%; 2004 VL 41,8%; 2004 EU 36,4%) en SP.a-Spirit (2003 K 38,6%; 2003 S 30,8%; 2004 VL 45,7%; 2004 EU 59,1%) scoren over het algemeen wat lager, behalve CD&V voor de Kamer en SP.a-Spirit voor de Europese verkiezingen.

Kandidaten hebben wel de mogelijkheid om hun maximum te overschrijden door een deel van hun individuele uitgaven ten laste te leggen van de partij. De betrokken uitgaven worden dan opgeteld bij de uitgaven van de partij, waarvoor een maximumbedrag geldt van 1 miljoen Euro. Van dit totale toegelaten uitgavenpakket van de partij mag hoogstens 25% worden gebruikt voor individuele campagnes, en daarvan maximaal 10% (dit is 25.000 Euro) per individuele kandidaat. Deze zogenaamde 25%/10%-regel maakt het voor de partijen met andere woorden mogelijk om een aantal kandidaten aan te wijzen die hun individueel uitgavenplafond mogen overschrijden, en dit voor maximaal 25.000 Euro. De partijen moeten in hun aangifte vermelden welke kandidaten van deze mogelijkheid gebruik hebben gemaakt en ten belope van welk bedrag. Ook de betrokken kandidaten moeten dit bedrag in hun aangifte vermelden.

Deze 25%/10%-regel is natuurlijk slechts nuttig in de mate dat de kandidaten met hun persoonlijke uitgaven tegen het plafond aanbotsen, wat over het algemeen weinig het geval is. Het verrast dan ook niet dat slechts weinig kandidaten gebruik maken van de 25%/10%-regel. In 2003 waren dat er 34 (3,1%): 25 kandidaten van CD&V, 5 van de VLD en 4 van de N-VA. Deze kandidaten geven gemiddeld voor 5.066,6 Euro uitgaven aan voor rekening van de partij. In totaal gaat het om 172.264,4 Euro. Bijna altijd (bij 32 kandidaten) wordt de 25%/10%-regel inderdaad gebruikt om het individuele maximum legaal te overschrijden. In 2004 waren er 32 (2,6%) kandidaten die van deze mogelijkheid gebruik maakten. Dit waren opnieuw grotendeels CD&V(-N-VA)-kandidaten (22), naast 10 kandidaten van de VLD. Deze kandidaten geven gemiddeld voor 10.608,0 Euro uitgaven aan voor rekening van de partij. In totaal gaat het dit keer om 339.455,5 Euro, een bedrag dat fors hoger is dan in 2003. Ook in 2004 wordt de 25%/10% regel bijna altijd (bij 31 kandidaten) gebruikt om het individuele plafond te kunnen doorbreken. Zowel in 2003 als 2004 gaat het meestal om gewone kandidaten, die slechts een relatief klein bedrag van 2.500 of 5.000 Euro mochten uitgeven.

### III. Verklaringen voor het individuele uitgavenniveau

Een aantal factoren dat bepalend is voor de omvang van de individuele campagne-uitgaven liggen voor de hand. Bij topkandidaten zullen de uitgaven automatisch veel hoger liggen dan bij gewone kandidaten. Het statuut van topkandidaat hangt, zoals uitgelegd, voor een stuk samen met de plaats op de lijst. Maar ook los

daarvan is de plaats op de lijst allicht bepalend voor het uitgavenniveau: er kan verwacht worden dat hogergeplaatste kandidaten zwaarder investeren in de campagne omdat ze meer kans maken om verkozen te raken, of omdat ze min of meer moreel verplicht zijn een campagne te voeren van een zekere omvang. Daarnaast hebben we hierboven al vastgesteld dat het uitgavenniveau zeer sterk varieert volgens partij. Eerder onderzoek toont ook aan dat de uitgaven relatief lager zijn in grote kieskringen, in die zin dat de kandidaat minder uitgeeft per ingeschreven kiezer. Wellicht heeft dit te maken met het feit dat er in grotere kieskringen een schaalvoordeel speelt, waardoor de campagne relatief gezien goedkoper wordt.<sup>25</sup> Aangenomen mag worden dat er ook in Vlaanderen een incumbency-effect zal spelen, in die zin dat kandidaten die al een politieke functie hebben, zwaarder zullen investeren in de campagne. Voor hen staat er immers meer op het spel en bovendien hebben zij dankzij de inkomsten uit hun mandaat wellicht middelen opzij kunnen zetten voor het voeren van een campagne. Dat geldt in de eerste plaats voor de uittredende parlementsleden en ministers, en wellicht ook maar in mindere mate voor de kandidaten die een lokaal mandaat uitoefenen.

Ook al vinden we daar nauwelijks sporen van in het hoger geciteerde buitenlandse onderzoek, toch blijft het een plausibele hypothese dat de omvang van de campagne mee wordt bepaald door een aantal achtergrondkenmerken van de kandidaten. In de eerste plaats kan de beroepssituatie daarbij meespelen. Kaderleden of zelfstandigen zullen door de band kapitaalkrachtiger zijn dan arbeiders of bedienden en zich bijgevolg wellicht een duurdere campagne kunnen veroorloven. Op basis van dezelfde redenering zouden we ook kunnen veronderstellen dat oudere kandidaten meer geld in de campagne zullen steken dan jongere. En ten slotte kunnen we ook nagaan of de eerder gedane vaststelling dat het geslacht van de kandidaat er weinig toe doet, ook geldt voor de Belgische case.

Het effect van de genoemde variabelen op de uitgaven (uitgedrukt als Eurocent per ingeschreven kiezer) werd onderzocht op basis van een OLS-regressie-analyse.<sup>26</sup> Om te beginnen bevestigt deze multivariate analyse dat het uitgavenniveau aanzienlijk verschilt van partij tot partij (tabel 3). Met name de kandidaten van Agalev/Groen!, Vlaams Belang en (in 2003) de N-VA voeren een campagne die beduidend goedkoper is dan die van de CD&V-kandidaten (de referentiegroep in dit model). Verrassend is evenmin dat het al dan niet behoren tot de groep van topkandidaten het sterkste effect oplevert in het model, met een partiële correlatie

25. MADDENS, B., *op cit.*, 2004, pp. 67-68.

26. We beperkten deze analyse tot de kandidaten voor de Kamer (2003) en het Vlaams Parlement (2004). Het al dan niet ook kandidaat zijn voor de Senaat (2003) of het Europees parlement (2004) werd als onafhankelijke variabele in het model opgenomen. Afgezien van de leeftijd en het aantal zetels in de kieskring zijn alle variabelen categorisch. Variabelen met meer dan twee categorieën, werden omgezet naar dummy-variabelen. De referentiecategorie (indien mogelijk werd telkens gekozen voor de meest neutrale categorie) wordt telkens vermeld in de tabel. Om statistische redenen was het niet mogelijk om het effect van de afzonderlijke plaatsen op de lijst te schatten, en dienden een aantal plaatsen te worden samengevoegd, zoals aangegeven in de tabel. Hetzelfde geldt voor de in tabel 6 gerapporteerde regressie-analyse.

van 0,375 in 2003 en 0,529 in 2004. Topkandidaten besteden gemiddeld 2,36 (2003) à 2,89 (2004) Eurocent per kiezer meer dan gewone kandidaten. Maar zoals hoger al aangegeven is dit verschil in werkelijkheid waarschijnlijk kleiner, omdat topkandidaten vaak uitgaven van gewone kandidaten voor hun rekening nemen.

**Tabel 3.** Resultaten van OLS regressie-analyse met uitgegeven bedrag per ingeschreven kiezer (in euro-cent) als afhankelijke variabele (basis: kandidaten Kamer/Vlaams Parlement).

	2003		2004	
	Ongestandaardiseerde parameter	Partiële correlatie	Ongestandaardiseerde parameter	Partiële correlatie
Intercept	1,50***		1,08***	
Agalev/Groen!	-0,94***	0,128	-0,61***	0,097
N-VA	-0,59***	0,054	-	-
VI.Blok	-0,52***	0,041	-0,42***	0,048
VLD(-Vivant)	-0,17*	0,005	0,08	0,002
SP.a-Spirit (referentie = CD&V(-N-VA))	-0,19*	0,006	-0,05	0,000
Groote kieskring (aantal zetels)	-0,05***	0,105	-0,02***	0,051
1ste/2de plaats lijst eff.	0,04	0,000	-0,35**	0,009
3de/4de plaats lijst eff.	-0,03	0,000	-0,12	0,001
Laatste/voorlaatste plaats lijst eff.	-0,05	0,000	-0,01	0,000
1ste/2de plaats lijst opv.	-0,06	0,001	-0,07	0,001
Andere plaats lijst opvolgers (referentie = midden van de lijst eff.)	-0,12*	0,006	-0,17***	0,017
Mag maximumbedrag uitgeven	2,36***	0,375	2,89***	0,529
Ook kandidaat Senaat/EP	0,38***	0,014	0,79***	0,055
Burgemeester	0,29**	0,009	0,26**	0,009
Schepen	-0,01	0,000	-0,02	0,000
Gemeenteraadslid (referentie = geen gemeentelijk mandaat)	0,06	0,001	0,00	0,000
Uittredend parlementslid of minister	0,17*	0,006	0,16**	0,007
Niet actief	0,004	0,000	0,01	0,000
Zelfstandige	0,0002	0,000	-0,02	0,000
Ambtenaar	-0,08	0,002	-0,05	0,001
Partij- of kabinetsmedewerker (referentie = andere werknemer)	0,19*	0,005	-0,12	0,003
Leeftijd (kwantitatief)	-0,001	0,000	-0,00	0,001
Man	0,38***	0,014	0,10*	0,007
N		872		965
Aangepaste R <sup>2</sup>		0,72		0,79

\*:  $p < .05$ ; \*\*:  $p < .009$ ; \*\*\*:  $p < .0009$

We vinden daarnaast een aanzienlijk effect van de dubbele kandidatuur: wie ook kandideert voor de Senaat of het Europese Parlement geeft gemiddeld beduidend

meer uit. Dit vloeit logisch voort uit het feit dat voor deze kandidaten een hoger plafond geldt. Maar het verschil was wel meer uitgesproken in 2004 (+0,79, part. corr. 0,055) dan in 2003 (+0,38, part. corr. 0,014). In 2003 was dit effect dus al bij al relatief klein. Kandidaten voor de Kamer die tegelijkertijd kandidaat-Senator zijn blijken dus, gemiddeld genomen, eerder een campagne te voeren op maat van de provinciale kieskringen voor de Kamerverkiezingen.<sup>27</sup> Ten slotte blijkt ook uit deze analyse dat het uitgegeven bedrag per kiezer aanzienlijk kleiner wordt naarmate de kieskring groter is: voor elke zetel die meer te begeven is in de kieskring daalt het relatieve uitgegeven bedrag met 0,05 in 2003 en 0,02 in 2004. Eens we voor de genoemde variabelen controleren blijkt de plaats op de lijst amper nog een rol te spelen. We zien wel dat opvolgers door de band significant minder uitgeven, maar dit is het logische gevolg van het feit dat hun uitgavenplafond een stuk lager ligt.

Hoger beschreven effecten zijn op zich natuurlijk niet zo spectaculair, maar moeten wel onder controle gehouden worden om de meer interessante effecten van de achtergrondvariabelen te kunnen schatten. Van de verschillende variabelen die te maken hebben met de politieke functie van de kandidaat blijkt vooral het burgemeesterschap een substantieel en consistent effect te hebben op de uitgaven: burgemeesters geven gemiddeld 0,29 (2003, part. corr. 0,009) à 0,26 (2004, part. corr. 0,009) Eurocent per kiezer meer uit dan kandidaten zonder een lokaal mandaat, die hier de referentiegroep vormen. Of een kandidaat schepen of gemeenteraadslid is maakt amper verschil uit, en hetzelfde geldt voor uittredende parlementsleden of ministers (die we om statistische redenen moeten samenvoegen tot één categorie). Laatstgenoemde variabele levert een klein effect op, dat slechts op de valreep significant is in 2003 en niet significant in 2004. Voor deze groep spelen natuurlijk een aantal andere factoren die de uitgaven aanzienlijk doen stijgen (maximumbedrag mogen uitgeven, ook kandidaat Senaat of Europees Parlement, ...), zodat zeker niet mag worden geconcludeerd dat uittredende parlementsleden of ministers gemiddeld evenveel uitgeven als andere kandidaten.

De overige achtergrondvariabelen in het model verklaren relatief weinig. Het beroep van de kandidaat is duidelijk een slechte voorspeller van de uitgaven. Zo blijkt het niet zo te zijn dat zelfstandigen of kandidaten die een vrij beroep uitoefenen significant meer besteden aan de campagne dan niet-politiek tewerkgestelde werknemers (die de referentiecategorie vormen in het model). Omgekeerd is het niet omdat een kandidaat niet-actief is dat hij of zij bespaart op de campagne. We vinden enkel een klein effect bij kandidaten van 2003 die tewerkgesteld zijn op een kabinet of een partijsecretariaat. Deze kandidaten geven gemiddeld 0,19 Eurocent meer uit per ingeschreven kiezer dan de kandidaten uit de referentiegroep. Maar aangezien dit effect zich niet herhaalt in 2004 gaat het hier waarschijnlijk niet om een structureel gegeven.

27. Dit is ook een van de redenen waarom we het uitgegeven bedrag van deze dubbele kandidaten hebben gerelateerd aan het aantal ingeschreven kiezers in de kieskring voor de Kamer en niet voor de Senaat. Mochten we voor die laatste oplossing hebben gekozen, dan zou het uitgegeven bedrag per ingeschreven kiezer onrealistisch laag geweest zijn voor de betrokken kandidaten.

Ook de leeftijd van de kandidaten doet er duidelijk niet toe. Het is dus niet zo dat oudere en dus wellicht meer kapitaalcrachtige kandidaten meer uitgeven voor de campagne dan jongere kandidaten. We vinden wel een weliswaar klein maar toch consistent effect van het geslacht: mannelijke kandidaten voeren gemiddeld een significant duurdere campagne dan vrouwelijke kandidaten. In 2003 bedroeg het verschil 0,38 Eurocent per kiezer (part. corr. 0,014) en in 2004 0,10 Eurocent (part. corr. 0,007). Dit effect kan een gevolg zijn van de quota-regeling. Die heeft er misschien toe geleid dat een aantal minder gemotiveerde vrouwelijke kandidaten op de lijst stonden, die bijgevolg ook minder hebben geïnvesteerd in de campagne. Allicht voelden de vrouwen die specifiek door de partij werden aangetrokken om te voldoen aan de quota-vereiste zich ook minder moreel verplicht om een dure campagne te voeren.

#### IV. De inkomsten in kaart gebracht

De kandidaten dienen ook een aangifte te doen van de herkomst van de middelen waarmee de verkiezingsuitgaven<sup>28</sup> werden betaald. Daarbij wordt telkens een onderscheid gemaakt tussen een aantal rubrieken, die we hier voor de duidelijkheid tot vier categorieën herleiden: (1) de geldmiddelen afkomstig van het eigen patrimonium van de kandidaat,<sup>29</sup> (2) de giften van natuurlijke personen,<sup>30</sup> (3) tegemoetkomingen van de partij of de lijst<sup>31</sup> en (4) andere.<sup>32</sup>

28. De gedeclareerde herkomst van de middelen van de kandidaten betreft enkel de uitgaven voor eigen rekening en niet de uitgaven die onder de 25%/10%-regel vallen.
29. Zie op aangifte: Rubriek 1 Geldmiddelen afkomstig van het eigen patrimonium van de kandidaat.
30. Zie op aangifte: Rubriek 2 Giften in contant geld van natuurlijke personen (a) te registreren giften ten belope van 125 Euro of meer per schenker (b) niet te registreren giften ten belope van minder dan 125 Euro per schenker; Rubriek 3 Tegenwaarde van giften in natura van natuurlijke personen (a) te registreren tegenwaarde ten belope van 125 Euro of meer per schenker (b) niet te registreren tegenwaarde ten belope van minder dan 125 Euro per schenker; Rubriek 4 Tegenwaarde van met giften gelijkgestelde prestaties of diensten van natuurlijke personen (a) te registreren tegenwaarde ten belope van 125 Euro of meer per schenker (b) niet te registreren tegenwaarde ten belope van minder dan 125 Euro per schenker.
31. Zie op aangifte: Rubriek 5 Financiële tegemoetkoming van de politieke partij of de lijst in naam waarvan de kandidaat opkomt in die hoedanigheid om die partij of lijst te vertegenwoordigen, of van andere kandidaten van die partij of lijst in het kader van een gemeenschappelijke campagne; Rubriek 6 Tegenwaarde van giften in natura van de politieke partij of de lijst in naam waarvan de kandidaat opkomt in die hoedanigheid om die partij of lijst te vertegenwoordigen, of van andere kandidaten van die partij of lijst in het kader van een gemeenschappelijke campagne; Rubriek 7 Tegenwaarde van met giften gelijkgestelde prestaties of diensten van de politieke partij of de lijst in naam waarvan de kandidaat opkomt in die hoedanigheid om die partij of lijst te vertegenwoordigen, of van andere kandidaten van die partij of lijst in het kader van een gemeenschappelijke campagne.
32. Zie op aangifte: Rubriek 8 Andere.

**Tabel 4.** Herkomst van de middelen van de kandidaten: gemiddelde percentage algemeen en per partij, in 2003 en 2004.

2003	Eigen patrimonium	Giften	Tegemoetkoming partij of lijst	Andere
Agalev	82,0	4,0	14,0	0,0
CD&V	34,6	2,5	62,9	0,0
N-VA	47,3	2,1	49,0	1,6
VLD	61,6	2,8	35,5	0,1
VI. Blok	31,8	0,6	67,6	0,0
SP.a-Spirit	14,4	0,3	84,9	0,5
Alle kand.	38,6	1,7	59,3	0,4

2004	Eigen patrimonium	Giften	Tegemoetkoming partij of lijst	Andere
Groen!	70,2	0,0	29,8	0,0
CD&V-N-VA	30,8	0,8	68,4	0,0
VLD-Vivant	56,5	1,0	42,2	0,3
VI. Blok	22,3	0,5	77,2	0,0
SP.a-Spirit	19,3	0,5	80,2	0,0
Alle kand.	35,6	0,6	63,7	0,1

Voor elke kandidaat met een uitgave groter dan nul kunnen we nu berekenen welk percentage van de uitgaven werd gefinancierd op basis van elk van de vier verschillende inkomstenbronnen. Tabel 4 bevat, zowel voor 2003 als 2004,<sup>33</sup> de gemiddelde percentages.

De giften vormen in alle partijen een zeer marginale inkomstenbron. In 2003 betaalde een doorsnee kandidaat slechts 1,7% van zijn uitgaven uit giften, in 2004 nog slechts 0,6%. In geen enkele partij vormen giften een noemenswaardige financieringsbron. Dat is ongetwijfeld het gevolg van de strenge wettelijke beperkingen terzake. Enkel natuurlijke personen kunnen giften doen aan een politieke partij of een kandidaat ervan. Bovendien mag een politieke partij van één en dezelfde persoon jaarlijks slechts 500 euro ontvangen, terwijl per persoon slechts jaarlijks 2.000 Euro mag worden besteed aan giften ten voordele van politieke partijen of kandidaten. Giften aan politieke partijen zijn ook niet fiscaal aftrekbaar. Daarbij komt dat de identiteit van de personen die een gift doen van minstens 125 Euro jaarlijks moet worden geregistreerd door de begunstigen. De lijsten van deze personen moeten worden bezorgd aan de parlementaire Controlecommissie.<sup>34</sup> Dit alles maakt het voor een kandidaat zeer moeilijk om zijn cam-

33. Voor 2004 inbegrepen de kandidaten voor de verkiezing van het Brussels Hoofdstedelijk Parlement.

34. Deze lijsten zijn niet publiek, zodat niet kan worden onderzocht wie de (schaarse) geldschietters zijn.

pagne te financieren via fondsenwerving buiten de partij. In de plaats daarvan is hij helemaal aangewezen hetzij op zijn of haar persoonlijke financiële middelen, hetzij op de middelen van de partij.

Gemiddeld worden iets meer dan een derde van de individuele uitgaven (38,6% in 2003 en 35,6% in 2004) door de kandidaat zelf betaald, terwijl iets minder dan twee derden 59,3% in 2003 en 63,7% in 2004) afkomstig is van de partij. Deze gemiddelden verschillen echter sterk tussen de partijen. Bij Agalev/Groen! is het gemiddelde procent uitgaven met eigen middelen van de kandidaat zowel in 2003 als in 2004 het hoogst, maar dit zegt niet veel aangezien die individuele uitgaven bij de groene partij extreem laag zijn. Veel relevanter is het feit dat de eigen inbreng bij de VLD-kandidaten opmerkelijk hoog is (61,6% in 2003 en 56,5% in 2004) en bij de SP.a-Spirit-kandidaten opmerkelijk laag (14,4% in 2003 en 19,3% in 2004). Dit impliceert meteen dat de inbreng van de partij bij de liberalen relatief klein is en die bij de socialisten relatief hoog. Tussen die twee uitersten situeren zich de CD&V-kandidaten (34,6% eigen inbreng in 2003 en 30,8% in 2004) en de Vlaams Blok-kandidaten (31,8% eigen inbreng in 2003 en 22,3% in 2004).

**Tabel 5.** Gemiddelde uitgave per kandidaat uit eigen patrimonium, voor Kamer, Senaat, Vlaams Parlement en Europees Parlement, in euro en prijzen van juni 2004.

	2003		2004	
	Kamer	Senaat	Vlaams Parlement	Europees Parlement
Agalev/Groen!	70,1	31,6	67,7	889,1
CD&V/CD&V-N-VA	2.650,4	4.991,5	2.816,6	4.781,1
N-VA	871,0	720,1	–	–
VLD/VLD-Vivant	4.080,6	6.226,1	3.414,9	8.157,6
Vlaams Blok	1.075,8	1.789,7	768,1	1.829,7
SP.a-Spirit	1.121,8	1.521,3	1.158,1	1.969,7
Alle kandidaten	1.678,1	2.695,7	1.639,2	3.507,0

Dat de persoonlijke investering van de VLD-kandidaten relatief groot is, blijkt ook uit de gemiddelde persoonlijke uitgave per kandidaat (tabel 5). Voor elk van de vier geanalyseerde verkiezingen scoren de VLD-ers veruit het hoogst. Opvallend is vooral de zeer grote eigen inbreng bij de VLD-Vivant-kandidaten voor het Europees Parlement (gemiddeld 8.157,6 Euro). De CD&V-kandidaten komen telkens op de tweede plaats, op een afstand gevolgd door de kandidaten van het Vlaams Blok en SP.a-Spirit. Bij Agalev/Groen! komen de kandidaten er veruit het goedkoopst van af. Als naar alle kandidaten wordt gekeken, vergt een kandidatuur voor het Europees Parlement de grootste persoonlijke investering (3.507 Euro). Dit is nog altijd een kleine 1.000 Euro meer dan de prijs van een kandidatuur voor de Senaat. Wie enkel voor de Kamer of het Vlaams Parlement opkomt, betaalt gemiddeld ongeveer 1.600 Euro uit eigen zak.



## V. Verklaringen voor de financiering van de campagne

Het is niet mogelijk om op basis van de aangiften de financieringsstroom van de partij naar de kandidaten precies in kaart te brengen. Een deel van die middelen zijn waarschijnlijk afkomstig van de nationale partijen. De partijen mogen, zoals gezegd, slechts 1 miljoen Euro besteden aan de overkoepelende campagne, ook al beschikken ze allicht, dankzij de aanzienlijke overheidsfinanciering van de politieke partijen,<sup>35</sup> over een veel groter campagnebudget. Een deel van die beschikbare middelen wordt allicht rechtstreeks naar de individuele kandidaten gedraaid. Aangezien het dan niet meer gaat om uitgaven van de partij vinden we hier ook geen sporen van in de partij-aangifte. De partijen kunnen ook middelen doorsluizen naar de lokale of arrondissementale partij-afdelingen die ze dan verder doorspelen naar de kandidaten. In tegenstelling tot de gemeenteraadsverkiezingen kunnen er bij federale, Europese of regionale verkiezingen geen uitgaven worden gedaan op het niveau van de lijst. De middelen die op het niveau van de kieskring of het arrondissement beschikbaar zijn, dienen dan ook te worden uitgegeven via de individuele kandidaten. Ofwel wordt de individuele campagne effectief gesponsord door de plaatselijke partij-afdeling, ofwel wordt toch een campagne gevoerd op het niveau van de kieskring of het arrondissement, waarvan de kostprijs dan pro forma wordt uitgesmeerd over de verschillende kandidaten-aangiften en waarvoor dan ook de partij als financieringsbron wordt vermeld.

We kunnen wel onderzoeken hoe de totale geldmassa afkomstig van de partij werd verdeeld over de individuele kandidaten, dit wil zeggen welke kandidaten het meest werden gesteund door de lokale of nationale partij. Als we daarbij louter kijken naar de absolute bedragen, dan kunnen we moeilijk anders dan tot de conclusie komen dat de partijmiddelen vooral gaan naar de kandidaten die het meest uitgeven, dit zijn de zogenaamde topkandidaten voor wie het hoogste maximum geldt. Van het totale bedrag aan partijmiddelen (3.874.302 Euro) ging in 2003 niet minder dan 67,4% naar de topkandidaten, die slechts 13,3% van het totale aantal kandidaten uitmaakten. In 2004 bedroeg dat procent 67,1% (op een totaal van 4.719.059 Euro), terwijl slechts 13,3% topkandidaat was.

Interessanter is de vraag in welke mate de verhouding tussen het aandeel eigen middelen en partijmiddelen varieert in functie van de eigenschappen van de kandidaat. Als we vaststellen dat het aandeel partijmiddelen significant toeneemt in een bepaalde categorie, dan is dat een indicatie dat er een vorm van positieve discriminatie heeft plaatsgevonden, in die zin dat een bepaalde groep van kandidaten specifiek werd gesteund door de partij. We kunnen dit onderzoeken op basis van een OLS-regressie-analyse met als afhankelijke variabele het (procentuele)

35. WEEKERS, K, NOPPE, J., & MADDENS, B., 35 jaar overheidsfinanciering van politieke partijen in België (1970-2004), *Tijdschrift voor Bestuurswetenschappen en Publiekrecht*, 2005, 7, pp. 447-465.

aandeel van de middelen afkomstig van de partij<sup>36</sup> (tabel 6). Aangezien de inkomsten uit giften of andere bronnen verwaarloosbaar klein zijn, komt die variabele bijna helemaal overeen met het aandeel dat werd betaald uit eigen middelen. Om een goed idee te hebben van het effect op het percentage eigen middelen hoeven we enkel het teken van de parameter om te draaien.

**Tabel 6.** Resultaten van OLS regressie-analyse met aandeel van partij in totale uitgaven (in procenten) als afhankelijke variabele, enkel hoogste drie uitgaven-kwartielen (basis: Kandidaten Kamer/Vlaams Parlement).

	2003		2004	
	Ongestandaardiseerde parameter	Partiële correlatie	Ongestandaardiseerde parameter	Partiële correlatie
Intercept	73,77***		70,42***	
N-VA	-10,54**	0,011	–	–
VI. Blok	2,025	0,000	7,871**	0,010
VLD (VLD-Vivant)	-30,35***	0,112	-17,18***	0,052
SP.A-Spirit (referentie = CD&V(-N-VA))	21,559***	0,062	14,55***	0,040
1ste/2de plaats lijst eff.	-8,81	0,004	3,39	0,000
3de/4de plaats lijst eff.	-6,33	0,003	2,08	0,000
Laatste/voorlaatste plaats lijst eff.	-4,23	0,002	-3,44	0,001
1ste/2de plaats lijst opv.	-9,00*	0,007	-6,01	0,002
Andere plaats lijst opvolgers (referentie = midden van de lijst eff.)	-4,12	0,004	2,87	0,002
Mag maximumbedrag uitgeven	14,14**	0,015	9,64***	0,007
Ook kandidaat Senaat/EP	13,33*	0,010	-0,75	0,000
Burgemeester	4,25	0,001	-3,69	0,001
Schepen	3,287	0,001	-1,08	0,000
Gemeenteraadslid (referentie = geen gemeentelijk mandaat)	1,139	0,000	0,55	0,000
Uittredend parlamentslid of minister	7,11	0,006	-4,28	0,003
Niet actief	1,15	0,000	1,52	0,000
Zelfstandige	-6,74*	0,009	-4,51	0,005
Ambtenaar	-1,349	0,003	1,91	0,001
Partij- of kabinetsmedewerker (referentie = andere werknemer)	-13,87**	0,014	-12,17***	0,016
Leeftijd (kwantitatief)	-0,16	0,004	-0,02	0,000
Man	-5,77*	0,009	-4,68*	0,007
N		633		708
Aangepaste R <sup>2</sup>		0,346		0,212

\*:  $p < .05$ ; \*\*:  $p < .009$ ; \*\*\*:  $p < .0009$

36. Deze analyse bleef opnieuw beperkt tot de kandidaten voor de Kamer en het Vlaams Parlement.

Zoals hoger al aangegeven, zijn die percentages echter vrij triviaal bij de minderheid van kandidaten die heel weinig uitgeven. Om te vermijden dat het resultaat van de analyse wordt 'besmet' door die groep beperken we de analyse tot de kandidaten in de hoogste drie kwartielen inzake uitgavenniveau. Dit betekent concreet dat kandidaten met een uitgave van minder dan 0,09 Eurocent per kiezer in 2003 en 0,11 Eurocent per kiezer in 2004 buiten beschouwing worden gelaten. Op die manier verliezen we het overgrote deel van de Agalev/Groen!-kandidaten, waardoor we om statistische redenen ook verplicht zijn om de weinige overgebleven groene kandidaten buiten de analyse te houden.

Een eerste vaststelling is dat de verklaarde variantie inzake inkomstenbronnen enerzijds erg laag is en anderzijds in aanzienlijke mate kan worden toegeschreven aan de verschillen tussen de partijen. Een model met enkel de partijen als verklarende variabele haalt in 2003 een aangepaste  $R^2$  van 0,30 en in 2004 een aangepaste  $R^2$  van 0,18. Alle overige variabelen leveren slechts een marginale verhoging op van de verklarende kracht, meer bepaald van 0,05 in 2003 en 0,03 in 2004. Dat het model voor 2004 een beduidend lagere verklarende kracht heeft, is dan ook in grote mate toe te schrijven aan het feit dat de verschillen tussen de partijen wat zijn uitgevlakt.

Maar ook al wordt het model telkens gedomineerd door de partij-variabelen, toch vinden we daarnaast een aantal interessante bijkomende effecten. Vooral in 2003 bleken de politieke zwaargewichten in relatief grote mate te hebben geprofiteerd van de partijfinanciering. Dit komt het duidelijkst tot uiting bij de topkandidaten, bij wie het aandeel van de partijfinanciering gemiddeld 14,1 procentpunten hoger is dan bij gewone kandidaten. Niet alleen worden topkandidaten bevoordeeld doordat ze meer mogen uitgeven, bovendien worden ze nog in disproportionele mate gesponsord door de partij. Een soortgelijk effect vinden we in 2003 bij de dubbele kandidaten: in deze groep stijgt het aandeel van de partijfinanciering met 13,3 procentpunten. Of een kandidaat uittreidend parlementslid of minister is lijkt er op zich minder toe te doen, net als de plaats op de lijst. In 2004 is die disproportioneel grote sponsoring van de dubbele kandidaten grotendeels verdwenen en lijkt ook de concentratie van partijmiddelen bij topkandidaten een stuk kleiner.

Een intrigerend gegeven is dat er zowel in 2003 als in 2004 een significant effect is van het geslacht, in die zin dat het aandeel van de partijfinanciering bij mannelijke kandidaten ongeveer 5 procentpunten lager is. De campagne van vrouwen wordt verhoudingsgewijs dus meer betaald door de partij dan die van mannen. Omgekeerd betekent dit ook dat vrouwen minder eigen middelen investeren in de campagne dan mannen. Niet alleen voeren ze doorgaans een goedkopere campagne, zoals hoger vastgesteld, bovendien zijn ze in grotere mate afhankelijk van de partij dan mannelijke kandidaten. Wellicht gaat het hier ook vaak om minder bekende kandidaten die specifiek door de partij zijn aangetrokken om te kunnen voldoen aan de quota-vereisten, en waarvoor de partij dan ook financieel een tandje bijsteekt. In dat geval gaat het om een bewuste politiek van positieve actie

op financieel vlak. Een andere mogelijke verklaring is dat sommige partijen aan verschillende kandidaten een, in absolute cijfers, even groot bedrag bezorgen dat echter relatief gezien zwaarder doorweegt bij de kandidaten met een goedkopere campagne, waaronder de vrouwen. In dat geval is de disproportioneel grotere sponsoring van de vrouwen dus eerder een onbedoeld effect.

Ook het beroep van de kandidaten blijkt een rol te spelen. Het aandeel van de partijfinanciering bij zelfstandigen blijkt in 2003 significant kleiner te zijn, meer bepaald 6,7 procentpunten. In 2004 is dit verschil wat kleiner (4,5) en niet langer significant. Hoger stelden we al vast dat zelfstandigen geen significant duurdere campagne voeren. Het zou dus kunnen dat de financiële stromen van de partij naar de kandidaten een sociaal egaliserend effect heeft, waarbij het gebrek aan middelen van minder kapitaalkrachtige kandidaten wordt gecompenseerd door een grotere toelage vanwege de partij. Zowel in 2003 als in 2004 zien we ook dat het aandeel van de partij met ongeveer 13 procentpunten daalt bij kandidaten die werkzaam zijn in de partij of op een ministerieel kabinet. Blijkbaar wordt van deze kandidaten verwacht dat ze een deel van hun inkomen herinvesteren in de politiek, zodat de partij relatief gezien minder moet tussenkomen in hun campagne.

## VI. Samenvatting en besluit

Uit eerder binnen- en buitenlands onderzoek weten we dat centen investeren in een campagne wel degelijk stemmen oplevert. Een reden te meer om eens van nabij te bekijken welke kandidaten diep in de portemonnee tasten en wat daarvoor de verklaring kan zijn. Vooreerst blijkt het uitgavenniveau zeer sterk te verschillen van partij tot partij. Tegenover de groene kandidaten, die nauwelijks verkiezingsuitgaven doen, staan de kandidaten van de VLD en CD&V die gemiddeld de duurste campagne voeren. Deze kandidaten worden op enige afstand gevolgd door de kandidaten van SP.a-Spirit en het Vlaams Blok. In een aantal andere landen heeft men vastgesteld dat kandidaten van partijen die tot de meerderheid behoren systematisch meer uitgeven, maar dit is in Vlaanderen kennelijk niet het geval. Daarnaast hangt de omvang van het geïnvesteerde bedrag ook af van de aard van de verkiezing. Wie kandideert voor de Senaat of het Europees Parlement, en bijgevolg in heel Vlaanderen stemmen moet ronselen, hoest logischerwijze ook het hoogste bedrag op. Een campagne voor de Senaat kost gemiddeld twee keer zo veel als voor de Kamer of het Vlaams Parlement, een campagne voor het Europees Parlement zelfs drie keer zoveel.

Ten slotte komt het ook niet als een verrassing dat de uitgaven sterk afhankelijk zijn van de hoogte van het wettelijk opgelegde plafond. Een zeer beperkt aantal topkandidaten mag een veel hoger bedrag uitgeven dan de gewone kandidaten – ongeveer acht tot tien keer zo veel – en doet dat ook. Bij de drie klassieke partijen

besteden de kandidaten gemiddeld ruwweg 70 à 80% van wat ze mogen, maar bij de andere partijen is dat 50% of minder. Slechts ongeveer 25% van alle kandidaten geeft minstens 90% van het toegestane bedrag uit, maar bij de drie traditionele partijen loopt dit op tot 40% à 50% van de kandidaten. Als kandidaten al aanbotsen tegen het plafond, dan is dat vooral bij de Europese verkiezingen het geval. In tegenstelling tot de gemeenteraadsverkiezingen lijkt de bovendrempel gemiddeld gesproken dus niet onrealistisch hoog te liggen, zodat er wellicht een zeker remmend effect van uitgaat. Maar anderzijds blijft er, bekeken op een geaggregeerd niveau, wel nog een aanzienlijke marge voor de kandidaten om meer te spenderen.

Er zijn maar weinig achtergrondkenmerken van de kandidaat die ons iets kunnen vertellen over de kostprijs van zijn of haar campagne. Het klassieke incumbency-effect vinden we ook in Vlaanderen, in die zin dat uittredende parlementsleden meer spenderen. Maar het verschil is, na controle voor de andere geanalyseerde variabelen, relatief klein. Het blijkt zelfs meer verschil uit te maken of een kandidaat ook burgemeester is: burgemeesters investeren gemiddeld meer in de campagne. Leeftijd of beroep doen er weinig toe, maar we vonden – in tegenstelling tot sommige buitenlandse studies – wel een robuust effect van geslacht. Vrouwen geven significant minder geld uit aan hun campagne dan mannen. Dit houdt vermoedelijk verband met de quota-regeling, waardoor er wellicht een aantal minder gemotiveerde vrouwelijke kandidaten op de lijsten stonden.

In een aantal andere landen worden de uitgaven vooral bepaald door de dynamiek van de fondsenwerving. Wie het meeste geld weet te verzamelen van privépersonen en drukkingsgroepen kan ook de duurste campagne voeren. Bij ons daarentegen spelen giften een uiterst marginale rol in de campagne. Dit is het gevolg van de strenge wettelijke beperkingen terzake. Daardoor blijven er maar twee financieringsbronnen over: het persoonlijke vermogen van de kandidaat en de middelen van de partij. Gemiddeld neemt de partij een kleine twee derden van de campagne voor haar rekening, maar dit percentage verschilt enorm van partij tot partij. Bij de VLD liggen de verhoudingen net omgekeerd en betalen de kandidaten een kleine twee derden uit eigen zak. Het andere uiterste is SP.a-Spirit, waar de partij gemiddeld 80% van de campagne betaalt.

Naast de partij-aanhorigheid zijn er maar weinig variabelen die ons helpen te voorspellen welk deel van de campagneuitgaven door de partij dan wel door de kandidaat zelf wordt betaald. Topkandidaten, die een beduidend hoger bedrag uitgeven, worden relatief gezien meer gefinancierd door de partij. Deze kandidaten zijn met andere woorden in dubbel opzicht bevoorrecht: niet alleen mogen ze veel meer uitgeven, bovendien wordt verhoudingsgewijs een groter deel van hun campagne door de partij gesponsord. Ook het beroep speelt een kleine rol: wie op een of andere manier in loondienst is van de partij investeert relatief gezien meer in de eigen campagne.

Maar het meest verrassende effect is opnieuw dat van het geslacht: de campagne van vrouwelijke kandidaten, die zoals al gezegd goedkoper is, wordt naar ver-

houding meer betaald door de partij dan de campagne van mannelijke kandidaten. Bewust of onbewust voeren de partijen hier kennelijk een beleid van positieve actie, waarbij vrouwelijke kandidaten een financieel duwtje in de rug wordt gegeven. Maar dit is duidelijk te beperkt om het hoger vastgestelde gender-verschil inzake uitgaven weg te werken. Bovendien is er ook een keerzijde aan de medaille: vrouwelijke kandidaten dreigen hierdoor ook afhankelijker te worden van de partij dan hun mannelijke collega's.

## SUMMARY

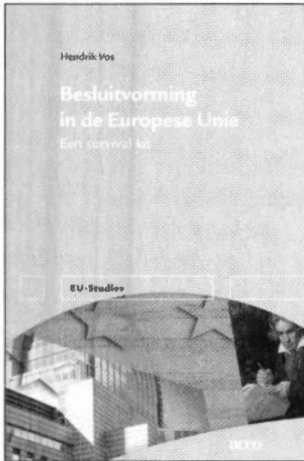
### **The campaign expenses of the candidates in the 2003 and 2004 elections in Flanders/ Belgium**

According to our analysis of the campaign expenses declared by the Flemish candidates for the 2003 federal and the 2004 regional elections candidates of the three traditional parties spend, on average, about 70 à 80% of what they are allowed to. The impact of the spending limit is much smaller for the other parties, the candidates of which spend only about 50% of what they are allowed to. Incumbents and candidates who are also mayor in a municipality tend to spend more. The background characteristics of the candidates have almost no effect on the expenditures. There is only a small effect of gender, in the sense that women candidates spend less. On average, one third of the individual campaign expenditures is financed by the individual candidates, and two thirds by the party. However, in the liberal party the contribution of the party is substantially lower (35 à 40% on average), while it is higher (80% on average) in the socialist party as well as for female candidates.

Hendrik Vos

## Besluitvorming in de Europese Unie

Een survival kit



Als een beslissing van de Europese Unie in de media komt, dan begint het bericht vaak met het zinnetje 'Europa heeft beslist dat...'. Het lijkt erop alsof de besluiten ergens boven de hoofden worden genomen en op een gegeven moment gewoon neerdalen.

Dat beeld klopt niet. De Europese Unie is wel degelijk een politieke machine, met vergaderzalen en wandelgangen, lobbyisten en parlementsleden, adviesorganen en administraties. Er komt veel diplomatie aan te pas en er zijn permanent conflicten, links tegen rechts, klein tegen groot, hard tegen onzacht. Kortom, er wordt politiek bedreven. Dit boek probeert de dynamiek bloot te leggen die speelt bij de Europese besluitvorming. Wie is erbij betrokken en hoe verhouden de spelers zich tegenover elkaar? Hoe worden conflicten beslecht? Wie heeft er macht? Welke rol spelen de instellingen en hoe werken ze? Er gaat uiter-

aard aandacht naar de formele procedures, maar vooral naar de manier waarop die in de praktijk worden toegepast. Op zoek naar trends en machtsverhoudingen in dit politieke proces, wordt er onderscheid gemaakt tussen verschillende soorten Europese beslissingen: de grote, historische afspraken komen immers op een andere manier tot stand dan 'gewone' wetgeving of uitvoeringsbesluiten. Talrijke voorbeelden lichten de realiteit van de besluitvorming toe. Met deze survival kit is de lezer alvast gewapend om zijn weg te vinden in de Europese doolhof.

HENDRIK VOS is professor in de Europese politiek en is directeur van het Centrum voor EU-Studies van de Universiteit Gent.

1ste boek in de reeks EU Studies  
ISBN 90 334 6264 8  
207 blz.  
€ 20,00



Uitgeverij Acco  
Brusselsestraat 153, 3000 Leuven  
tel. 016/62 80 00 – fax 016/62 80 01  
e-mail: [uitgeverij@acco.be](mailto:uitgeverij@acco.be)  
[www.uitgeverij.acco.be](http://www.uitgeverij.acco.be)

Jan Beyers en Peter Bursens

## Europa is geen buitenland

Over de relatie tussen het federale België en de Europese Unie



Soms lijkt het alsof de hoofdstad van de Europese Unie niet Brussel is, maar een vreemde stad ergens ver weg in een vreemd land. Het gevoel dat 'Europa ver weg is', is politiek onzinnig. Europa is geen buitenland, maar een wezenlijk onderdeel van het Belgische politieke systeem. Anno 2006 zijn de Europese Unie en de Belgische federale staat nauw met elkaar vervlochten. Sterker nog, het lidmaatschap van de EU heeft een grote impact op de politieke actoren, de beleidsuitkomsten en de bestuurlijke instellingen van België.

In dit boek wordt voor het eerst op een systematische en empirische wijze de verhouding geanalyseerd tussen het Europese integratieproces en de federalisering van België. Aan de hand van hoofdstukken over politieke actoren (regeringen, administraties, parlementen, partijen, belangengroepen) en beleidsdomeinen (milieu, landbouw, verdragsherzieningen) wordt aange-

toond dat de parallelle processen van Europese integratie en binnenlandse desintegratie leiden tot een centrale rol voor de federale regering, een zwakke positie voor de parlementen en een steeds toenemende druk om het federalisme op een coöperatieve wijze in te vullen. Dit boek is gebaseerd op wetenschappelijke onderzoeksresultaten, maar is geschreven in een toegankelijke stijl die studenten, ambtenaren, politici, journalisten en alle anderen die door politiek gebeten zijn, in staat stelt de complexe verhouding tussen België en Europa beter te begrijpen.

JAN BEYERS en PETER BURSENS zijn doctor in de Politieke Wetenschappen en doceren aan respectievelijk de Universiteit Leiden en de Universiteit Antwerpen.

Reeks: Res Publica Bibliotheek nr. 4  
ISBN 90 334 5952 3  
217 blz.  
€ 27,50



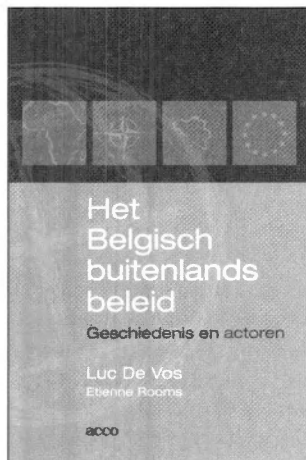
Uitgeverij Acco  
Brusselsstraat 153, 3000 Leuven  
tel. 016/62 80 00 – fax 016/62 80 01  
e-mail: [uitgeverij@acco.be](mailto:uitgeverij@acco.be)  
[www.uitgeverij.acco.be](http://www.uitgeverij.acco.be)



Luc De Vos m.m.v. Etienne Rooms

## Het Belgisch buitenlands beleid

Geschiedenis en actoren



Heeft België een buitenlands beleid? Velen twijfelen daaraan. Zo stelde de gewezen adjunct-secretaris-generaal van de VN Eric Suy in een geruchtmakend vraaggesprek dat "België voortdobbert op de stroom van de geschiedenis". En indien België een buitenlands beleid heeft, moet het dan een voortrekker zijn of is het beter zich verder te profileren als gastheer voor internationale politieke fora en organisaties en als bemiddelaar?

In dit boek trachten de auteurs onder meer op deze vragen een antwoord te formuleren. Ze schetsen uitvoerig het buitenlands beleid van België, zijn geschiedenis en zijn hoofdrolspelers. Het boek beperkt zich overigens niet tot de rol van de minister en de Federale Overheidsdienst van Buitenlandse Zaken. Ook de alsmear belangrijker wordende rol van de premier, van Defensie, van Ontwikkelingssamenwerking en niet in het minst van Vlaanderen, wordt uit de doeken gedaan. Ook de wijze waarop de media daarover verslag uitbrengen, krijgt een plaats in dit boek. Met dit boek schreven de auteurs een vlotte en toegankelijk-

ke inleiding tot het buitenlands beleid van België, die niet alleen door studenten van het hoger onderwijs als handboek kan worden gebruikt, maar die ook iedere in dit onderwerp geïnteresseerde lezer zal aanspreken.

LUC DE VOS is gewoon hoogleraar aan de Koninklijke Militaire School in Brussel en buitengewoon hoogleraar aan de Faculteit Sociale Wetenschappen van de K.U.Leuven. Zijn onderzoek en onderwijs spitsen zich toe op de geschiedenis van de internationale betrekkingen, op de militaire geschiedenis en op het buitenlands beleid van België. Tot zijn meest recente boekuitgaven behoren onder andere *De Eerste Wereldoorlog* (2000), *De Tweede Wereldoorlog* (2004) en, samen met E. Gerard, Ph. Raxhon en J. Gérard-Libois, *Lumumba. De complotten? De moord* (2004).

ETIENNE ROOMS is docent aan de Koninklijke Militaire School in Brussel, waar hij onder meer krijgsgeschiedenis, historische kritiek en geschiedenis van de internationale betrekkingen doceert.

ISBN 90 334 5973 6

198 blz.

€ 24,50



Uitgeverij Acco  
Brusselsestraat 153, 3000 Leuven  
tel. 016/62 80 00 - fax 016/62 80 01  
e-mail: [uitgeverij@acco.be](mailto:uitgeverij@acco.be)  
[www.uitgeverij.acco.be](http://www.uitgeverij.acco.be)

Marc Hooghe (red.)

## Op zoek naar politiek

Democratie en de verplaatsing van de politiek



Politieke besluitvorming was vroeger vooral een zaak van beroepspolitici die actief waren binnen de grenzen van de nationale staten. Die beroepspolitici verliezen echter steeds meer macht aan internationale organisaties, de media, de Europese Unie of andere actoren. Meestal krijgen we een zeer negatief beeld van de mogelijke gevolgen van deze vorm van globalisering voorgeschoteld. Het wegvallen van de grenzen van de natiestaat zal leiden tot minder democratie, zo wordt vaak gesteld.

Meer dan tien jaar geleden stelde Luc Huyse in zijn boek *Voorbij de politiek* al vast dat beroepspolitici naar alle kanten invloed verliezen. In deze bundel proberen enkele van de meest vooraanstaande politicologen in Vlaanderen dat niemandsland voorbij de Wetstraat in kaart te brengen. Zijn er vormen van niet-institutionele politieke participatie mogelijk? Kunnen sociale bewegingen ook op het internationale niveau een

verschil maken? Kunnen politieke partijen zich aanpassen aan het proces van Europese integratie? Nemen de media hun grotere maatschappelijke en politieke verantwoordelijkheid wel op? Dat zijn enkele van de vragen die centraal staan in deze bundel.

Dit boek vertrekt vanuit een optimistische visie: globalisering betekent niet noodzakelijk het einde van de democratie zoals we die nu kennen. Er zijn mechanismen denkbaar om ook buiten de institutionele politiek te komen tot een systeem van verantwoording en democratische inspraak. In deze bundel formuleren diverse auteurs ook concrete voorstellen om democratie verder mogelijk te maken, ook voorbij de grenzen van de politiek.

MARC HOOGHE doceert politieke wetenschappen aan de K.U.Leuven. Hij is doctor in de politieke wetenschappen en in de sociologie. Hij publiceerde in diverse internationale tijdschriften rond politieke participatie, democratie, sociale bewegingen en culturele verschuivingen.

ISBN 90 334 6125 0

142 blz.

€ 18,00



Uitgeverij Acco  
Brusselsestraat 153, 3000 Leuven  
tel. 016/62 80 00 – fax 016/62 80 01  
e-mail: [uitgeverij@acco.be](mailto:uitgeverij@acco.be)  
[www.uitgeverij.acco.be](http://www.uitgeverij.acco.be)

## Richtlijnen voor auteurs - Avis aux auteurs - Instructions to contributors

De redactie van Res Publica beoordeelt elk voorstel voor publicatie van een artikel over een politiek-wetenschappelijk onderwerp, op voorwaarde dat het een originele bijdrage betreft, die niet gelijktijdig aan andere tijdschriften ter beoordeling werd gestuurd en geschreven werd in de Nederlandse, Franse, Duitse of Engelse taal. De redactie neemt een beslissing tot opname op basis van anonieme peer reviews.

De auteurs wordt gevraagd de volgende regels in acht te nemen. Een inzending wordt op elektronische wijze doorgestuurd (adres: [res.publica@soc.kuleuven.be](mailto:res.publica@soc.kuleuven.be)) en bevat zowel een Nederlandse als een Engelse samenvatting van maximaal 150 woorden. Met het oog op de peer review, bevat het bestand geen enkele aanduiding van de identiteit van de auteur. De lengte van een artikel bedraagt maximaal 10.000 woorden (inclusief voetnoten!). Het artikel wordt persklaar aangeboden: dit wil zeggen dat het een paginanummering bevat, dat tabellen (voorzien van een korte titel en een bronverwijzing) reeds geïntegreerd zijn in de tekst. Tabellen worden niet in een apart bestand aangeleverd. Res Publica gebruikt het klassieke voetnotensysteem, wat inhoudt dat voetnoten onderaan de pagina staan. Er wordt niet gewerkt met eindnoten. Manuscripten die niet aan deze richtlijnen voldoen, worden geweigerd. De volledige richtlijnen kunnen worden geraadpleegd op de website <http://www.respublica.be>.

Les manuscrits devront être envoyés par courrier électronique ([res.publica@soc.kuleuven.be](mailto:res.publica@soc.kuleuven.be)), et ne pas compter plus de 10.000 mots (y compris les notes infra paginales). Ils devront être accompagnés d'un court résumé (max. 150 mots) en français et en anglais. Vous retrouvez plus d'information sur les avis aux auteurs sur le site <http://www.respublica.be>.

Manuscripts offered for publication should conform to the following requirements: the maximum number of words is 10.000 (footnotes included). The manuscripts must be anonymous and they include a summary in English, no longer than 150 words. All should be sent via email to the assistant editor ([res.publica@soc.kuleuven.be](mailto:res.publica@soc.kuleuven.be)). More details can be found on the webpages of the journal: <http://www.respublica.be>.

**Res Publica is abstracted in the following journals:** ABC POL SCI. Advanced Bibliography of Contents. Political Science and Government; International Political Science Abstracts. Documentation politique internationale; International Bibliography of Political Science. Bibliographie internationale de science politique; International Bibliography of the Social Sciences. Bibliographie internationale des sciences sociales; International Bibliography of Economics. Bibliographie internationale de science économique; Social Sciences Citation Index. An International Multidisciplinary Index to the Literature of the Social, Behavioral and Related Sciences; Sociological Abstracts; Bulletin analytique de documentation politique, économique et sociale contemporaine; United Nations. Monthly Bibliography. Selected Articles. Nations Unies. Documentation mensuelle. Articles sélectionnés; Bulletin de renseignements documentaires. Communauté Européennes. Documentation bulletin. European Communities.



De verschillende electorale aanhang van het Vlaams Blok in de Antwerpse gemeenten: het inktvlekmodel en de vraag- en aanbodtheorieën over extreem-rechts

**Teun PAUWELS**

WINNAAR VAN DE RES PUBLICA PRIJS 2006

Stille revolutie, contra-revolutie of cultureel conflict?  
Veranderingen in de politieke cultuur en hun invloed op het verband tussen klassenpositie en stemgedrag

**Jeroen VAN DER WAAL en Peter ACHTERBERG**

Op zoek naar de 'monitorial citizen'. Een empirisch onderzoek naar de prevalentie van postmodern burgerschap in België

**Yves DEJAEGERE en Marc HOOGHE**

Extreem-rechts militantisme in Vlaanderen: uiting van racisme of nationalisme?

**Hans DE WITTE**

De lokale leiderschapstandem: een verkennend onderzoek naar de aard en hoedanigheid van het politiek en ambtelijk leiderschap in Vlaamse stadsbesturen

**Nathalie VALLET en Filip DE RYNCK**

Onderzoeksnota. De verkiezingsuitgaven van de Vlaamse kandidaten bij de verkiezingen van 18 mei 2003 en 13 juni 2004

**Bart MADDENS, Karolien WEEKERS en Jo NOPPE**